

Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ
ΚΑΙ Η ΓΕΝΕΤΕΙΡΑ ΤΟΥ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας
και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Διανέμεται Δωρεάν

Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ ΚΑΙ Η ΓΕΝΕΤΕΙΡΑ ΤΟΥ

Για την έκδοση συνεργάστηκαν:
Σύμβουλος έκδοσης: Αντώνης Δημ. Μαλλιάρης
Συγγραφή - επιμέλεια - έρευνα: ΒΑΣΙΛΗΣ Σ. ΚΑΡΤΣΙΟΣ
Διορθώσεις: Μαρία Σαντοριναίου
Σελιδοποίηση - εξώφυλλο: Κυριάκος Μεγαλόπουλος
Φωτογραφίες και αρχειακό υλικό:
Εκπολιτιστικός Σύλλογος «ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ»,
Αρχείο Βασίλη Κάρτσιου, και ιδιωτικές συλλογές,
όπως αναφέρονται κατά περίπτωση.

© 2022 ΕΚΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ»

ISBN 978-618-86338-0-3

Το βιβλίο εκδόθηκε το 2022 με την επιμέλεια των εκδόσεων
ΠΑΙΔΕΙΑ / ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ-ΠΑΙΔΕΙΑ Α.Ε.
25ης Μαρτίου 51, 564 29 Ν. Ευκαρπία, Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310649251

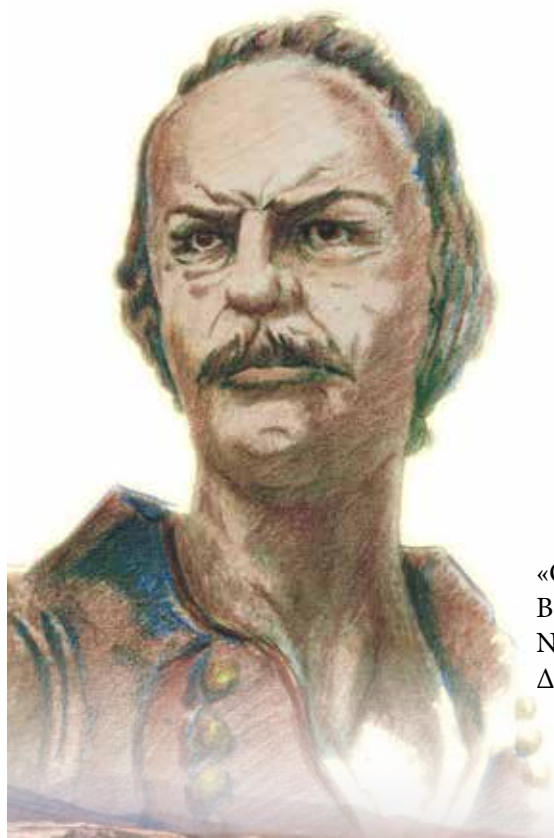
Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις των νόμων 2121/1993 και 100/1975, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη.

Εξώφυλλο: Στο φόντο είναι το σύμβολο της Φιλικής Εταιρείας. Η φωτογραφία είναι από το Σχολαρχείο με το πανό των 200 χρόνων του δήμου Εμμανουήλ Παπτιά.
Οπισθόφυλλο: Η προτομή του Εμμανουήλ Παπά βρισκόταν σε κεντρικό σημείο των Σερρών και καταστράφηκε από τους Βουλγάρους στη βουλγαρική κατοχή 1941-44. (Φωτογραφία Βασδραβέλλης). Στο φόντο, το εφοδιαστικό Ποιμένος του Εμμανουήλ Παπά είναι το μοναδικό που έχει διασωθεί.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΛΕΥΚΩΜΑ
ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ
«ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ»

Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ ΚΑΙ Η ΓΕΝΕΤΕΙΡΑ ΤΟΥ

Ιστορική έρευνα, κείμενα, επιμέλεια:
ΒΑΣΙΛΗΣ Σ. ΚΑΡΤΣΙΟΣ

«Ο Εμμανουήλ Παπάς», έργο του ζωγράφου Αθανάσιου Βοζιάνη. Από το βιβλίο του Γιώργου Βοζιάνη «ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ - Αρχιστράτηγος των Μακεδονικών Δυνάμεων το 1821», εκδόσεις Μαλλιάρης-Παιδεία 2021.

Αεροφωτογραφία της ιστορικής Κοινότητας Εμμανουήλ Παπά (Αρχείο Παρίσης Πάνου).

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΠΑ

ΔΗΜΗΤΡΗ ΝΟΤΑ

Μέσα από τις σελίδες του ιστορικού αυτού λευκώματος του Πολιτιστικού Συλλόγου «Εμμανουήλ Παπάς» αποκαλύπτεται όχι μόνον η ιστορία του εθνικού μας Ήρωα της Επανάστασης του 1821 Εμμανουήλ Παπά και της γενέτειράς του Δοβίστας Σερρών, αλλά και η ιστορία των οικισμών της ευρύτερης περιοχής των Δαρνακοχωρίων, το μεγαλύτερο, και το ιστορικά κρισιμότερο, τμήμα της οποίας ανήκει σήμερα στον δήμο μας.

Η τεκμηριωμένη αφηγηματική γραφή του συγγραφέα μάς ταξιδεύει μέσα στον ιστορικό χρόνο από την εποχή της κλασικής αρχαιότητας μέχρι τους πρώτους σκοτεινούς αιώνες της τουρκικής επικυριαρχίας, και τη λαμπρή περίοδο της εθνικής παλιγγενεσίας του 1821, αλλά και μέχρι την περίοδο του μεσοπολέμου και τις πρώτες δεκαετίες μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο.

Το ιστορικό αυτό λεύκωμα είναι καρπός συλλογικής προσπάθειας και προσφοράς καθώς τόσο ο συγγραφέας όσο και ο σύμβουλος εκδότης αποτελούν γέννημα θρέμμα της ηρωικής Δοβίστας, που από το 1927 φέρει το όνομα του εθνικού μας ήρωα, όπως υπερήφανα φέρει το όνομά του και ο δήμος μας.

Έτσι, λοιπόν, με ιδιαίτερη συγκίνηση χαιρετίζω την έκδοση του ιστορικού αυτού λευκώματος. Η χαρά μου είναι έκδηλη για έναν ακόμη επιπρόσθετο λόγο. Γιατί πρόκειται για την υλοποίηση ενός στόχου στο πλαίσιο μιας σειράς δράσεων του Εκπολιτιστικού Συλλόγου «Εμμανουήλ Παπάς», μέσω του τοπικού προγράμματος Leader του νομού Σερρών, προσπάθεια στην οποία από την πρώτη στιγμή ο δήμος Εμμανουήλ Παππά στάθηκε αρωγός και συμπαραστάτης, και προσωπικά και εγώ ως δήμαρχος και ως μέλος του δ.σ. της ΑΝΕΣΕΡ.

Ένα ιστορικό λεύκωμα-παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές για να γνωρίζουν την ιστορία του γενέθλιου τόπου τους και την ιστορία της θρυλικής μορφής του Εμμανουήλ Παπά και τη θυσία της ηρωικής οικογένειάς του με τα 8 αγόρια και τα 3 κορίτσια.

Ο Δήμαρχος
Δημήτρης Νότας

Φωτογραφία Πόπη Παπούδα.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΟΥ ΕΚΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ» ΕΥΑΣ ΠΙΕΝΚΟΣ ΜΑΤΑΚΟΥ

Η έκδοση αυτού του Ιστορικού Λευκώματος για τον ήρωά μας, Εμμανουήλ Παπά, και για τη γενέτειρά του, την ιστορική Δοβίστα Σερρών, υπήρξε διακαής πόθος πολλών ετών για τα διοικητικά συμβούλια του Συλλόγου μας. Υπό το βάρος της ευθύνης για την ανάδειξη της μοναδικής προσωπικότητας, της προσφοράς και της θυσίας υπέρ του έθνους του συντοπίτη μας Εμμανουήλ Παπά, η ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας αποτελεί ιστορική καμπή στην ιστορία, όχι μόνο του Συλλόγου μας αλλά και αυτής καθαυτής της γενέτειράς του, που από το 1927 φέρει το όνομά του.

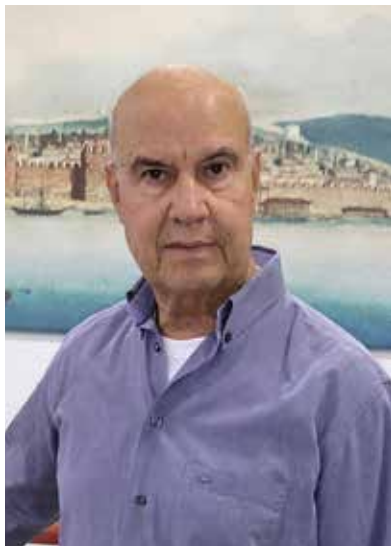
Όλα άρχισαν το καλοκαίρι του 2018. Μετά από πρότασή μου και αντίστοιχη εισήγηση προς τα μέλη του Δ.Σ. του Εκπολιτιστικού Συλλόγου «Εμμανουήλ Παπά», πήραμε ομόφωνα την απόφαση να υποβληθεί πρόταση προς την Αναπτυξιακή Εταιρία Σερρών (ΑΝΕΣΕΡ) για την ένταξη στο Τοπικό Πρόγραμμα Leader του Νομού Σερρών. Επρόκειτο για την πρώτη ουσιαστική προσπάθεια εκταμίευσης κονδυλίων από ευρωπαϊκά προγράμματα στον τομέα του πολιτισμού. Δεδομένου του πολύ μεγάλου ενδιαφέροντος από διάφορους φορείς και συλλόγους του νομού, γνωρίζαμε ότι θα έπρεπε να προετοιμάσουμε και να υποβάλουμε έναν ολοκληρωμένο και τεκμηριωμένο φάκελο με αναπτυξιακή προοπτική. Τον Δεκέμβριο του 2019 ήρθαν τα καλά νέα. Ο φάκελος του Συλλόγου είχε εγκριθεί στο σύνολό του, και με 100% χρηματοδότηση καθώς πρόκειται για σύλλογο μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα.

Τον Ιούνιο του 2020 υπεγράφησαν οι πρώτες συμβάσεις έργων δημόσιου χαρακτήρα, μεταξύ των οποίων και αυτή του Συλλόγου του χωριού μας: «Έρευνα, καταγραφή και παραγωγή λευκώματος για την ιστορία του ήρωα Εμμανουήλ Παπά, έκδοση βιβλίου λαογραφικής έρευνας, και προμήθεια εξοπλισμού και παραδοσιακών φορεσιών για τη στήριξη των εκδηλώσεων του Συλλόγου».

Ήταν η ευτυχής κατάληξη και η δικαίωση μιας μεγάλης προσπάθειας όλων των μελών του διοικητικού συμβουλίου.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον δήμαρχο Εμμανουήλ Παπά Δημήτρη Νότα για την πολύτιμη συμπαράστασή του, τον συντοπίτη μας κ. Αντώνη Μαλλιάρη, των εκδόσεων ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ-ΠΑΙΔΕΙΑ, για το ενδιαφέρον του και την επιμελημένη αυτή έκδοση, και βεβαίως τον συντοπίτη μας συγγραφέα και πρόεδρο του Πολιτιστικού Συλλόγου Εμμανουήλ Παπάς Θεσσαλονίκης, Βασίλη Κάρτσιο, για την επιστημονικά τεκμηριωμένη μελέτη του για τον Εμμανουήλ Παπά και τη γενέτειρά του.

Εύα Πιένκος Ματάκου

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ κ. ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΛΛΙΑΡΗ

Ο Εμμανουήλ Παπάς, μια εμβληματική προσωπικότητα του Αγώνα της Εθνικής Παλιγγενεσίας, γεννήθηκε στη Δοβίστα Σερρών και μεγαλούργησε ως έμπορος στην περιοχή των Σερρών, στη Βιέννη και στην Κωνσταντινούπολη. Όντας μεγαλέμπορος και τραπεζίτης απέκτησε μεγάλη περιουσία και μια πολυμελή οικογένεια με έντεκα παιδιά (8 αγόρια και 3 κορίτσια).

Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στον ανώτατο βαθμό του Ποιμένος και ανέλαβε να ξεσηκώσει τη Μακεδονία. Ο Εμμανουήλ Παπάς διέθεσε όλη την τεράστια περιουσία του στην Επανάσταση του 1821 και θυσίασε την οικογένειά του υπέρ του Γένους. Δεν ήταν τυχαίο που επιλέχθηκε ως ένας από τους τρεις εφόρους της Εθνικής Κάσσας, που είχε συσταθεί από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη υπό την εποπτεία του Γρηγορίου του Ε΄. Γι' αυτόν τον άξιο πατριώτη και αγωνιστή αξίζει κάθε τιμητική εκδήλωση και κάθε δράση για την ανάδειξη της σημαντικής προσφοράς του στην πατρίδα.

Ο εκδοτικός μας οργανισμός, ως μια μικρή ένδειξη απόδοσης φόρου τιμής στο πρόσωπό του, αποδέχθηκε με μεγάλη χαρά και προθυμία την πρόταση του Εκπολιτιστικού Συλλόγου «Εμμανουήλ Παπάς» και της Προέδρου του κ. Εύας Πιένκος Ματάκου, να επιμεληθεί την έκδοση του παρόντος έργου, με τη συμβολή και συγγραφή του κ. Βασίλη Κάρτσιου. Πρόκειται για μια σοβαρή προσπάθεια, που πιστεύουμε ότι θα προσφέρει σημαντικά στοιχεία στους ιστορικούς του μέλλοντος.

Ένας λόγος, επιπλέον, για την ανάληψη της επιμέλειας αυτού του έργου, είναι το γεγονός ότι το χωριό Εμμανουήλ Παπάς είναι η γενέτειρά μου, των γονιών μου, των παππούδων και των προπαππούδων μου, και στους οποίους αφιερώνω –στο μέρος, φυσικά, που αναλογεί στη δική μας προσπάθεια και συμμετοχή– την παρούσα έκδοση.

Αφιερώνεται επίσης σε όλους τους συγχωριανούς μου που αγωνίστηκαν μαζί με τον Εμμανουήλ Παπά ψυχή τε και σώματι, όπως έκανε και ο ήρωάς μας. Τους τιμούμε και τους ευγνωμονούμε όλους, καθώς χάρη στον αγώνα τους για την πατρίδα, σήμερα μπορούμε να δημιουργούμε και να απολαμβάνουμε τα αγαθά της ελευθερίας.

Ο εκδοτικός μας οργανισμός έχει μακρά εμπειρία σε ιστορικά έργα, όπως το 10τομο έργο «Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός», το 12τομο έργο «Εγκυκλοπαίδεια του Ποντικού Ελληνισμού», το 3τομο έργο του Νίκολας Χάμοντ «Ιστορία της Μακεδονίας», το 3τομο έργο του Γιώργου Καφταντζή «Ιστορία της πόλεως Σερρών και της Περιφέρειάς της», και πολλά άλλα ακόμη σημαντικά έργα, συμβάλλοντας στην καλύτερη ενημέρωση του κοινού. Προς αυτήν την κατεύθυνση πιστεύουμε ότι κινείται και η νέα αυτή έκδοση,

που αναλάβαμε να επιμεληθούμε και έχουμε την τιμή να παρουσιάσουμε στο αναγνωστικό κοινό, σε μια περίοδο που συμπίπτει με τις εκδηλώσεις συμπλήρωσης των διακοσίων χρόνων από το ξεκίνημα της ελληνικής επανάστασης.

Ευχαριστίες και συγχαρητήρια, γι' αυτή τους την πρωτοβουλία, οφείλονται στην Πρόεδρο Εύα Πιένκος Ματάκου και τα μέλη του Εκπολιτιστικού Συλλόγου «Εμμανουήλ Παπάς», στον συγγραφέα του βιβλίου Βασίλη Κάρτσιο, καθώς επίσης και σε όλους όσοι συνέβαλαν στη σημαντική αυτή έκδοση.

Αντώνης Δημ. Μαλλιάρης
Σύμβουλος έκδοσης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ	5	ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄	
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ..	11	Η «ΑΓΙΑ» ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ	79
«ΟΛΙΓΟΙ ΛΟΓΙΖΟΝΤΑΙ ΟΙ ΑΝΔΡΕΣ»	14	ΦΑΙΔΡΑ (ΑΦΕΝΤΡΑ), Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑ	79
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄		ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑ	81
ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΤΩΝ ΔΕΡΡΩΝΩΝ, ΤΩΝ ΔΟΒΗΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΓΡΙΑΝΩΝ	17	ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄	
ΔΑΡΝΑΚΕΣ, ΔΕΡΡΩΝΕΣ ΚΑΙ ΔΟΒΗΡΕΣ	17	ΟΙ ΑΠΟΓΟΝΟΙ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑ ΣΤΗ ΔΟΒΙΣΤΑ	97
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄		Ο ΦΙΛΟΠΡΟΟΔΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΠΑΣ» ΚΑΙ Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΟΖΑΝΗΣ Ή ΒΟΖΙΑΝΗΣ	97
ΟΙ ΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΤΙΜΑΡΙΟΥ ΤΗΣ ΔΟΒΙΣΤΑΣ	23	ΟΙ ΑΠΟΓΟΝΟΙ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ	104
ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	23	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Ή ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΣ Ή ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΙΣΚΟΣ;	107
Η ΔΟΒΙΣΤΑ ΣΤΟ ΤΙΜΑΡΙΩΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ..	32	ΑΠΟ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΠΡΟΕΚΥΨΕ ΣΙΣΚΟΣ ΚΑΙ ΡΑΒΑΝΗΣ	111
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄		ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΡΑΒΑΝΗ	114
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821	39	ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΟΥ ΡΑΒΑΝΗ	115
ΞΕΝΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΣΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ	39	ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΓΑΚΗ ΚΑΙ ΜΙΧΑΛΑΚΗ	118
ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑ	39	ΟΙ ΙΕΡΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ	119
Ο ΛΗΚ ΣΤΟ ΠΑΣΑΛΙΚΙ ΤΟΥ ΙΣΜΑΗΛ	39	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ή ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ Ή ΜΠΑΜΠΑΠΑΣΙΑΣ	119
ΑΦΟΡΗΤΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	43	ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ	120
Ο ΚΟΥΖΙΝΕΡΥ ΣΥΝΑΝΤΑ ΤΟΝ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑ	45	Ο «ΒΡΑΧΥΣ» ΜΑΛΑΜΑΣ	121
ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ	47	ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄	
Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ ΣΤΑ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ	49	ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΕ 6 ΓΛΩΣΣΕΣ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄		ΕΛΛΗΝΙΚΑ	122
Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 ΚΑΙ Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ	58	ΑΓΓΛΙΚΑ	124
Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ ΠΡΩΤΕΡΓΑΤΗΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821	58	ΓΑΛΛΙΚΑ	126
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1821: Ο ΟΛΕΘΡΙΟΣ ΙΟΥΝΙΟΣ	66	ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ	128
ΣΤΗ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ	67	ΠΟΛΩΝΙΚΑ	130
ΟΙ ΤΡΑΓΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΑΣΣΑΝΔΡΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ	73	ΡΩΣΙΚΑ	132
Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑ ..	73	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	134
		ΕΚΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ	137

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Η Δοβίστα ως οικισμός στο πλαίσιο του οθωμανικού τιμαριωτικού συστήματος κάνει την εμφάνισή της στη δεκαετία του 1440. Στη φάση αυτή, οι οικισμοί των τιμαριών διαμορφώνονται ως χώροι διαβίωσης των εργατών γης. Δεκάδες τέτοιοι οικισμοί στη Μακεδονία εγκαταλείφθηκαν και δεν μετεξελίχθηκαν σε κοινότητες. Ο οικισμός της Δοβίστας εντοπίζεται στα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα χωρίς δραματικές πληθυσμιακές αυξομειώσεις σε όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Πρόκειται για ένα μικρό τιμάριο που αποφέρει στον τιμαριούχο το ελάχιστο εισόδημα. Από τις περιγραφές, για την εικόνα του οικισμού στα χρόνια της Επανάστασης του 1821, μπορούμε να υποθέσουμε μετά βεβαιότητας ότι η Δοβίστα παρέμεινε εντός του τιμαριωτικού συστήματος μέχρι το 1831, έτος της οριστικής κατάργησής του σε όλη την επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Βεβαίως, το τιμαριωτικό σύστημα, εκ των πραγμάτων, είχε ατονίσει σε πολλές περιοχές της οθωμανικής επικράτειας –ενδεχομένως και αρκετές δεκαετίες πριν την κατάργησή του– για ποικίλους και διαφόρους οικονομικούς και διοικητικούς λόγους.

Τον 18ο αιώνα, ο οικισμός βρίσκεται στα πρώτα στάδια της ομογενοποίησής του και της μετεξέλιξής του σε Κοινότητα καθώς αποτελεί, όπως και όλη η περιοχή και κυρίως η πόλη των Σερρών, προορισμό για τους Έλληνες από τη Θεσσαλία, Ήπειρο και δυτική Μακεδονία. Στη φάση αυτή καταλυτικό ρόλο παίζει η εμφάνιση στο προσκήνιο της οικογένειας του παπά Δημήτρη Λεοντή ή Λεονταρή, του πατέρα του Εμμανουήλ Παπά, την εποχή έναρξης της διάλυσης της Μοσχόπολης προς τα τέλη της δεκαετίας του 1760. Η διάλυση της ακμαιότατης αυτής πόλης του Βλάχικου Ελληνισμού, από στίφη ατάκτων Τουρκαλβανών, δημιούργησε ένα νέο κύμα φυγής προς την περιοχή των Σερρών. Εκείνη την εποχή, στην πόλη των Σερρών είχαν καταστήματα και οι Μοσχοπολίτες έμποροι αδελφοί Παπά.

Η δεύτερη φάση ομογενοποίησης των κατοίκων της Δοβίστας αρχίζει μετά το 1832-33, κατά την εγκατάσταση στα Δαρνακοχώρια βλάχικων οικογενειών από την ανατολική πλευρά της Πίνδου (Σαμαρίνα, Σμίξη, Αβδέλλα, Περιβόλι), μετά τη μεγάλη μαζική φυγή τους, ελέω Αλή πασά των Ιωαννίνων, ένα ή δύο χρόνια πριν την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Οικογένειες από τις φάρες αυτές εγκαταστάθηκαν στα Δαρνακοχώρια πριν τη δημιουργία των βλάχικων οικισμών στο Σέλι και το Ξηρολίβαδο του Βερμίου. Για τη Δοβίστα έχουν ταυτοποιηθεί πλέον και ιστορικά αυτές οι οικογένειες καθώς έχουμε ακόμη και σήμερα απόλυτη ταύτιση αρκετών επιθέτων, κυρίως με αυτά στο Ξηρολίβαδο.

Από τη δεκαετία του 1830 και μετά, η ανάπτυξη του οικισμού ακολουθεί τις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις, συνυφασμένες με τις προσπάθειες των ευρωπαϊκών δυνάμεων να επιβάλουν στην οθωμανική αυτοκρατορία μεταρρυθμιστικά σχέδια για την προστασία των χριστιανών υπηκόων της. Μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-56), ο τομέας της παραγωγής θα παίξει και πάλι μεγάλο ρόλο στην ανάπτυξη του αυτοδιοικητικού μοντέλου, όπως διαμορφώθηκε αυτό τις τελευταίες δεκαετίες της τουρκοκρατίας στη Μακεδονία.

Ήδη τη δεκαετία του 1880, η παραγωγή του καπνού αποτελεί τη βασική ενασχόληση των κατοίκων της Δοβίστας. Στον Ελλαδικό χώρο, ο καπνός είχε κάνει την εμφάνισή του από τις αρχές του 17ου αιώνα, πρώτα στην περιοχή της Ξάνθης και έπειτα στην ανατολική Μακεδονία. Τις παραγωγικές συνθήκες διαμορφώνει, όπως πάντα, η ζήτηση και μάλιστα αυτή του εξαγωγικού τομέα. Η μετάβαση από την καλλιέργεια βαμβακιού στην παραγωγή καπνού έγινε με βάση αυτόν τον κανόνα.

Η καλλιέργεια του καπνού, από τη δεκαετία του 1870 μέχρι και τη βουλγαρική εισβολή στην ανατολική Μακεδονία τον Αύγουστο του 1916, συνετέλεσε στην οικονομική και οικιστική ανάπτυξη της Δοβίστας, σε τέτοιο βαθμό, ώστε την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα να συμπεριλαμβάνεται μόνον αυτή, μαζί με την πόλη των Σερρών, στον κατάλογο των κωμοπόλεων με περισσότερους από 1.500 κατοίκους. Την περίοδο αυτή, η Κοινότητα είχε διαμορφωθεί στη σύγχρονη οικιστική μορφή της με την κατασκευή διώροφων και τριώροφων πέτρινων κατοικιών.

Κατά τη διάρκεια της 2ης βουλγαρικής κατοχής (1916-18), η Δοβίστα έχασε ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της. Συνολικά, 600 Δοβιστιανοί άνδρες, γυναίκες και παιδιά έχασαν τη ζωή τους από τον συστηματικό λιμό που επέβαλε η βουλγαρική κυβέρνηση στην ανατολική Μακεδονία, και από τις κακουχίες και τις δολοφονίες στα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας της Βουλγαρίας και των Σκοπίων, όπου είχαν οδηγηθεί δεκάδες χιλιάδες άρρενες από 16 έως 65 ετών¹.

Όσοι από τους άνδρες κατάφεραν να επιβιώσουν από τα βουλγαρικά κάτεργα κλήθηκαν στα όπλα και συμμετείχαν στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Το 1930, οι συνέπειες από το οικονομικό Κραχ του 1929 στις Η.Π.Α. έφθασαν και στην ευρωπαϊκή ήπειρο, με αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, και τη χρεωκοπία της ελληνικής οικονομίας. Τα δραματικά γεγονότα της δεκαετίας του 1930 είχαν βάλει τροχοπέδη στις όποιες προσπάθειες των κατοίκων για οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη.

Παρά την πολυτεκνία της εικοσαετίας 1920-1940, που διαμόρφωσε τα πληθυσμιακά δεδομένα στους περίπου 2.600 κατοίκους (1940), μετά την καταστροφική δεκαετία 1940-1950 το κύμα της αστυφιλίας σάρωσε τη Δοβίστα περισσότερο από κάθε άλλο Δαρνακοχώρι. Σύμφωνα με τους επίσημους πίνακες απογραφής του πληθυσμού στα Δαρνακοχώρια, από το 1920 μέχρι το 2011 ο πληθυσμός της Δοβίστας ακολούθησε την

---

1. Το 2010 δημοσιεύθηκαν οι κατάλογοι με τα ονόματα των 376 απαχθέντων Δοβιστιανών. Πρόκειται για τους καταλόγους που είχε αποστείλει στο Υπουργείο Εξωτερικών ο τότε γραμματέας της κοινότητας Δοβίστης, με υπ' αριθμ. 1781 πρωτόκολλο εισαγωγής και ημερομηνία 24/11/1918. Βλ.: Κάρτσιος Βασίλης Σ., *Η Γενοκτονία του Ελληνισμού της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τη 2η βουλγαρική κατοχή (1916-1918)*, Ερωδιός, 2010, σελ. 163-179.

παρακάτω δραματική μείωση: 1951 (2.077), 1961 (2.049), 1971 (1.204), 1981 (1.130), 1991 (1.085), 2001 (1.121), 2011 (594), 2021 (430).

Η Κοινότητα Δοβίστης Σερρών αρχικά αναγνωρίστηκε με το Β.Δ. της 28/12/1919. Ο συνοικισμός και η κοινότητα μετονομάστηκαν σε Συνοικισμό και Κοινότητα Παππά, με το διάταγμα της 20/8/1927 (ΦΕΚ Α 179/1927). Η δεύτερη μετονομασία, σε Συνοικισμό και Κοινότητα Εμμανουήλ Παππά, έγινε με το διάταγμα της 24/6/1933. Σημασία έχει πως με απόφαση του Συμβουλίου Τοπωνυμιών της 26/5/1969, η Κοινότης Εμμανουήλ Παπάς (με δύο «π») μετονομάστηκε σε Κοινότης Εμμανουήλ Παπάς (με ένα «π»).

Με βάση την απόφαση αυτή (με ένα «π») η κοινότητα γράφεται *Εμμανουήλ Παπάς*, αλλά και οι πολιτιστικοί σύλλογοι, που ιδρύθηκαν από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, στα καταστατικά τους αναφέρονται ως *Εμμανουήλ Παπάς*. Το 1980, ο αείμνηστος καθηγητής Απόστολος Βακαλόπουλος καθιέρωσε το ένα «π», με τη δημοσίευση του αρχείου του Εμμανουήλ Παπά, αλλά ήρθαν οι αλλαγές στον αυτοδιοικητικό χάρτη της χώρας και η δημιουργία του δήμου *Εμμανουήλ Παππά* επανέφερε τα δύο «π». Ο ίδιος ο Εμμανουήλ Παπάς, καθώς και τα μεγαλύτερα παιδιά του, υπέγραφαν *Παππάς* με δύο π. Αυτή η διαφορετική καταγραφή του «επιθέτου» οφείλεται εν πολλοίς στη διαχρονική σοβούσα διαμάχη μεταξύ απλής καθαρεύουσας και δημοτικής και ελάχιστη σημασία έχει σε σχέση μ' αυτή καθεαυτή την προσωπικότητα του εθνικού μας ήρωα και ευεργέτη Εμμανουήλ Παπά.

ΒΑΣΙΛΗΣ Σ. ΚΑΡΤΣΙΟΣ

«ΟΛΙΓΟΙ ΛΟΓΙΖΟΝΤΑΙ ΟΙ ΑΝΔΡΕΣ»

«...εν τη Μακεδονία ού μόνον η Εταιρία των Φιλικών προ-
κεχωρημένη ήτο ικανώς, αλλ' υπήρχε και εἰς Εμμανουήλ Παπά,
εξαίρετος ἐπί πατριωτισμῷ και αυταπαρνήσει ανήρ... Ολίγοι
βεβαίως κατά την επανάστασιν λογίζονται οι άνδρες, προς ούς
ουδείς διαφιλονεικεί τα καλλιστεία ἐπί πατριωτισμῷ, επιρροή
και αυταπαρνήσει. **Εἰς των εκλεκτῶν τούτων κατά την κίνησιν
της ελληνικής επαναστάσεως σημειούται άνευ αντιρρήσεως
και ο Εμμανουήλ Παπά...** εγένοντο δε ομολογουμένως θεία
οικονομία ταύτα πάντα, ὅπως ευρεθῆ ἀπό της αρχῆς εν της εστία
της εταιρίας ο Εμμανουήλ Παπά, μυηθῆ δε του μυστηρίου, και
διαθέση υπέρ του εθνικού σκοπού μέγα μέρος του κεφαλαίου...».

Φιλήμων, 1860

«...ηλεήθημεν μετά θεόν παρά του **ευγενεστάτου και ορθο-
δοξοτάτου αρχιστρατήγου** κυρίου κυρίου Εμμανουήλ Παπά,
προφθάσαντος με τα χριστιανικά στρατεύματά του, οπού ευθύς
εκυρίευσε τον τόπον μας, την επαρχίαν μου Ιερισσού και Αγίου
Όρους...».

Έκφραση ευγνωμοσύνης του μητροπολίτη Ιερισσού και Αγίου Όρους
Ιγνάτιου προς τον Εμμανουήλ Παπά, 1 Ιουνίου 1821.

**«Υπερασπιστά της Μακεδονίας Κύριε κύριε Εμμανουήλ
χαίρει!**

...το στράτευμά μας έως αυτήν την ώραν επλησίασεν τριών
ωρών μακρόθεν της Θεσσαλονίκης...».

Από αναφορά των επαναστατών προς τον Εμμανουήλ Παπά,
6 Ιουνίου 1821.

«Προς τον ευγενέστατον Άρχον και υπερασπιστήν ημών δουλικώς προσκυνούμεν.

...Προς τούτοις, αυθέντα, αν είναι εύλογον οπού να μας στείλεις έναν άνθρωπον ιδικόν σας, διά να κάμη ένα κουμάντο απάνω εις το ασκέρι, επειδή σε ρέπελο ευρισκόμεθα...».

Έκκληση των επαναστατών στον Εμμανουήλ Παπά να στείλει οπλαρχηγό για να «έμβει το ασκέρι εις τάξιν», 9 Ιουνίου 1821.

«Ένδοξε στρατηγέ και υπερασπιστά της Μακεδονίας, είη το ελληνικόν κράτος θριαμβεύον και εκ σου δί' ευχών και της υμών ταπεινότητος.

...γυμνωθέντα τα χωρία πάσης βοηθείας και ελπίδος και αντιστάσεως κατά των αντικειμένων βαρβάρων, όλα κατέφυγον ένδον του Αγίου Όρους συν γυναιξί και τέκνοις...».

Έκκληση για βοήθεια των ηγουμένων των μονών του Αγίου Όρους προς τον Εμμανουήλ Παπά, 24 Ιουνίου 1821.

«Τω ευγενή φιλογενή και υπερασπιστή της Μακεδονίας κυρίω Εμμανουήλ Παπά, Εις Κασσάνδραν, Ευγενέστατε άρχων προσκυνώ».

Αναφορά από τον Νικόλαο Κασομούλη, 5 Οκτωβρίου 1821, από Ύδρα.

«Προς τον φιλογενέστατον αρχηγόν και υπερασπιστήν της μακεδονίας κύριον εμμανουήλ παπά προσκυνιτός.

...όσον εμείς να κινίσουμε τα άρματά μας και τότε ευκολία το εν και το άλο μέρος θέλι δίδι βοίθια...».

Ο οπλαρχηγός του Ολύμπου Διαμαντής Νικολάου ενημερώνει τον Εμμανουήλ Παπά ότι ετοιμάζεται να πάρει μέρος στην επανάσταση στη Μακεδονία, 22 Οκτωβρίου 1821.

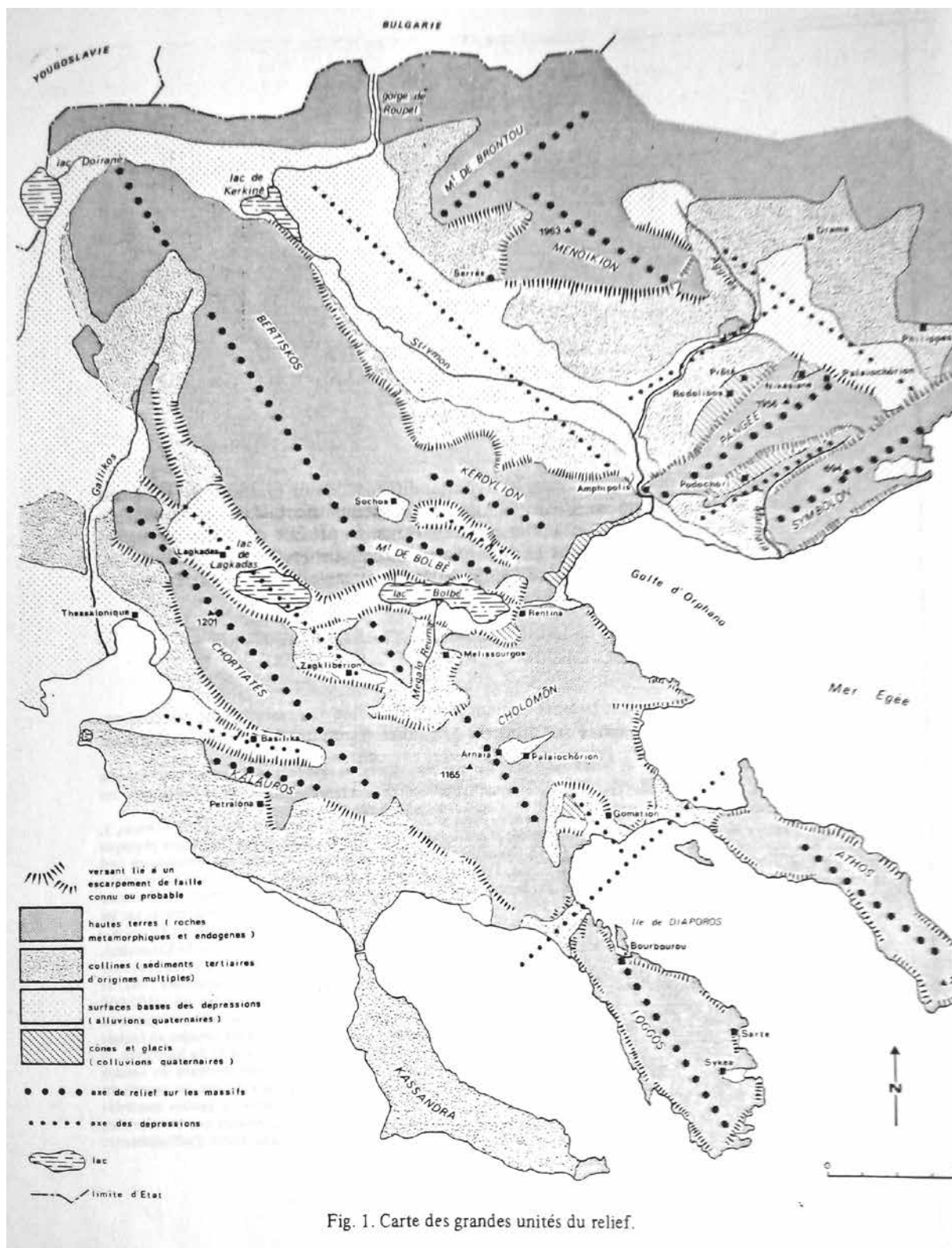

Fig. 1. Carte des grandes unités du relief.

Η γεωμορφολογία της Μακεδονίας ανατολικά του Αξιού ποταμού καταδεικνύει μία περιοχή με πλούσια υδάτινα αποθέματα κατά την αρχαιότητα και μέχρι τους πρώτους αιώνες της τουρκικής επικυριαρχίας.

(Πηγή: Lefort J., Paysages de Macedoine).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄
**ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΤΩΝ ΔΕΡΡΩΝΩΝ, ΤΩΝ
 ΔΟΒΗΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΓΡΙΑΝΩΝ**
**ΔΑΡΝΑΚΕΣ, ΔΕΡΡΩΝΕΣ ΚΑΙ
 ΔΟΒΗΡΕΣ**

Η γεωγραφική περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας, μεταξύ του 40ού και του 41ου παράλληλου του βόρειου γεωγραφικού πλάτους, έχει μελετηθεί ελάχιστα από τους γεωγράφους και τους ιστορικούς της νεότερης εποχής, αν και την επισκέφθηκαν αρκετοί περιηγητές, ταξιδιώτες και αρχαιολόγοι από τον 16ο αι. έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Σε μία διευρυμένη θεώρηση, η περιοχή αυτή οριοθετείται δυτικά του ποταμού Αξιού, νότια των σημερινών συνόρων με τη Βουλγαρία και τα Σκόπια, φθάνει μέχρι τη λεκάνη της Δράμας και περιλαμβάνει τη Χαλκιδική, εκτός από τη χερσόνησο του Αγίου Όρους. Η οριοθέτηση αυτή γίνεται με καθαρά γεωγραφικούς όρους, βασισμένη σε μεγάλες γεωμορφολογικές ενότητες, όπως είναι τα υψίπεδα με τα μεταμορφικά και ενδογενή πετρώματα, οι χαμηλοί λόφοι ποικίλης προέλευσης, οι χαμηλές επιφάνειες καταθλίψεων με αλλούβιες² αποθέσεις, και επικλινείς επιφάνειες διάβρωσης με κολλούβιες αποθέσεις (κατακρημνίσεις)³.

Από τη σημερινή γεωμορφολογική αποτύπωση της ανατολικής Μακεδονίας αποδεικνύεται ότι επρόκειτο για μία περιοχή με τεράστιο υδάτινο απόθεμα, που κάλυπτε τις χαμηλές περιοχές και

είχε οδηγήσει στην αρχαιότητα στη δημιουργία των πασσαλόπηκτων οικισμών. Ανά τους αιώνες, στα τοπωνύμια και την ονοματολογία της περιοχής αυτής επιμένουν τα γράμματα *δέλτα*, *ρο* και *θήτα*: «Δόβηρος», «Δόβηρες», «Δραβήσκος», «Δοβίστα» ή «Δοβέστη», «Δοβηράνη» ή «Δοϊράνη», «Δέρρωνες», «Δάρνακες», «Δάρδανοι», «Daravescos», «Βηρός» ή «Βουρός», «Ροδολείβος», «Δοβρίκεια» ή «Δοβροβίκεια» ή «Δοβηροβίκεια», «Ορβηλος» και «Ορβηλία», «Γραδήσκος», «Οβηλός» (που είναι το ομηρικό «βηλός» = το κατώφλι και δωριστί «βαλός» και θα μπορούσε κάλλιστα να είναι «Οβηρός» εξαιτίας της απροσδόκητης αλλά συχνής ηχητικής εναλλαγής του *ρο* και του *λάμδα* γιατί και τα δύο είναι γλωσσικά σύμφωνα π.χ. αδελφός, αδερφός, γλήγορα, γρήγορα κτλ.).

Άλλωστε «δειραίος» είναι ο ορεινός, ο απόκρημνος και «δειράς» η ράχη σειράς ορέων «ομοίως την αυχίν και λόφος», ενώ η «δειρή» είναι ο τράχηλος, ο λαιμός, και στην αττική διάλεκτο η «δέρη», εξού και το περιδέραιον. Η ομηρική διασώθηκε στα σύνθετα και τα παράγωγα. Ο δέρων είναι ο εκδορεύς και δέρρωνες θα μπορούσε να είναι κάλλιστα οι εκδορείς, μία πολύ κρίσιμη και προσοδοφόρα ασχολία για την εποχή εκείνη.

Η ετυμολογική αυτή συνάφεια, από την αρχαιότητα έως την εποχή μας, έχει επισημανθεί από αρκετούς συγγραφείς. Σ' ένα δημοσίευσμά του για τους πασσαλόπηκτους οικισμούς των δερματοφόρων

2. Αλλούβιες αποθέσεις ή προσχώσεις είναι οι αποθέσεις αργίλου, άμμου και άλλων φερτών υλικών από την αποσάθρωση των πετρωμάτων, που μεταφέρονται εξαιτίας της ροής ρεμάτων, ποταμών και τελικά εναποτίθενται όταν ελαττώνεται η ροή τους.

3. Lefort J., *Paysages de Macédoine*, collective (Bellier, Bondoux, Cheynet, Geyer, Grelois, Kravari), Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, monographies, Paris, de Boccard 1986.

(σ.σ.!) αρχαίων κατοίκων της Μακεδονίας-Θράκης, ο Απόστολος Γκισδαβίδης αναφέρει ότι οι λαοί αυτοί «εφορούσαν δέρματα διά τούτο λέγονται και δερρίοπες, δέρρις = δέρμα και ώψ = όψις, εμφάνισης». Επομένως, είναι προφανής η συσχέτιση με τους «Δάρνακες», και ιδίως με το δεύτερο συνθετικό «νάκες» ή «νάκα», που είναι το έριον, η προβιά. Σταχυολογούμε από το λεξικό της Οξφόρδης: «αν δε νάκην έλετ' αιγός» και «αιγών νάκαι και προβάτων». Δηλαδή, με μία πρώτη ερμηνεία θα μπορούσαμε να πούμε ότι Δάρνακες ήταν οι φέροντες δέρματα ερίου ή προβάτου. Σύμφωνα με το δημοσίευμα του Γκισδαβίδη «επί των πασσαλόπηκτων οικισμών εκτίσθησαν εις τους κλασσικούς χρόνους νέοι συνοικισμοί, των οποίων τα ονόματα διεσώθησαν ως η Δόβηρος, η σημερινή Δοϊράνη (Δοβηράνη)».

Οι Δόβηρες ήταν μικρή αλλά πολεμική **Παιονική** φυλή που κατοικούσε στις περιοχές **Σερρών, Κιλκίς** και **Στρώμνιτσας** και έφθαναν και μέχρι το Παγγαίο. Τους αναφέρει ο **Ηρόδοτος**⁴: «οί δέ περι τὸ Πάγγαιον ὄρος [καὶ Δόβηρας καὶ Ἀγριαῖνας καὶ Ὀδομάντους] καὶ αὐτὴν τὴν λίμνην τὴν Πρασιάδα οὐκ ἐχειρώθησαν ἀρχὴν ὑπὸ Μεγαβάζου. ἐπειρήθη δὲ καὶ τοὺς ἐν τῇ λίμνῃ κατοικημένους ἐξαιρέειν ὧδε· ἴκρια ἐπὶ σταυρῶν ὑψηλῶν ἐζευγμένα ἐν μέσῃ ἔστηκε τῇ λίμνῃ, ἔσοδον ἐκ τῆς ἠπείρου στείνην ἔχοντα μιῇ γεφύρῃ. [5.16.2] τοὺς δὲ σταυροὺς τοὺς ὑπεστεῶτας τοῖσι ἰκρίοισι τὸ μὲν κου ἀρχαῖον ἔστησαν κοινῇ πάντες οἱ πολῆται, μετὰ δὲ νόμῳ χρεώμενοι ἰστᾶσι τοιῶδε· κομίζοντες ἐξ ὄρεος τῷ οὐνομά ἐστι Ὀρβηλος κατὰ γυναῖκα ἐκάστην ὃ γαμέων τρεῖς σταυροὺς ὑπίστησι· ἄγεται δὲ ἕκαστος συχνὰς γυ-

ναῖκας. [5.16.3] οἰκέουσι δὲ τοιοῦτον τρόπον, κρατέων ἕκαστος ἐπὶ τῶν ἰκρίων καλύβης τε ἐν τῇ διαιτᾶται καὶ θύρης καταπακτῆς διὰ τῶν ἰκρίων κάτω φερούσης ἐς τὴν λίμνην. τὰ δὲ νήπια παιδία δέουσι τοῦ ποδὸς σπάρτῳ, μὴ κατακυλισθῆ δειμαίνοντες. [5.16.4] τοῖσι δὲ ἵπποισι καὶ τοῖσι ὑποζυγίοισι παρέχουσι χόρτον ἰχθυῶν· τῶν δὲ πλήθος ἐστὶ τοσοῦτο ὥστε, ὅταν τὴν θύρην τὴν καταπακτὴν ἀνακλίνη, κατίει σχοινίῳ σπυρίδα κεινὴν ἐς τὴν λίμνην καὶ οὐ πολλόν τινα χρόνον ἐπισχῶν ἀνασπᾶ πλήρεια ἰχθυῶν. τῶν δὲ ἰχθυῶν ἐστὶ γένεα δύο, τοὺς καλέουσι πάπρακάς τε καὶ τίλωνας».

Δηλαδή, «αλλά όσοι ήταν εγκατεστημένοι στην περιοχή του όρους Παγγαίου [και των Δοβήρων και των Αγριάνων και των Οδομάντων] και της λίμνης Πρασιάδας, κανένας τους δεν έπεσε στα χέρια του Μεγαβάζου. Δοκίμασε μάλιστα να κυριέψει κι εκείνους που έχουν εγκατασταθεί στη λίμνη με τον εξής τρόπο: έστησαν στη μέση της λίμνης μια εξέδρα που στηρίζεται σε ψηλούς πασσάλους κι επικοινωνεί με τη στεριά με μια στενή γέφυρα· [5.16.2] λοιπόν τους πασσάλους που υποβαστάζουν την πλατφόρμα κάποτε στα παλιά χρόνια τούς έστησαν όλοι οι πολίτες μαζί, αλλά αργότερα τους στήνουν κρατώντας το εξής έθιμο: καθένας τους που παντρεύεται, για κάθε γυναίκα που παίρνει κουβαλά από το βουνό που τ' όνομά του είναι Ὀρβηλος, τρεις πασσάλους και τους στήνει από κάτω· κι ο καθένας τους παντρεύεται πολλές γυναίκες. [5.16.3] Και ζούνε μ' έναν τέτοιο τρόπο· ο καθένας τους πάνω στην εξέδρα είναι νοικοκύρης μιας καλύβας, μες στην οποία περνά τη ζωή του, και μιας καταπακτής

4. Ηροδότου Ιστορίαι, Βιβλίο Ε' [5.16.1 - 5.16.4] (<http://www.greek-language.gr/>).

που μέσ' από τις σκαλωσιές σε κατεβάζει στη λίμνη. Και τα παιδάκια τα νήπια τα δένουν από το πόδι με σκοινί, από φόβο μήπως κατρακυλήσουν στο νερό. [5.16.4] Αντί για χόρτο στ' άλογα και στα καματερά τους δίνουν ψάρια. Κι ετούτα είναι τόσο άφθονα, που, όταν σπρώξεις προς τα κάτω την καταπακτή και κατεβάσεις με σκοινί άδειο κοφίνι στη λίμνη, δεν περιμένεις πολλή ώρα και το τραβάς απάνω γεμάτο ψάρια. Και τα ψάρια είναι δυο λογιώ, και τα λένε πάπρακες και τίλωνες».

Ο δαρνακοχωρίτης Γεώργιος Κεφαλάς έγραψε για την περιοχή αυτή σ' ένα πρωτότυπο αλλά και συνοπτικό κείμενό του: «Ο ιερός αυτός τόπος που εγεννήθησαν, έζησαν και πέθαναν οι αρχαίοι πρόγονοί μας Γραοί, Λαιοί⁵, Αγριάνες μας βλέπουν από τα κάστρα τους τα ακόμη ζωντανά της Κεράντζας (πάνω από την Οινούσα), της Αγριάτας (Νέου Σουλίου), του Γραδήσκου (Αγίου Πνεύματος) όπου και η πρωτεύουσα του κράτους της αρχαίας Ορθηλίας (ή Καρήσκος), του Δαφνουδίου, καθώς και τα μονοπάτια, όπου περιπατούσε ο Πατριάρχης Γεννάδιος, ο Σχολάριος, μετά την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, και μετέπειτα κατά την Εθνεγερσία ο Αρχιστράτηγος των Μακεδονικών Δυνάμεων Εμμανουήλ Παπάς. Όλοι έχουμε υποχρέωση στα βουβά αυτά κάστρα και μονοπάτια που οι άνθρωποί του κάποτε υπήρξαν οι πιο στενοί και έμπιστοι σύμμαχοι του

κοσμοκράτορα Μέγα Αλέξανδρου κατά την μεγάλη του εκπολιτιστική εκστρατεία μέχρι των Ινδιών».

Τον Μάρτιο του 1936, ο καθηγητής Χαράλαμπος Ι. Μακαρόνας κλήθηκε να διενεργήσει ανασκαφή σε εύρημα αρχαίου κτιρίου δίπλα στη λίμνη της Δοϊράνης. Η μικρής έκτασης ανασκαφή που είχε γίνει τότε, και οι πληροφορίες των χωρικών ότι είχαν βρεθεί και παλαιότερα λιθαριές και ερείπια τοίχων, οδήγησε τον καθηγητή στο συμπέρασμα ότι ίσως επρόκειτο για τη θέση στην οποία βρισκόταν η αρχαία Δόβηρος:

«Αύτη, πόλις παλαιά, παιονική, μνημονεύεται το πρώτον υπό του Θουκυδίδου. Αναφερόμενος ούτως εις την κατά της Μακεδονίας εν έτει 429 (επί Περγίκκου του Β) εκστρατείαν των Θρακών, διηγείται (II 98-100)⁶ ότι ο βασιλεύς Σιτάλκης⁷ μετά της στρατιάς του, εκ της χώρας των Οδρυσών ορμηθείς, διήλθε το όρος Κερκίνην (νυν Μπέλες), εκείθεν δε, έχων εν δεξιά μεν τους Παίονας, εν αριστερά, δε τους Σιντούς και Μαιδούς, έφθασεν εις την Δόβηρον την παιονικήν, αφού διέτριψεν ενταύθα επί τι χρονικόν διάστημα παρασκευαζόμενος, εισέβαλε κατόπιν εις το κράτος του Περγίκκου, καταλαβών κατά πρώτον την Ειδομένην, έπειτα δε άλλας πόλεις. Οι πλείστοι των νεωτέρων συγγραφέων, βασιζόμενοι εις το σύντομον τούτο "οδοπορικόν" του Σιτάλκου, ανεζήτησαν κατά

5. Για τους Δέρρωνες, Λαιαίους, Παίονες κτλ. βλ.: Svoronos J. N., *L'hellénisme primitif de la Macédoine, prouné par la numismatique, et l'or du Pangee*, Paris, Athens, 1919.

6. Θουκυδίδης, *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*, Β', 29, 95-100.

7. Ο Σιτάλκης ήταν βασιλιάς των Οδρυσών της Θράκης, 431-424 π.Χ. Επί Σιλτάκη το βασίλειο των Οδρυσών έφτασε στη μεγαλύτερη ακμή του και στη μεγαλύτερη έκταση. Παρέλαβε από τον πατέρα του ένα μικρό βασίλειο και σταδιακά υποτάσσοντας ένα ένα τα υπόλοιπα θρακικά βασιλεία το έφτασε στη μεγαλύτερη έκτασή του. Η χώρα του ξεκινούσε από τον Στρυμόνα μέχρι τον Βόσπορο και μέχρι τον Δούναβη. Ο ίδιος αναφέρεται ως ικανός στρατηγός και ανδρείος στη μάχη. Το 431 π.Χ. στον Πελοποννησιακό πόλεμο συμμάχησε με τους Αθηναίους.

την περιοχή της Δοϊράνης την Δόβηρον... Όλοι αι γνώμαι αύται, είναι εικασίαι μάλλον, στηριζόμεναι κυρίως εις την πηγήν του Θουκυδίδου. Ουδέν αρχαιολογικόν γεγονός υπεστήριξεν αυτάς μέχρι τούδε. Ήδη όμως, οπότε έχομεν προ οφθαλμών τοιούτο γεγονός, νομίζω, ότι δυνάμεθα να τοποθετήσωμεν εδώ, εις την περιοχήν δηλ. ένθα εγένετο η ανασκαφή, την Δόβηρον».⁸

Ο Σβορώνος στο «L' Hellenism primitif de la Macedoine» (Διεθν. Εφημ. Νομισματ. Αρχαιολ., XVIII, 1918-1919), υποθέτει τα εξής: «...αυτή η λίμνη και οι περιοχές που την περιβάλλουν ονομάζεται σήμερα Δοριάνη, Δοράνη, Δοϊράνη, Ντοριάν, Ντοϊράν, ονόματα από τα οποία μπορεί κανείς να αναγνωρίσει ίχνη [σ.σ.: ή απομεινάρια] του ονόματος της χώρας των Δερρώνων, της Δερρωνίας, τόσο μάλλον ότι τα ελληνικά ονόματα δέρρις, δέρριον, δέρος γράφονται επίσης ως δορά. Ήταν λοιπόν η χώρα, όπου οι κάτοικοι φορούσαν δέρματα, κάτι που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα για όλους τους κατοίκους αυτής της ψυχρής περιοχής της Μακεδονίας, η ανάγκη αυτή διατηρήθηκε ως τις μέρες μας, να φορούν δέρματα».⁹

Ως εκ τούτου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτοί οι Ντάρνακες ή Δάρνακες ή Δερρώνες ή Δέρρωνες κατοικούσαν περι-

των ορεινών όγκων του Παγγαίου, του Μενοικίου και του όρους Κερκίνη (Μπέλες). Επίσης μπορούμε να εικάσουμε –μετά βεβαιότητας, θα λέγαμε, λόγω των ιστορικών αναφορών– ότι κύρια ασχολία επιβίωσης των ανθρώπων αυτών, κατά εποχές, ήταν η αλιεία στις πάμπολλες τότε λίμνες της Ανατολικής Μακεδονίας και η κτηνοτροφία, που υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για την επιβίωσή τους επάνω στα βουνά.

Επομένως, η ετυμολογία της λέξης «Ντάρνακας», ως ο φέρων νάκην αιγός ή προβάτων, δεν περιέχει τίποτα το απαξιωτικό και δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται με οποιαδήποτε αρνητική έννοια. Τουναντίον, αποδεικνύεται ότι η τουρκική λέξη «ντερνέκ» (σύλλογος, ομάδα, ένωση, κοινόν)¹⁰ είναι «δάνειο» από την αρχαιοελληνική και δεν προέρχεται από την τουρκική γλώσσα. Διότι αν συνέβαινε αυτό το τελευταίο, «Ντάρνακες» θα ονομάζονταν και οι κάτοικοι στα Αμπελάκια, τα Ζαγοροχώρια, τα Άγραφα, τη Μάνη ή των χωριών του Άνω Βοΐου. Γιατί, λοιπόν, η δήθεν τουρκική λέξη «ντερνέκ» χρησιμοποιήθηκε με την έννοια του συλλόγου, του συνεταιρισμού, μόνον στην περίπτωση των Δαρνακοχωριών; Διότι έτσι ονομάζονταν οι κάτοικοι της περιοχής αυτής, 2.000 χρόνια πριν την ίδρυση των οθωμανικών τιμαριών!

Ακόμη και σήμερα οι Δοβιστιανοί (Εμ-

8. Μακαρόνας Χαράλαμπος Ι., «Ανασκαφή παρά την λίμνην της Δοϊράνης», *Μακεδονικά*, τ. 1, Ιανουάριος του 1941, σελ. 227-235.

9. Svoronos J. N., *L'hellénisme primitif de la Macédoine, prouvé par la numismatique, et l'or du Pangée*, Paris, Athens, 1919, p. 20. «... Or ce lac et le pays qui l' environne s'appelle aujourd'hui, Δοριάνη, Δοράνη, Δοϊράνη, Dorijan, Dojran, nom dans lequel on peut reconnaître des vestiges du nom du pays Δερρώνια des Δερρώνες (Δερράν et Δεράν des cod. d' Et. de Byz, s.v. Δερραίοι) d'autant plus que les mots grecs δέρρις, δέρριον, δέρος sont écrits aussi δορά, peau (cf. aussi les noms Τερώνη et Τορώνη). Ce serait donc le pays des hommes portants des peaux (δέρη, δοράς), ce qui correspond a la realite, car pour tous les paysants de cette region froide de la Macedoine la necessites s'est conservee aujourd'hui encore de se vetir de peaux».

10. Βλ.: Μπαϊρα Αλεξάνδρα, «Αντικρούοντας μια αντεπιστημονική ετυμολογία», περιοδικό *Εμμανουήλ Παπάς*, τ. 100, Δεκέμβριος 2016.

μανουήλ Παπάς Σερρών) ονομάζουν τον αρχικό οικισμό τους (ανάμεσα σε δύο λόφους που διατρέχει ένα ρέμα στο κατώφλι- είσοδο του βουνού), κατά την ντόπια προφορά «βηρό- βουρό», και μάλιστα με την ανά τους αιώνες επέκταση του χωριού, έξω από τον «βουρό», μας προέκυψε και «κάτω βουρός». Δηλαδή, οι Δοβιστιανοί χρησιμοποιούν ακόμη και σήμερα τοπωνύμιο που προκύπτει με τον ίδιο τρόπο όπως και η αρχαία ονομασία Δόβηρος. Πώς θα ονόμαζαν οι Δοβιστιανοί το χωριό τους, εάν δεν είχε καταγραφεί επί τουρκοκρατίας το φορολογικό τους τιμάριο ως *Dovista*; Μα φυσικά «Βηρός» ή «Οβηρός» ή «Οβηλός». Συνεπώς, καθίσταται προφανής η ετυμολογία της ονομασίας εκ του «Δόβηρος», «Όρβηλος» κτλ., ιδιαίτερα εάν υπεισέλθουμε και στην

ομηρική βηλός¹¹.

Πρόκειται για μία ονομασία που ενοποιεί τον Ελλαδικό χώρο από άκρου εις άκρον. Για παράδειγμα, ήταν ετυμολογικά ορατό ότι η παλιά ονομασία «Βήρας» της πόλης των Φερών του Έβρου, παρέπεμπε στο τοπωνύμιο «Βηρός». Πράγματι, στον «τόπο του Βηρού», το 1152, ο τρίτοτοκος γιος του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και της Ειρήνης Δούκαινας –59χρονος τότε– Ισαάκιος Κομνηνός ίδρυσε την οχυρωμένη μονή της Θεομήτορος Παναγίας Κοσμοσωτείρας και «Βηρός» ονομάστηκε ο οικισμός –«**το νεοίκιστον ο Βηρός προάστειον**»– που δημιουργήθηκε γύρω από τη Μονή. Σύμφωνα με το μακροσκελές *Τυπικόν*¹² της μονής¹³, που ευτυχώς διασώθηκε, ο Ισαάκιος δώρισε στη μονή και όλη τη γύρω περιοχή, που περιελάμβανε

11. **βηλός**, ὁ (βάω, βαίνω), Schwelle, Thürschwelle, *Apollon. Lex. Homer.* p. 51, 15 βηλός ὁ τῆς θύρας βαθμός; *Hom. dreimal*, von Götterwohnungen, *Iliad.* 1, 591 ἤδη γάρ με καὶ ἄλλοτ' ἀλεξέμεναι μεμαῶτα ῥίψε, ποδὸς τεταγών, ἀπὸ βηλοῦ θεσπεσίοιο, Wohnung des Zeus; 15, 23 ὃν δὲ λάβοιμι, ῥίπτασκον τεταγών ἀπὸ βηλοῦ, ὄφρ' ἂν ἵκηται γῆν ὀλιγηπελέων, Wohnung des Zeus; 23, 202 θέουσα δὲ Ἴρις ἐπέστη βηλῶ ἔπι λιθέω, Wohnung des Zephyros. Der Grammatiker Krates hielt das Wort für chaldäisch, *Scholl. Iliad.* 1, 591 Κράτης δὲ περισπῶν τὴν πρώτην συλλαβὴν Χαλδαϊκὴν εἶναι τὴν λέξιν ἀποδίδωσιν. Vgl. *Scholl. Iliad.* 15, 23 und *Sengebusch Homer. dis sert.* 1 p. 60. Ueberhaupt gab das Wort zu vielen Erörterungen Anlaß: *Scholl. Iliad.* 1, 591 *Παρμενίων δὲ ὁ γλωσσογράφος φησὶν Ἀχαιοὺς καὶ Δρύοπας καλεῖν τὸν οὐρανὸν βηλόν*, und *Ἀγαθοκλῆς δὲ τὴν πάντων περιοχὴν, καὶ βεβηκότας φέρειν τοὺς ἀπλανεῖς ἀστέρας.* – *Aeschyl. Choeph.* 571 *βαλὸν ἔρκειον πυλῶν*, Königsburg des Aegisthos, vgl. *Bekk. Anecd.* 1 p. 224, 16 *Βατήρ*: – *σημαίνει δὲ καὶ τὸν τῆς θύρας οὐδόν, ὃν Ὅμηρος βηλό ν, οἱ δὲ τραγικοὶ βαλόν.* – *Quint. Sm.* 13, 483 *βηλὸν ἀστερόεντα* der Himmel. <http://de.academic.ru/dic.nsf/greek2deu/55927>.

12. «1. – *Τυπικὸν ἐμοῦ τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰσαακίου καὶ υἱοῦ τοῦ μεγάλου βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ ἐπὶ τῷ καινισθέντι παρ' ἡμῶν νεοσυστάτῳ μοναστηρίῳ κατὰ τὴν πεντεκαίδεκάτην ἰνδικτιῶνα τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ἑξακοσιοστοῦ ἐξηκοστοῦ ἔτους, ἐν ᾧ καὶ καθίδρυσται τὸ τῆς κοσμοσωτείρας μου καὶ θεομήτορος καὶ ἐν πολλοῖς εὐεργετίδος διὰ μουσείου εἰκόνισμα. Ὁ δὲ τόπος οὗτος, ἐν ᾧ τὸ τοιοῦτον θεῖον καθίδρυσται φροντιστήριον, ἔρημος ἀνθρώπων καὶ οἰκημάτων ὑπῆρχε παντάπασι, ὄφρων μόνως καὶ σκορπίων κατεπίθυμος καὶ πάντη ἀνώμαλος, κλάδοις ἀμφιλαφέσι περιστεφόμενος. Τὸ γοῦν παρὸν ἡμῶν τυπικὸν τὴν ἡμῶν βούλησιν καὶ οἰκονομίαν σὺν Θεῷ ἐπὶ τῷ τοιοῦτῳ φροντιστηρίῳ διαλαμβάνει καὶ διατάσσεται, ἃς δήπερ καὶ ἐν τῇ τελευταίᾳ καὶ μυστικῇ διαθήκῃ μου, εἰ καὶ μὴ πάσας ἴσως, νῦν ἐν αὐτῷ ἐξεθέμεθα, ἀναλλοίωτα διαμένειν καὶ ἀπαρασάλευτα τὰ ἐν τούτῳ βουλόμενα εἰς αἰῶνα ὅπερ ἡμεῖς, καθὼς εἴρηται, οἱ τὸ θεῖον τοῦτο καινίσαντες φροντιστήριον ἐξεθέμεθα πιστεῖ ζεοῦση πρὸς τὴν ἡμῶν εὐεργετιδὰ τε θεοτόκον καὶ κοσμοσώτειραν, ἣν οὕτως ἐν ἅπασιν ἀρραγῆ συνεργὸν προκαλούμεθα, ἐπειδήπερ, ὡ πανόπτρια παμβασιλίσσα, λέξαιμι τῇ σῇ ἐπικουρίᾳ τὰ τοῦ ἀθλίου κατὰ τὸ παρὸν νοός μου γεννήματα καὶ βουλήματα».*

13. Κάποια τμήματα τα φωτογράφισαμε επιτόπου. Το πλήρες κείμενο αναρτήθηκε στο polsylvira.gr.

και άλλους οικισμούς, ζευγολατιά και χωριά.

Η «μετονομασία» σε Βήρας –άγνωστο αν προέκυψε συνειδητά ή από παρανόηση– οφείλεται, σύμφωνα με μία εκδοχή, στον Βυζαντινό αξιωματούχο και ιστορικό του 12ου αιώνα Νικήτα Χωνιάτη, ο οποίος χρησιμοποίησε τη νέα ονομασία μερικές δεκαετίες μετά την ίδρυση της μονής της Παναγίας της Κοσμοσωτείρας. Ο Νικήτας Χωνιάτης υπήρξε αυτόπτης μάρτυς της Άλωσης της Πόλης από τους Σταυροφόρους και για τον λόγο αυτό, κυριότερο έργο του θεωρείται η *Χρονική διήγησις του Χωνιάτου κυρ Νικήτα αρχομένη από της Βασιλείας Ιωάννου του Κομνηνού και λήγουσα μέχρι της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως*.

Ανεξαρτήτως των προθέσεων του Χωνιάτη, η ονομασία «Βήρας» χρησιμοποιήθηκε τους επόμενους αιώνες και αλλού, αλλά στη ...θηλυκή εκδοχή της. Σταχυολογούμε από την *Ιστορία της Νήσου Ευβοίας από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς (1930)*, του εκ Καρύστου ιατρού και λογίου Κων. Α. Γουναρόπουλου: «*Η Βήρα ής ο κάτοικος Βηριώτης, και ής συνώνυμον και έρημον εν τω δήμω των Μεσσαπίων, και άλλο εν Θράκη το 1395 κατά Κατακουζηνόν, έστι χωρίον του δήμου Στυρέων, απέχον της έδρας ώρας*

τέσσαρας και ημίσειαν. Βεβαίως, η Βήρα (Αργυρό) της Εύβοιας είχε κι άλλες περιπέτειες. Στις διάφορες απογραφές και καταχωρήσεις του 19ου αλλά και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα καταχωρήθηκε ως «Βύρα», ως «Βύρρα» αλλά και ως «Βίρα». Πολύ πιθανόν με τον ίδιο τρόπο να προήλθε και η ονομασία της Βέροιας (Βήρια, Βέρια κτλ.). Γενικότερα, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για μία τοπωνυμική ονομασία, που υποδηλώνει περιοχή ανάμεσα σε λόφους, με αβαθή λιμνάζοντα ή τρεχούμενα νερά, αλλά η σαφής αναφορά της, από την τοπογραφία των Φερών της εποχής του Ισαάκιου ως «βηρός» οδηγεί στο ομηρικό «βηλός» και όχι στα λατινογενή εκ του *virar* ή από τα αρβανίτικα «βίρα» κτλ.

Γιατί οδηγούμαστε σ' αυτό το συμπέρασμα; Βηρός ως τοπωνύμιο υπήρχε και στην περιοχή του κάστρου της Ρεντίνας, στο κατεπανίκι της Ρεντίνας στο θέμα της Θεσσαλονίκης: «εις την Ρεντήναν... τας Ερρυχίας, τον Βηρόν και την Κουφόπετραν...» (Act. Kutl. 47,3). Η τοπογραφία του κάστρου της Ρεντίνας (λόφος περιτριγυρισμένος από διακλαδώσεις ποταμών και επισυναπτόμενους οικισμούς στα πέριξ) προσομοιάζει με την περιοχή της οχυρωμένης μονής της Κοσμοσωτείρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΟΙ ΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΤΙΜΑΡΙΟΥ ΤΗΣ ΔΟΒΙΣΤΑΣ

ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Στα μέσα του 14ου αιώνα άρχισαν να διαμορφώνονται ευνοϊκές συνθήκες για την εξάπλωση των Τούρκων στην ευρωπαϊκή ήπειρο καθώς Σέρβοι, Βούλγαροι και Τούρκοι χρησιμοποιούνταν ως μισθοφόροι στον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ του Ιωάννη του Ε΄ και του Ιωάννη του ΣΤ΄ του Καντακουζηνού¹⁴, ενώ η επιδημία της πα-

νούκλας, από το 1347-1350, αφάνισε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού όχι μόνο της Βασιλεύουσας, αλλά και της Θεσσαλονίκης και όλων των μεγάλων κάστρων της Θράκης και της Μακεδονίας.

Το 1354 οι Τούρκοι του Σουλεϊμάν εποίκησαν την κατεστραμμένη από φοβερό σεισμό Καλλίπολη. Η πάλαι ποτέ κραταιά βυζαντινή αυτοκρατορία βρισκόταν σε κατάσταση οικονομικής πολιτικής και στρατιωτικής σήψης. Το μεγαλύτερο όμως πρόβλημα προήλθε από την εσωτερική διχόνοια και το εμφυλιοπολεμικό μένος που είχαν καταρακώσει το ηθικό του λαού και του στρατεύματος, κατά τις

14. Ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός, αυτοκράτορας και ιστορικός, ο οποίος κάθισε στον θρόνο από το 1341 μέχρι την εκούσια παραίτησή του το 1354. Τυπικά όμως, στέφθηκε αυτοκράτορας μόλις το 1347, ως συναυτοκράτορας του Ιωάννη Ε΄, διότι κατά το διάστημα που μεσολάβησε από τον θάνατο του Ανδρόνικου Γ΄ μέχρι το 1347, δεν υπήρχε επίσημος εστεμμένος αυτοκράτορας, αφού ο τελευταίος αυτοκράτορας δεν είχε ορίσει διάδοχο. (http://el.wikipedia.org/wiki/Ιωάννης_ΣΤ΄_Καντακουζηνός).

Οθωμανικές κατακτήσεις την περίοδο δημιουργίας του τιμαρίου της Δοβίστας, τη δεκαετία του 1440.

εμφύλιες διαμάχες των ετών 1341-47. Ο εμφύλιος αυτών των ετών υπήρξε καθόλα καταστροφικός γιατί οδήγησε στην ερήμωση της υπαίθρου και στην οικονομική κατάρρευση της αυτοκρατορίας.

Ο σύγχρονος της εποχής Δημήτριος Κυδώνης¹⁵ έγραφε απελπισμένος: *«στη χώρα μας αυτοί που κυβερνούν έχουν τη δύναμη των σεισμών και λοιμών και όλοι εύχονται να ιδούν το θάνατο του γείτονα. Ειρήνη υπάρχει μόνο με τους εχθρούς και συνεχής πόλεμος εναντίον των ομοεθνών και ο καθένας εδώ είναι θρασύς και έτοιμος ν' αρπάξει τα όπλα εναντίον των συγγενών του»*.¹⁶

Τις κατακτήσεις του Σουλεϊμάν, του γιου του Οχράν, εγγονού του Οσμάν και δισέγγονου του Ερτογρούλ, ο οποίος εγκαταστάθηκε στα μέσα του 13ου αι. ΝΑ της Προύσας με τους πρώτους Οθωμανούς, νομάδες Γιουρούκων, συνέχισαν ονομαστοί στρατηγοί του, οι οποίοι ολοκλήρωσαν την κατάληψη των περιοχών του βόρειου ελληνισμού. Ο Γιακούμπ Ετζέμπέη, ο Γαζή Φαντίλ μπέη, ο Χατζή Ιλμπέη, ο Εβρενός Γαζή μπέη, ο Λαλά Σαχίν. Γνωστός είναι ο Εβρενός, ο οποίος πήρε αργότερα την περιοχή των Γιαννιτών και άφησε το αποτύπωμά του στην πόλη αυτή έως και τις ημέρες μας.

Με την καταλυτική ήττα των Σέρβων στις 26 Σεπτεμβρίου 1371 στον ποταμό Έβρο, κοντά στο σημερινό Ορμένιο, Σέρβοι, Βούλγαροι και Βυζαντινοί γίνονται φόρου υποτελείς στο οθωμανικό κράτος.¹⁷ Μέσα σ' αυτή τη μεσαιωνική μαυρίλα, που σκεπάζει και τον ελληνισμό της Βαλκανικής, μία πρόσκαιρη αναλαμπή αποτελεί ο γιος του Ιωάννη του Ε', ο διοικητής της Θεσσαλονίκης Μανουήλ ο Β'. Ο Μανουήλ επωφελείται από την ήττα των Σέρβων και ανακαταλαμβάνει από τους απογόνους του Σέρβου κράλη Στέφανου Δουσάν μερικά εδάφη σε Μακεδονία και Θεσσαλία.

Τον Νοέμβριο του 1371 ο Μανουήλ Β' μπαίνει στις Σέρρες. Οι επιτυχίες όμως του Μανουήλ και εναντίον των Τούρκων είναι πρόσκαιρες. Ο Εβρενός μπέης κυριεύει την Κομοτηνή και μαζί με τον γνωστό Χαϊρεδδίν πασά αρχίζουν την κατάληψη της Μακεδονίας. Τα Σέρρας το 1383, τη Βέροια 1385-1386, το Μοναστήρι 1382-1383, τη Χριστούπολη (Καβάλα) το 1387, την ίδια χρονιά καθιστούν φόρο υποτελή τη Θεσσαλονίκη, υποτάσσουν τη Θεσσαλία το 1393 και επιχειρούν εισβολή στην Ήπειρο, φθάνουν στην Αιτωλία και την Ακαρνανία και από το 1387-1395 επιχειρούν στην Πελοπόννησο.

15. Βυζαντινός αξιωματούχος και λόγιος με σημαντικό συγγραφικό και μεταφραστικό έργο. Ο Κυδώνης δεν κατάφερε να μείνει έξω από τις εμφύλιες διαμάχες υποστηρίζοντας τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Άλλωστε, η οικογένειά του επί μακρό διάστημα ήταν στην υπηρεσία τεσσάρων αυτοκρατόρων του Βυζαντίου. Από τη διασωθείσα αλληλογραφία του Κυδώνη προκύπτει πολύτιμο υλικό για τα γεγονότα και τις συνθήκες της εποχής. Βλ.: Demetrius Cydones Correspondance, Biblioteca Apostolica Vaticana, Πόλη του Βατικανού 1956 (δίτομο).

16. Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Η Τουρκοκρατία κατά τον ΙΔ' και ΙΕ' αιώνα*, πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 14.

17. Η συντριπτική ήττα των Σέρβων από τα οθωμανικά στρατεύματα υπήρξε καταλυτικός παράγοντας για τη μετέπειτα επικράτηση των οθωμανών στη Βαλκανική. Διοικητές των Τούρκων ήταν ο Λαλά Σαχίν Πασά και ο Γαζή Αχμέτ Εβρενός, ενώ από την πλευρά των Σέρβων διοικητές ήταν ο βασιλιάς Βουκάσιν Μρνιαβτσεβιτς και ο αδελφός του Δεσπότης Γιόβαν Ουγκλίεσα Μρνιαβτσεβιτς.

Εξαιτίας των τουρκικών επιδρομών και των επακόλουθων κατακτήσεων, το δεύτερο μισό του 14ου αι. χαρακτηρίστηκε από τους ιστορικούς από τα πιο σκοτεινά χρόνια της βαλκανικής ιστορίας. Πληροφορίες για τις απάνθρωπες και καταθλιπτικές συνθήκες των κατοίκων που επιβίωσαν, διασώζονται σε πατριαρχικά έγγραφα. Για παράδειγμα, το 1389 στην Αδριανούπολη, 28 χρόνια μετά την άλωσή της, ο μητροπολίτης δεν έχει ποίμνιο αλλά και ούτε κελί για να κατοικήσει. Οι ναοί, που δεν καταστράφηκαν, κατασχέθηκαν και ο μητροπολίτης αναγκάστηκε να διαμείνει σε κοντινό οικισμό *«έως αν υπό των Ρωμαίων αρχήν και αύτις η Αδριανούπολις αποκατασταθή»*.

Σε επιστολή του προς έναν φίλο του στη Θεσσαλονίκη, ο Κυδώνης τον προτρέπει να σηκωθεί και να φύγει από την πόλη του πριν πέσει κι αυτή στα χέρια των Οθωμανών. Στην επιστολή αναφέρονται και τα εξής: *«...από τις πόλεις που σκλαβώθηκαν σ' αυτούς τους βαρβάρους άλλες καταστράφηκαν ολότελα, σε οποιοδήποτε μέρος της γης και αν βρίσκονταν, και οι κάτοικοί τους πουλήθηκαν ως δούλοι ή μετοικίστηκαν όσο το δυνατόν πιο μακριά, όσοι βέβαια μπόρεσαν να ξεφύγουν τη σφαγή, τη φυλακή και το θάνατο, ενώ άλλες πόλεις, που φαίνονται ότι υπάρχουν ακόμη, μακαρίζουν αυτές που καταστράφηκαν εκ θεμελίων και οι κάτοικοί τους θα επιθυμούσαν ν' ανοίξει η γη να τους καταπιεί. Τέτοιες είναι οι συνθήκες της ζωής τους, ώστε δεν υπάρχει κακό που να μην το δοκιμάζουν...»*.¹⁸

Οι γαζήδες, οι λεγόμενοι αγωνιστές

της πίστης, καταλάμβαναν δικαιωματικά τις γαίες των Βυζαντινών. Ή ο ίδιος ο σουλτάνος, ή οι μπέηδες, τις μοίραζαν στους κυριότερους αρχηγούς γαζήδες. Επρόκειτο για γαίες με ορισμένη έκταση, γνωστές ως τιμάρια, με ανακλητό δικαίωμα, αλλά είχαν τα χαρακτηριστικά της φεουδαρχικής οργάνωσης. Σημαντικές πληροφορίες για τους πληθυσμούς, τα ονόματα, τα τοπωνύμια και τους οικονομικούς πόρους έχουμε ήδη από την εποχή του Μουράτ του Β', στις καταγραφές των κατακτημένων γαιών. Αυτά είναι συνήθως δύο ειδών, τα λεπτομερή που περιλαμβάνουν όλα τα ανωτέρω και τα επιγραμματικά τα οποία περιλαμβάνουν μόνον τα ονόματα των τιμαριούχων και τα ονόματα των χωριών των τιμαρίων τους. Τιμαριούχοι μπορεί να ήταν και χριστιανοί αλλά και χριστιανοί σπαχήδες.

Μετά τη δημιουργία της Δοβίστας, πιθανότατα το 1443, διασώθηκαν τα κτηματολογικά βιβλία της εποχής του Μεχμέτ Β', του 1454-1455 και 1466-1467. Έχουμε δηλαδή μια αρκετά καλή εικόνα για τον οικισμό της Δοβίστας τις πρώτες αυτές δεκαετίες. Όμως κτηματολογικά βιβλία έχουμε και πριν την κατάληψη της Μακεδονίας από τους Τούρκους, κυρίως από τα μοναστηριακά έγγραφα του Αγίου Όρους, και της μονής του Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες.¹⁹ Τα τοπωνύμια αφορούν τοποθεσίες, ζευγολατιά (τα μετέπειτα τσιφλίκια), μετόχια και χωριά. Η πλειονότητα των μη σωζόμενων τοπωνυμίων είναι ελληνικά αλλά και σε σωζόμενα με ξενική ονομασία, οι ερευνητές πιστοποιούν ότι οι κάτοικοι ήταν Έλληνες.

18. Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Η Τουρκοκρατία κατά τον ΙΔ' και ΙΕ' αιώνα*, ό.π., σελ. 19.

19. Guillou André, *Les Archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménécée*, Bibliothèque byzantine, série «Documents», n° 3, Paris, Presses universitaires de France, 1955.

Αλλά και για τα φαινομενικά σλαβικής προέλευσης τοπωνύμια δεν θα πρέπει να τα δεχόμαστε ασυζητητί, καθώς πολλές φορές αποδεικνύεται ότι είναι δάνεια ή μετονομασίες αρχαιοελληνικών τοπωνυμίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το Σδραβίκιον ή Σραβίκιον ή Ασδραβίκιον ή Οσδραβίκιον, ο σημερινός Δραβήσκος, για το οποίο ο Θεοχαρίδης παραθέτει υποσημείωση με όλες τις ερμηνείες που δίδουν οι ερευνητές για την προέλευση της λέξης: «*Εκ των πηγών ούτω καταφαίνεται μόνον τούτο, ότι υπήρχεν εν τη χώρα των Ηδώνων περί τον κάτω ρουν του Στρυμόνος ποταμού και ουχί πολύ μακράν προς βορράν της Αμφιπόλεως θρακικόν πόλισμα ονόματι Δραβήσκος ή Δράβησκος ή Δραβησκόσ. Τα χωριά του Στράβωνος και του Αππιανού είναι αποφασιστικά περί τούτου*».²⁰

Κατά τον κρίσιμο 14ο αιώνα έχουμε πλήθος πληροφοριών και στοιχείων από τις απογραφές του 1301, του 1317, του 1321 και του 1341, πριν την κατάληψη της περιοχής από τον Σέρβο κράλη Στεπάν Ντουσάν. Διασώζονται άλλωστε και τα ονόματα των απογραφέντων, όπως Κωνσταντίνος Κουνάλης, Δημήτριος Κοντηνός, Λέων ο Καλόγνωμος, Κωνσταντίνος Περγαμηνός, Γεώργιος Φαρισαίος και ο Πρωτοκυνηγός Ιωάννης Βατάτζης. Στα πρακτικά των απογραφέντων υπάρχει και μία ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση αναφορικά με αυτούς που ανήκουν φορολογικώς σε κάποια χωριά ενός κατεπανικίου αλλά στην πραγματικότητα είναι εγκατεστημένοι (προσκαθήμενοι) σε άλλα κτήματα,

τόσο μέσα στο ίδιο όσο και σε γειτονικά κατεπανίκια.

Έτσι λοιπόν ενώ εμφανίζονται φορολογικά στο χωριό Ραδολήβους, ο Κωνσταντίνος υιός Ιωάννου του Καλλιουπολίτου είναι προσκαθήμενος εις του Μάλουκα (ένα ζευγολατιό κοντά στον Αγγίτη-Πάνακα ποταμό), ο Ιωάννης ο Τζαγκάριος είναι προσκαθήμενος στην Πρεβίστα, η Μαρία η χήρα στον Οβηλό, η Ζωή η χήρα του Μιχαήλ Πάγκαλου στην Τσερέπλιανη, ο Μιχαήλ ο γιος του Σκυλίτζη στη Δοβρίκεια, η Μαρία η χήρα του Ιωάννη Χαριτζά στη Βελτζίστα και ο ιερέας Κωνσταντίνος ο Τρικαληνός στο Δοξόμπους.²¹

Σταχυολογώντας τοπωνύμια από τα κατεπανίκια Στρυμόνος, που ανήκε στο θέμα της Θεσσαλονίκης και του Παραστρύμονος ή Ζαβαλτίας και Ζιχνών, που ανήκαν στο θέμα Σερρών, παραθέτουμε τα: Καστρίον, Αχιανού, Απιδιώτικο ή Αγρίδιον Απιδέας, Ξύλοτρον, Ζεστά Νερά, Στεφανιανά, Σδραβίκιον ή Αστραβίκιον ή Οσδραβίκιον, Χάνδαξ, Αμφίπολις, Ποθολινός, Θολός, Ραδολήβους, Ζίχνα, Μελίντζιανη, Μαραβίντζη, Λειψοχώριον και Υπάτου, Ευνούχος, Κούτζη ή Κούτσιος, τα χωριά των Χουδηνών και του Βρουλοχωρίου, Πρεκλείστα, Δοξόμπους, Τοπολιάνη, Βεζνίκο, Λοκουβίκεια ή Λουκουβίκεια, Γόριανις, Κοτζάκιον, Τσερέπλιανη, Ανακτορόπολις, Αρχαγγέλου, Ασινός, Βορίσκου, Γενέσιον, Δομνίκου, Δρεανόβου, Άγιος Ηλίας, Άγιος Θεόδωρος, Πηλορύγιον, Κυνηγοί, Μαλαθρά, Μαρμάριον, Μάρκου, Μοδηνού, Πολίανις, Χοτολίβος, Χούνιανη, Χρυσόπολις ή Χρυσούπολις.²²

20. Θεοχαρίδης Γεώργιος Ι., *Κατεπανίκια της Μακεδονίας, Συμβολή εις την διοικητικήν ιστορίαν και γεωγραφίαν της Μακεδονίας κατά τους μετά την Φραγκοκρατίαν χρόνους*, Παράρτημα *Μακεδονικών*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1954, σελ. 39-40, υπ. 1.

21. Θεοχαρίδης Γεώργιος Ι., *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, ό.π., σελ. 52.

22. Θεοχαρίδης Γεώργιος Ι., *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, ό.π., σελ. 37-63.

Το 1383 οι Τούρκοι δεν ήταν κεραυνός εν αιθρία αλλά παλιοί γνώριμοι. Από το 1316 έως το 1345 έκαναν κατά καιρούς επιδρομές στα ευρωπαϊκά παράλια του Βυζαντίου και δεν γλίτωσαν ούτε οι παραστρυμόνιες περιοχές. Για παράδειγμα, αυτήν την περίοδο τα χωριά Δοβροβίκεια και Οβηλός εμφανίζονται στις πηγές ακατοίκητα καθώς λόγω των τουρκικών επιδρομών «οι έποικοι ευρίσκονται αρτίως εν διαφόροις κάστροις».

Ενδεικτικά αναφέρουμε την επιδρομή του 1331 κατά την οποία οι Τούρκοι λεηλάτησαν τα παράλια της Χαλκιδικής και αναγκάστηκαν σε υποχώρηση από τον στρατό του Ανδρόνικου του Γ', ο οποίος είχε στρατοπεδεύσει στη Βόλβη, καθ' οδόν προς τη Θεσσαλονίκη. Επίσης, οι πηγές αναφέρουν την αποχώρηση των Τούρκων πειρατών το 1343-44 διά ξηράς και τη συμπλοκή τους στα Στεφανιανά με το ιππικό του Στεπάν Ντουσάν, ο οποίος είχε στρατοπεδεύσει στη Ζίχνα.²³ Αλλά και μετά το 1345, επιδρομές Τούρκων έχουμε στη Θράκη και τη Μακεδονία όταν ο Ιωάννης Καντακουζηνός συμμάχησε με τον Οχράν και ο δυνάστης του Αϊδινίου Ουμούρμπεης έφθασε επικουρικά με στόλο και στρατό και οι Τούρκοι «εξηκολούθουν επί πολλά έτη δηούντες την Θράκην επ' ονόματι του Καντακουζηνού».²⁴

Κατά τα τέλη του 14ου αι. και αρχές του 15ου αι. έγινε ο εποικισμός της Θράκης, της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας με τα τουρκομανικά φύλα των Γιουρούκων. Στη Μακεδονία ο κυριότερος όγκος των Γιουρούκων γεωργών αλλά κυρίως βοσκών εγκαταστάθηκε δυτικά των Σερ-

ρών σε μια περιοχή που έφθανε μέχρι τον Αξιό ποταμό και τα ορεινά βόρεια της λίμνης του Λαγκαδά. Επίσης, οι Γιουρούκοι εγκαταστάθηκαν σε μια μεγάλη περιοχή ΒΔ της Δράμας και στις περιοχές Κοζάνης και Αμυνταίου. Επρόκειτο για τη μεγαλύτερη συγκέντρωση Γιουρούκων των Βαλκανίων, οι οποίοι είχαν ως ιερό κέντρο τα Γιαννιτσά. Είχαν ακολουθήσει στις κατακτήσεις τους τον Εβρενός, τον γιο του Burak και τον εγγονό του Umur.

Βλέποντας κανείς τον χάρτη με τους εποικισμούς των Γιουρούκων στη σημερινή Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία, είναι εύκολο να παρατηρήσει ότι οι Γιουρούκοι δεν εγκαταστάθηκαν μεταξύ Μενοικίου, Παγγαίου και Β.Α. της λίμνης του Αχινού, όπου υπήρξε η πανάρχαια περιοχή των Δαρνάκηδων και όπου βρίσκονται έως και σήμερα τα Δαρνακοχώρια, δηλαδή ο Εμμανουήλ Παπάς, το Άγιον Πνεύμα, το Νέο Σούλι, ο Χρυσός και η Πεντάπολη. Στα Δαρνακοχώρια περιλαμβανόταν παλαιότερα όλη αυτή η περιοχή, η εκτός του εποικισμού των Γιουρούκων, με τα χωριά από την Κάτω Νούσκα, την Τούμπα, το Θολό και το Πεθελινό έως το Ροδολείβος και τη Νικήσιανη στο Παγγαίο.

Οι Οθωμανοί αντέγραψαν σε μεγάλο βαθμό το διοικητικό σύστημα των Βυζαντινών και από τις πρόνοιες, τα θέματα και τα κατεπανίκια περάσαμε στα τιμάρια, τα σαντζάκια και τους καζάδες. Αυτή η αναφορά γίνεται γιατί είναι πιθανόν οι ελάχιστοι φορολογούμενοι της Δοβίστας στο φορολογικό κατάστιχο ΤΤ3 του 1454-1455 να είναι προσκαθήμενοι σε γειτονικούς οικισμούς και η φορολογική υπα-

23. Θεοχαρίδης Γεώργιος Ι., *Κατεπανίκια της Μακεδονίας*, ό.π., σελ. 58-59, υπ. 1, όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

24. Παπαρηγόπουλος, *Ιστ. Τόμ. 5ος*, σελ. 196.

γωγή τους στη Δοβίστα να εξυπηρετεί τις ανάγκες του τιμαρίου.

Ίσως έτσι εξηγείται και η άποψη του γραμματέα Κωνσταντίνου Βοζιάνη (την οποία διέσωσε ο Δοβιστιανός Αθανάσιος Ξακουστός), σύμφωνα με την οποία η Δοβίστα δημιουργήθηκε το 1443, αλλά δεν ταύτιζε τη δημιουργία του οικισμού με τους προγόνους των σημερινών Δοβιστιανών, και έκανε έρευνες στην περιοχή του Αγίου Αθανασίου του Σώποτου ή Σαρηγιαλούμ μεταξύ Δοβίστας και Ζίχνας. Ο Βοζιάνης, σύμφωνα πάντα με τον Ξακουστό, πίστευε ότι οι πρόγονοι των Δοβιστιανών κατοίκησαν σταδιακά τη Δοβίστα, πιθανώς όταν ολοκληρώθηκαν σε μεγάλο βαθμό οι τουρκικές κατακτήσεις στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

Στα μέσα του 14ου αι. και στις αρχές του 15ου έχουμε την εμφάνιση της λατινογενούς λέξης *vista* σε τοπωνύμια της περιοχής των Σερρών, πιθανώς ως αποτέλεσμα της μετακίνησης προς την περιοχή βλαχόφωνων πληθυσμών και της ανάγκης για δημιουργία νέων τιμαρίων. Οι πηγές αναφέρουν χρυσόβουλλο του Δουσάν για τη μονή Φιλοθέου του Απριλίου του 1346, στο οποίο εκτός από τα κατεπανίκια Σερρών και Ζιχνών εμφανίζεται και το κατεπανίκιο της Βαλαβίστης. Αν και υπήρξαν αιτιάσεις για τη γνησιότητα του χρυσόβουλλου, τοπωνύμιο Βαλαβίστης φαίνεται πως υπήρχε, καθώς αναφέρεται και σε άλλες πηγές και κατά τον Vasmer είναι η σλαβική εκδοχή του Demir Hisar, Valo Vista, δηλαδή του Σιδηροκάστρου (Θεοχαρίδης, σελ. 65, υπ. 2).

Αυτή όμως η αναφορά του Vasmer μας οδηγεί στην εκδοχή ότι η λατινική λέξη

vista ως δεύτερο συνθετικό στα τοπωνύμια, προσδίδει την έννοια του κάστρου ή της φυσικά οχυρωμένης τοποθεσίας και όχι της άποψης ή θέας, όπως είναι η μετάφραση της λέξης στα ελληνικά. Συνεπώς, μια αρκετά τεκμηριωμένη εκδοχή θα μπορούσε να μεταφράσει το τοπωνύμιο Βαλαβίστα ως Βλαχόκαστρο, αν ανατρέξουμε στην ετυμολογία της λέξης Βλάχοι.²⁵

Συνεπώς, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι τα τοπωνύμια **Βαλαβίστα**, **Δοβίστα**, **Προβίστα**, **Τσερβίστα** και **Χωροβίστα** είναι λατινογενούς προέλευσης και εκφράζουν τοποθεσίες που είτε είναι κάστρα, είτε έχουν φυσική οχύρωση, είτε είναι σε τέτοια θέση που δύσκολα γίνονται ορατές, είτε βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση επιτήρησης, και γενικώς με αυτά ορίζεται η θέση του οικισμού. *Dove est?* ρωτούσαν οι Λατίνοι!

Η ετυμολογική μέθοδος μερικές φορές επιλύει τέτοιου είδους προβλήματα προέλευσης ονομασίας τοπωνυμίων, αλλά ενδέχεται και να κρύβει παγίδες, υπό την έννοια ότι οδηγεί σε λανθασμένα συμπεράσματα. Για παράδειγμα, η τουρκική λέξη *döniz değizimi* σημαίνει ανταλλακτήριο συναλλάγματος. Τη λέξη *döniz* μπορεί να τη δει κάποιος και σήμερα σε ένα ανταλλακτήριο στην Κωνσταντινούπολη. Μπορούμε να εικάσουμε ότι η *döniz*-σταν ήταν ο τόπος (κατά το *Yhani-stan*), το τιμάριο, όπου γινόταν ανταλλαγή προϊόντων; Ναι, αν λάβουμε υπόψη την πληροφορία που διέσωσαν οι περιηγητές ότι η αγορά των Σερρών ήταν η μοναδική στην οθωμανική επικράτεια που επιτρεπόταν η ανταλλαγή προϊόντων!

25. Η ιστορική έρευνα δεν έχει καταλήξει σε ένα γενικώς αποδεκτό συμπέρασμα για την προέλευση της λέξης, λόγω της διατύπωσης διαφορετικών απόψεων.

Η κύρια είσοδος του χωριού προς την πλατεία, όπου βρίσκεται η προτομή του Εμμανουήλ Παπά. Καθώς πλησιάζουμε στην πλατεία αρχίζει το τμήμα του χωριού με τις ιδιοκτησίες των απογόνων της οικογένειας του παπα-Δημήτρη Οικονόμου, του πατέρα του Εμμανουήλ Παπά, καθώς και η οικία του ήρωα (κάτω-δεξιά φωτογραφία), στην οποία κατοίκησαν οι απόγονοι του αδελφού του Παπαθανασίου Οικονόμου μετά την εγκατάσταση του Εμμανουήλ στην πόλη των Σερρών.

Όμως, λατινογενής δεν είναι μόνο η προέλευση της λέξης *vista*, αλλά και η κατάληξη *-στα*, που διάφοροι κατά καιρούς θέλησαν να της προσδώσουν σλάβικη προέλευση. Η κατάληξη *-στα* στα τοπωνύμια προσδιορίζει κι αυτή τη θέση. Η Νιάουστα (Νάουσα) δημιουργήθηκε γύρω

στα 1420-1430. Γράμμουστα ονόμασαν οι Βλάχοι το μεγάλο κεφαλοχώρι που δημιουργήσαν στον Γράμμο τον 17ο αι. Το 1756, στη Γράμμουστα άρχισε να λειτουργεί ελληνικό σχολείο. Τον Δεκαπενταύγουστο του 1760, το χωριό δέχτηκε οργανωμένη ληστρική επίθεση και οι κάτοικοί του

Τα εγκαίνια του περικαλλούς ναού του Αγίου Αθανασίου έγιναν την 1η Σεπτεμβρίου του 1805. Ο ναός ανεγέρθη με δαπάνες της οικογένειας του Εμμανουήλ Παπά και τη συνδρομή του ανιψιού του Γεωργίου, υιού του αδελφού του Παπαθανασίου Οικονόμου, αλλά και όλων των κατοίκων του χωριού. Για την εποχή του ήταν από τους μεγαλύτερους ναούς που ανεγέρθησαν στη Μακεδονία.

Κομμάτι του αιωνόβιου πλάτανου που υπήρχε κοντά στο σπίτι του Εμμανουήλ Παπά, στο κεντρικό ρέμα του χωριού.

Ο πλάτανος προϋπήρχε της ίδρυσης του τιμαριού της Δοβίστας στα μέσα του 15ου αιώνα. Ήταν ο αυτόπτης μάρτυρας της δημιουργίας και της μετεξέλιξης του οικισμού στη διάρκεια 5 αιώνων.

σκορπίστηκαν σε άλλα σημεία της Μακεδονίας, όπως το Λιβάδι Κιλκίς και τη Μηλόβιστα ή Μηλοβήστη, που ανήκει τώρα στα Σκόπια και αποτελούσε κομμάτι του πολυπληθούς βλαχόφωνου πληθυσμού της περιοχής του Μοναστηρίου.

Την ίδια τύχη και την ίδια ακριβώς περίοδο είχε και ο βλαχόφωνος ελληνισμός της περίφημης Μοσχόπολης²⁶ στη Βόρειο Ήπειρο: «*Η πόλις αυτή τω 1750 ιδίως ανήλθεν εις την μεγαλυτέραν ακμήν ότε και ηρίθμει άνω των 12 χιλιάδων οικιών ήτοι 60 χιλ. κατοίκους περίπου, με 20 μεγαλοπρεπείς ναούς, ο πλούτος των οποίων εθαυμάζετο υπό πάντων, ο δε εσωτερικός διάκοσμος ανθημιλλάτο με τους των ναών της Ευρώπης όπου οι πλείστοι των Μοσχοπολιτών εξενιτεύοντο. Τόσον δε οι κάτοικοι της πόλεως είχαν επιβληθή εις τας Τουρκικάς Αρχάς ώστε είχαν τύχει κάποιας ιδιαιτέρας αυτοδιοικήσεως, την οποίαν διηύθυνον οι προεστοί εκάστου τμήματος μετά των 12 Κοτζαμπασίδων, οίτινες εβοηθούντο και από τα ρουφέτια (ισνάφια) των διαφόρων συντεχνιών, άτινα ανήρχοντο εις δέκα επτά, και τα οποία*

*συντεέλουν εις την πρόοδον υφ' όλας τας επόψεις της πόλεως, την ευημερίαν της οποίας εποφθαλμιάσαντες οι περίοικοι Μουσουλμάνοι, την ελεηλάτησαν τω 1769 ...».*²⁷

Ο Rouqueville²⁸ στο *Voyage en Grèce*²⁹ (σελ. 392) αναφέρει ότι «*ο Κουΐντος Μάξιμος ανήγειρε περί τον ενδέκατον αιώνα επί των ερειπίων της αρχαίας πόλεως των Μόσχων (des Mosches) την Βοσκόπολιν ήτις από απλών σκηνωμάτων ποιμένων κατέστη μητρόπολις του εμπορίου της Ηπείρου*».

Παρόμοιες τεχνικές δημιουργίας τοπωνυμίων υπήρξαν και εκτός βαλκανικής επικράτειας. Για παράδειγμα, μετά τον 11ο αιώνα στη Νορμανδία χρησιμοποιείται ως δεύτερο συνθετικό η λέξη ville. Έτσι ακόμη και σήμερα στις νορμανδικές ακτές υπάρχουν οι πόλεις Trouville, Deauville και Granville.

26. Η Μοσχόπολη ήταν μεγάλο εμπορικό και πολιτιστικό κέντρο του 18ου αιώνα, δυτικά της Κορυτσάς στη σημερινή νοτιοανατολική Αλβανία (Βόρεια Ήπειρος). Λόγω της συμβολής της πόλης στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό η πόλη αναφέρεται στην εποχή της ακμής της και ως «Νέα Αθήνα» ή «Νέος Μυστράς». Έως το τέλος του 17ου αιώνα η Μοσχόπολη ήταν ένας μικρός οικισμός, όμως παρουσίασε αλματώδη οικονομική και πνευματική ανάπτυξη από τον επόμενο αιώνα. Αναφέρεται ότι την περίοδο της μεγάλης ακμής της πόλης ο πληθυσμός της είχε φτάσει τις 60.000 κατοίκους. Οι επιβλητικοί ναοί του Αγίου Νικολάου (1721), του Αγίου Αθανασίου (1721) και των Ταξιαρχών (1722), καθώς και πολλοί άλλοι, μαρτυρούν ένα σημαντικό αστικό κέντρο στη Βαλκανική Χερσόνησο. Η πόλη κατοικούνταν κυρίως από Έλληνες και Βλάχους. Το 1769 λόγω της συμμετοχής της πόλης στην προετοιμασία της εξέγερσης του 1769-1770 (Ορλωφικά), η πόλη υπέστη λεηλασίες από Τουρκαλβανούς. Σημαντικές καταστροφές έγιναν και από τα στρατεύματα του Αλή Πασά το 1788.

27. Σκενδέρης Κων. Χ., *Ιστορία της Αρχαίας και Συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, έκδοσις Δευτέρα επηξημένη και μετά πολλών εικόνων, Εν Αθήναις, Τύποις Ι. Βάρτσου, οδός Πραξιτέλους 21, 1928, σελ. 10.

28. François Charles Hugues Laurent Rouqueville (4 November 1770, in Le Merlerault, Normandy, France - 20 December 1838), Γάλλος διπλωμάτης, συγγραφέας, εξερευνητής, φυσικός, ιστορικός, μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας.

29. Rouqueville François, *Voyage en Grèce* (Paris, 1820-1822, 5 vol., 1826-1827, 6 vol.).

Η ΔΟΒΙΣΤΑ ΣΤΟ ΤΙΜΑΡΙΩΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Η ιστορική έρευνα έχει δείξει ότι η δημιουργία πολλών οικισμών κατά τη διάρκεια της πρώιμης περιόδου της οθωμανικής επικυριαρχίας είναι άμεσα συνδεδεμένη με το διοικητικό-φορολογικό σύστημα των τιμαρίων και των βακουφίων. Στο πλαίσιο αυτού του συστήματος δεκάδες οικισμοί μικρών αγροτικών κλήρων στη Μακεδονία εγκαταλείφθηκαν οριστικά, ή κατοικήθηκαν και πάλι κατά περιόδους, έως το τέλος του 18ου αιώνα, όταν άρχισε να οριστικοποιείται το κοινοτικό σύστημα της ύστερης τουρκοκρατίας.

Κατά τη διάρκεια του 15ου και 16ου αιώνα, το τιμαριωτικό σύστημα στην ανατολική Μακεδονία έχει στον πυρήνα του τα χαρακτηριστικά του συστήματος δουλοπαροικίας στις χώρες της Δύσης, και κυρίως στην Αγγλία και τη Γαλλία, με κυρίαρχο το στοιχείο της υψηλής κατά κεφαλή φορολόγησης. Στις περισσότερες των περιπτώσεων, είναι πολύ δύσκολο να ταυτίσουμε τους κατοίκους των τότε τιμαρίων με τη σημερινή πληθυσμιακή σύνθεση των κοινοτήτων, ακόμη κι αν έχουμε τον πλήρη κατάλογο των οθωμανικών φορολογικών κατάστιχων. Αυτό θα μπορούσε να γίνει, στη βάση τεκμηρίων, μόνο μετά τον 17ο και 18ο αιώνα.

«Η γη δε αυτή και ιδίως τα μεγάλα κτήματα των διακεκριμένων ελληνικών οικογενειών, περιελθόντα δικαιώματι δορυκτικώ εις την κυριότητα του Σουλτάνου, διενεμήθησαν υπ' αυτού κατά το φεουδαϊκόν σύστημα των μέσων αιώνων. Και ούτω τινά μεν εκ των κτημάτων εδω-

*ρήθησαν διά παντός εις τους σπουδαίους συντελέσαντες εις την κατάκτησιν στρατηγούς και υποστρατήγους, ως και εν γένει εις τους ανδρείους μουσουλμάνους πολεμιστές κατ' αναλογίαν, τινά δε τα καλούμενα βακούφικα, προσηρτήθησαν εις τα τουρκικά τεμένη προς συντήρησιν τούτων και των ιμάμιδων, ουλεμάδων, και δερβισιών (μωαμεθανών ιερέων και μοναχών), τα δε λοιπά τα καλούμενα ζαΐμια και τμάρια σχηματισθέντα εις ισόβια φέουδα παρεχωρήθησαν εις πλουσίους και επιφανείς Τούρκους καλουμένους αγάδες, σπαχήδες και δερεβεΰδες επί τη ανεκκλήτω υποχρέωσει να στρατολογήσιν αριθμόν οπλιτών ανάλογον προς την αξίαν των κτημάτων των και να στρατεύωσιν ιδία δαπάνη επί παντός διδομένου πολέμου της Τουρκίας και κατά πάσης επαναστατικής αποπείρας. Σημειωτέον εν τούτοις, ότι αι άγοναι γαίαι, ως και τα μικρά κτήματα των πτωχών και απόρων οικογενειών, αφέθησαν εις τας χείρας των κατόχων επί καλλιεργεία και πληρωμή του πέμπτου εκ του εισοδήματος αυτών εις το τουρκικόν ταμείον».*³⁰

Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας η θέση του κάθε χωριού, μέσα στο διοικητικό και φορολογικό σύστημα του οθωμανικού κράτους, ήταν διαφορετική. Το πρόβλημα είναι ότι το σύστημα αυτό δεν ήταν ενιαίο σε όλη την επικράτεια της τότε οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά ούτε και παρέμεινε το ίδιο σε όλο το διάστημα της οθωμανικής επικυριαρχίας. Οι ιστορικοί έχουν εντοπίσει τα προβλήματα αυτά, κυρίως από τις κωδικοποιήσεις των διαφορετικών φορολογικών νόμων σε κάθε περιοχή.

30. Φιλίπιδης Ν. Γ., *Επίτομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από του 1453-1821*, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου Α. Καλαράκη, 1900, σελ. 49-50.

Επειδή για την περιοχή των Σερρών δεν υπάρχει παρόμοια έρευνα, μια πρώτη εικόνα μπορούμε να έχουμε από μία σχετική μελέτη³¹ του διαπρεπούς ιστορικού μας Βασίλη Δημητριάδη, ο οποίος ερεύνησε σε ποια κατηγορία ανήκε το κάθε χωριό της περιοχής της Θεσσαλονίκης, που εκείνη την εποχή περιελάμβανε τοποθεσίες της Χαλκιδικής, του Κιλκίς, της Βέροιας και των Γενιτσών. Δηλαδή, ποια χωριά είχαν ενταχθεί στο τιμαριωτικό σύστημα, ποια είχαν μετατραπεί σε βακούφια και ποια είχαν ιδιαίτερη μεταχείριση εξαιτίας κάποιων διακεκριμένων υπηρεσιών που προσέφεραν στο οθωμανικό κράτος. Όπως τονίζει ο Δημητριάδης, το δυσκολότερο πρόβλημα είναι ο προσδιορισμός των μεταβολών που έχει υποστεί ένα χωριό, μεταπηδώντας από τη μία κατηγορία στην άλλη.

Τι σημαίνει όμως τιμαριωτικό σύστημα; Με λίγα λόγια, είναι ένα σύστημα βασισμένο στην αγροτική οικονομία, στο οποίο τα νοικοκυριά, μέσα από την παραγωγή μικρών αγροτικών κλήρων, θα έπρεπε να βγάλουν τα προς το ζην, να δώσουν την επικαρπία στον τιμαριούχο και να ανταποκριθούν στους εξοντωτικούς φόρους του οθωμανικού κράτους. Τα νοικοκυριά ήταν υποχρεωμένα να πληρώνουν και σε είδος και σε χρήμα (π.χ. δεκάτη στα

προϊόντα, έγγειος φόρος και προσωπικός φόρος σπέντζα).

«...ένα κλάσμα των φόρων, που εβάρυναν τους αγροτικούς πληθυσμούς στην Οθωμανική αυτοκρατορία, έπρεπε να πληρωθεί σε μετρητά. Αυτό προϋποθέτει μία σχέση των άμεσων παραγωγών με την αγορά. Έτσι λοιπόν, σε κάθε περίπτωση που έχουμε στη διάθεσή μας αριθμητικά δεδομένα για τη μέση παραγωγή των “οικογενειακών μονάδων παραγωγής”, μπορούμε να καθορίσουμε το βαθμό υποχρεωτικού εκχρηματισμού της οικονομίας του χωριού, στηριζόμενοι στη σχέση ανάμεσα στην παραγωγή και στο χρηματικό κλάσμα του φόρου που, σε έναν ορισμένο βαθμό, το Οθωμανικό κράτος το διένειμε ως φορολογική πρόσοδο στους εκπροσώπους του διοικητικού, στρατιωτικού ή θρησκευτικού μηχανισμού. Στηριγμένοι στην ίδια αυτή σχέση, μπορούμε να οριοθετήσουμε τα σημεία, πέρα από τα οποία οι χωρικοί θα ήταν δυνατό να αποκτήσουν καθαρό χρηματικό εισόδημα».³²

Με τα δεδομένα αυτά μπορούμε να προσδιορίσουμε την πρώτη εικόνα του οικισμού μεταξύ του 1430 και του 1455, με την εμφάνιση της Δοβίστας στο φορολογικό κατάστιχο ΤΤ3 του 1454/55³³. Σύμφωνα με μία πληροφορία που διέσωσε ο

31. Δημητριάδης Βασίλης, «Φορολογικές κατηγορίες των χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδονικά* 20 (1980), σελ. 375-448.

32. Ασδραχάς Σπύρος Ι., «Φορολογία και εκχρηματισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωριών (15ος - 16ος αι.)», *Μνήμων* 8 (1982) 1. Όπως αναφέρεται σε υποσημείωση πρόκειται για το κείμενο ανακοίνωσης που παρουσιάστηκε στα γαλλικά σε επιστημονική συνάντηση στο Βενδορ της Γαλλίας από τις 3 έως τις 5 Μαΐου 1979.

33. Stojanovski Alekandar, *Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod, IV. Opsiren Popišen Defter od XV Vek*, Skopje 1978. Αντίγραφο της έκδοσης του Στογιανόφσκι μου είχε παραχωρήσει ο Τάσος Καραναστάσης μετά την έκδοση του βιβλίου μου «Δοβίστα, μία υστεροβυζαντινή παροικία» το 1991. Μέχρι εκείνη την περίοδο, εκτός από τον διαπρεπή μας ιστορικό Βασίλη Δημητριάδη, ελάχιστοι ερευνητές στην Ελλάδα είχαν ασχοληθεί με τα «Τεφτέρια». Βλ.: Καραναστάσης Τάσος, «Ένας Νεομάρ-

Δοβιστιανός Αθανάσιος Ξακουστός, από το αρχείο του γραμματέα της Κοινότητας το 1930, ο Κωνσταντίνος Βοζάνης είχε προσδιορίσει την ίδρυση του τιμαρίου στα 1443. Δυστυχώς, ο Ξακουστός δεν μπόρεσε να διασώσει στοιχεία για τις βιβλιογραφικές πηγές που χρησιμοποίησε ο Βοζάνης.

Η εφαρμογή του τιμαριωτικού συστήματος για την περιοχή της Θεσσαλονίκης προσδιορίστηκε στα τέλη του 14ου αιώνα, γύρω στα 1394. Επειδή η περιοχή των Σερρών έπεσε στα χέρια των Οθωμανών στα 1383, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η εφαρμογή του τιμαριωτικού συστήματος χρονικά συμπίπτει και στις Σέρρες την ίδια περίπου περίοδο. Αλλά η πόλη των Σερρών κατακτήθηκε από τον Γαζή Εβρενός Μπέη, πριν ακόμα ιδρύσει την πόλη των Γενιτσών. Το βακούφι του Γαζή Εβρενός Μπέη ήταν σε έκταση περισσότερα από 1.200 τετραγωνικά χιλιόμετρα από τα Γενισά μέχρι τη Θεσσαλονίκη.

Συνεπώς, μία πιο ασφαλής εκτίμηση θα ήταν ότι το τιμαριωτικό σύστημα εφαρμόστηκε στην περιοχή των Σερρών μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης το 1430, παρά το γεγονός ότι η πόλη των Σερρών επιλέχθηκε για τον μουσουλμανικό εποικισμό ήδη από την πρώτη δεκαετία της κατάκτησης του 1383. Αυτή όμως η ελάχιστη χρονική διαφοροποίηση στην έναρξη εφαρμογής του τιμαριωτικού συστήματος στην περιοχή των Σερρών ελάχιστη σημασία έχει πλέον και ως ιστορική παράμετρος.

Αντιθέτως, παρουσιάζουν εξαιρετικό

ενδιαφέρον τα οικονομικά στοιχεία που αφορούν την παραγωγή και τη φορολογία των τιμαρίων, αν και τα στοιχεία από τα φορολογικά κατάστιχα δεν είναι ικανά να καθορίσουν την κλίμακα των οικονομικών εισοδημάτων ούτως ώστε να μπορέσουμε να διακρίνουμε το πλέγμα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης μέσα σε κάθε οικισμό. Όπως όμως προκύπτει από σχετικές μελέτες σε ομάδες χωριών, και για χρονικά διαστήματα της τάξης των 200 ή 300 χρόνων, «...η συμπεριφορά της κίνησης του πληθυσμού και των εισοδημάτων υποδεικνύει πως οι άμεσοι παραγωγοί δεν είχαν οικονομικά κίνητρα για να αυξήσουν το κατά κεφαλή εισόδημά τους. Προσανατολιζόνταν αντίθετα στον περιορισμό της παραγωγής: αν για τη συμπεριφορά αυτήν υπάρχει μια κατεξοχήν εξήγηση, θα πρέπει να την αναζητήσουμε στην αρνητική επίπτωση του υποχρεωτικού εκχρηματισμού, που μοναδικός του σκοπός ήταν η εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων».³⁴

Οι τιμαριούχοι προσδιόριζαν τα δικαιώματά τους με τα μπεράτια, τα διοριστήρια έγγραφα είτε του Σουλτάνου είτε άλλων ανώτερων αξιωματούχων του κράτους. Στο φορολογικό κατάστιχο ΤΤ3 αναγράφεται καθαρά ότι η Δοβίστα ήταν τιμάριο του Ισά, γιου του Μουσά Οκσί, με σουλτανικό μπεράτι. Τα τιμάρια ήταν μικρές ιδιοκτησίες φεουδαλικού τύπου, που δίνονταν κυρίως στους σπαχήδες του οθωμανικού στρατού ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους, συνήθως μετά από την κατάληψη μιας πόλης. Επίσης, τιμαρι-

τυρας στις Σέρρες του δευτέρου μισού του 15ου αιώνα. Ο Άγιος Ιωάννης ο Σερραίος και η ακολουθία του, έργο του μεγάλου ρήτορος Μανουήλ Κορίνθιου», *Βυζαντινά* 16 (1991) 197-262.

34. Ασδραχάς Σπύρος Ι., «Φορολογία και εκχρηματισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωριών (15ος - 16ος αι.)», *Μνήμων* 8 (1982) 8.

ούχοι ήταν και μερικές άλλες κατηγορίες προνομιούχων όπως οι καδήδες, δηλαδή οι δικαστές.

Η Δοβίστα ήταν πράγματι μια πολύ μικρή ιδιοκτησία και αυτό προκύπτει τόσο από την πληθυσμιακή σύνθεση (21 οικογένειες, 2 ανύπαντροι και 6 χήρες), όσο και από το συνολικό φορολογικό εισόδημα που ήταν, για το 1454/55, 2.728 άσπρα. Η παραγωγή εκείνης της χρονιάς απέφερε στον τιμαριούχο 36 kile (βασική μονάδα μέτρησης όγκου), σιτάρι, 3 kile όσπρια, 20 kile (1 μόδιος = 513,12 Kg) βρόμη, 2 kile διάφορα βότανα, σίκαλη, καρύδια, κεχρί, ελιές, βαμβάκι, λινάρι, σταφύλια και εισόδημα από μερικά γουρούνια και αιγοπρόβατα. Ιδιαίτερα αναφέρεται το εισόδημα από τις 3 μουριές και τις 8 καρυδιές, που ήταν 95 άσπρα. Δηλαδή, και στη Δοβίστα παρατηρούμε την κλασική αγροτική οικονομία της εποχής εκείνης στην ανατολική Μακεδονία, που βασιζόταν κυρίως στην παραγωγή δημητριακών και στην αμπελοκαλλιέργεια, καθώς και στην παραγωγή

των απαραίτητων πρώτων υλών για την υφαντουργία, όπως το λινάρι και το βαμβάκι.

Για να έχουμε ένα μέτρο σύγκρισης, στα φορολογικά κατάστιχα ΤΤ 167 (1530/31) και ΤΤ 403 (1527/28) του 16ου αιώνα, τα οποία δημοσίευσε το 1995 η Ευαγγελία Μπαλτά στο βιβλίο της *Τα βακούφια των Σερρών και της περιοχής της*,³⁵ το χωριό Sarmisaklu, δηλαδή η Πεντάπολη, ήταν βακούφι του Βαγιαζήτ του 2ου, είχε 325 οικογένειες και ετήσιο εισόδημα 34.006 άσπρα. Στο φορολογικό κατάστιχο ΤΤ3 του 1454/55, το χωριό Sarmucaklu εμφανίζεται με 185 οικογένειες και είναι τιμάριο. Δηλαδή, ένα τιμάριο θα μπορούσε να αφαιρεθεί από τον τιμαριούχο και να δοθεί σε ένα αγροτικό ή αστικό βακούφι. Τον 16ο αιώνα η πλειονότητα των βακουφιών των Σερρών ήταν αστικά βακούφια, δηλαδή οι κάτοχοί τους είχαν εισοδήματα από καταστήματα, εργαστήρια, σπίτια, οικόπεδα κτλ.³⁶

Όπως εύκολα γίνεται κατανοητό, η οι-

35. Balta Evangelia, *Les vakıfs de Serrés et de sa région (XVe et XVIe siècles)*. Un premier inventaire, Traduit par Edith Karagiannis, Athenes 1995.

36. Η συγγραφέας αναφέρει στην εισαγωγή της ότι πληροφορίες για τα βακούφια της περιοχής των Σερρών κατά τον 15ο και 16ο αιώνα παρέχονται από την κλασική εργασία του Μ. Τ. Gökbilgin του 1952, που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Οι κύριες πηγές του, όσον αφορά την περιοχή των Σερρών, παραμένουν τα φορολογικά κατάστιχα ΤΤ7 και ΤΤ167 καθώς και το κατάστιχο mukâta'as Kâmil Kepeci Tasnîfi, no 4988/1, που προέρχονται από τα αρχεία "Başbakanlık Arşivi" της Κωνσταντινούπολης. Επίσης, βασική πηγή αποτελεί και η εργασία του Ε. Η. Ayverdi για τις οθωμανικές αρχιτεκτονικές κατασκευές δημοσίου ενδιαφέροντος (τζαμιά, ιεροδιδασκαλεία, λουτρά, αγορές κτλ.) στα Βαλκάνια: "Des renseignements sur les vakıfs de la région de Serrés aux XVe et XVIe siècles sont fournis par l'étude classique de M. T. Gökbilgin, XV-XVI asırlarda Edirne ve Paşalivasi, Vakıflar-miilkler-mukâta'alar, Istanbul 1952. Ses sources principales en ce qui concerne la région de Serrés sont les registres ΤΤ7 et ΤΤ167, de même que le registre des mukâta'as Kâmil Kepeci Tasnifi n° 4988/1. Ces documents proviennent du "Başbakanlık Arşivi". Dans la seconde partie de son étude, intitulée "Vakfiyeler" et où sont édités et commentés certains actes de consécration, sont compris deux vakfiyes par lesquels Bahâeddîn Pacha et Seltchuk Khâtûn, fille de Bâyezîd II, fondent des vakıfs à Serrés. La seconde source concernant les fondations ottomanes d'intérêt public et pieuses de Serrés et, par extension, les biens des vakıfs qui les entretiennent, d'importance égale à la première, est la liste des monuments d'architecture ottomane dans les Balkans dressée par E. H. Ayverdi, *Avrupada'da Osmanlı Mimârî Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, t. IV, livres 4-6, Istanbul 1982. L'auteur puise ses informations dans des registres de vakıfs conservés au "Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi" à An-*

κονομία της Δοβίστας κινούνταν στο πλαίσιο ενός μικρού οικογενειακού αγροκτήματος. Αυτή την εποχή φορολογικές μονάδες ήταν τα σπίτια (hane), δηλαδή νοικοκυριά, άγαμοι και χήρες. Έτσι, τα πληθυσμιακά μεγέθη συγκροτούνται με βάση πόσες φορολογικές μονάδες υπάγονται στο τιμάριο. Στο κατάστιχο του 1454/55, στην πόλη των Σερρών εμφανίζονται 523 νοικοκυριά χριστιανών, κανένας άγαμος και 241 χήρες. Στο ίδιο κατάστιχο, οι μουσουλμάνοι των Σερρών κατανέμονται σε 494 νοικοκυριά, δηλαδή οικογένειες με ενήλικο άρρενα για αρχηγό, και 70 χήρες. Όπως δείχνουν τα ονόματα των χριστιανών, είναι σχεδόν όλοι Έλληνες το γένος.

Το φορολογικό κατάστιχο ΤΤ7 του 1478/79 δυστυχώς είναι ανέκδοτο, αλλά το μελέτησε, από τα οθωμανικά αρχεία της Κωνσταντινούπολης, και ο Κωνσταντίνος Μουστάκας.³⁷ Σε εισήγησή του σε διεθνές συνέδριο στις Σέρρες, μεταξύ άλλων, παρουσίασε και έναν συγκριτικό πίνακα με αναλυτικά πληθυσμιακά δεδομένα των πόλεων Σερρών και Ζίχνας –αλλά και γενικά των βιλαετιών Σερρών, Ζίχνας και Κετσιολίκ– μεταξύ των δύο φορολογικών κατάστιχων ΤΤ3 και ΤΤ7. Παρά τις εμφανιζόμενες διαφοροποιήσεις στον αριθμό των νοικοκυριών, των ανύπαντρων και των χηρών, το γενικό σύνολο των φορολο-

γικών μονάδων (χριστιανών και μουσουλμάνων) ταυτίζεται σχεδόν απόλυτα. Το 1454/55 έχουμε 11.824 νοικοκυριά και το 1478/79 έχουμε 11.775. Δηλαδή μέσα σε μία 25ετία παρατηρείται μια μείωση κατά 49 νοικοκυριά.

Αυτό όμως που προκαλεί εντύπωση στους συγκριτικούς πίνακες μεταξύ των δύο φορολογικών κατάστιχων του 1454/55 και 1478/79 είναι η δραστική μείωση των χριστιανικών νοικοκυριών μέσα στην πόλη των Σερρών (289 από 523), η ανυπαρξία αγάμων (από 0 σε μόλις 3 το 1478/79) και ο μεγάλος αριθμός των χηρών (241 το 1454/55 και 62 το 1478/79). Η ίδια κατάσταση επικρατεί και για την πόλη της Ζίχνας αλλά και σε όλα τα χωριά των τριών βιλαετιών. Στη Ζίχνα όμως και στα χωριά των βιλαετιών παρατηρείται και ένα άλλο αξιοσημείωτο γεγονός: Οι μουσουλμανικές οικογένειες είναι ελάχιστες. Ο μεγάλος αριθμός των φορολογικών μονάδων των χριστιανών με αρχηγό χήρα εξηγείται μόνον με την υποχρεωτική στράτευση των χριστιανών για τις οθωμανικές κατακτήσεις. Έτσι, λοιπόν, δύο μόλις χρόνια μετά την Άλωση της Πόλης, το 1453, ο αριθμός των χηρών εμφανίζεται υπερβολικά μεγάλος καθώς οι χριστιανοί αποτελούσαν υποχρεωτικά το πρώτο κύμα της επίθεσης για να γεμίζουν οι τά-

---

kara et au “Başbakanlık Arşivi” à Istanbul. Il utilise parallèlement le témoignage d’Evliyâ Tchelebi. On trouvera ici des références très fréquentes aux ouvrages de M. T. Gökbilgin et E. H. Ayverdi, dont les données se conjuguent à celles de la documentation inédite ici publiée”.

37. Μουστάκας Κωνσταντίνος, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους, Από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, Πρακτικά β' διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, τ. Α', Σέρρες 2013. «Ειδικότερα, η χρονική επικέντρωση αφορά στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα με σημείο αναφοράς τα έτη 1454/55 και 1478/79 κατά τα οποία συντάχθηκαν αναλυτικά φορολογικά κατάστιχα, που μας δίνουν μία εκτενή και συγκροτημένη εικόνα της περιοχής, ενώ τα 70 περίπου χρόνια που παρεμβάλλονται από την τουρκική κατάκτηση (1383) έως το χρόνο σύνταξης του πρώτου σωζόμενου καταστίχου χαρακτηρίζονται από πολύ λίγες και αποσπασματικές μόνο μαρτυρίες. Παραμένοντας στο ζήτημα των τεκμηρίων, πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι και τα δύο σωζόμενα κατάστιχα του 15ου αιώνα είναι αναλυτικά (mufassal), κάτι που επιτρέπει μία πολύ μεγαλύτερη εμβάθυνση στη μελέτη σχετικών ζητημάτων...». (σελ. 231-232).

φροι με πτώματα. Όποιος υποχωρούσε, τον περίμεναν οι σπαχήδες!

Τα τιμάρια με εισόδημα από 20.000 έως 99.999 άσπρα τον χρόνο, τα ζεαμέτια (ze'amet) ήταν ελάχιστα. Τέτοια μπεράτια δίνονταν σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Η Δοβίστα δεν θα μπορούσε να ανήκει σε περισσότερα από ένα τιμάρια, διότι συνέβαινε και αυτό. Ένα χωριό μπορούσε να ανήκει σε περισσότερα από ένα τιμάρια. Να έδινε, δηλαδή, εισόδημα σε περισσότερους από έναν τιμαριούχους. Ή αρκετές φορές, τα χωριά ενός τιμαρίου βρίσκονταν σε τελείως διαφορετικές περιοχές, σε άλλο σαντζάκι. Η κατάργηση των τιμαριών τελικά επήλθε πολύ αργότερα, το 1831.

Ήδη, μετά τη σαρωτική του εκστρατεία

του 1385, ο Μουράτ Α΄ εγκατέστησε τουρκικούς πληθυσμούς από την περιοχή του Σαρουχάν της Μ. Ασίας (τους γνωστούς Γιουρούκους) στις περιοχές των Σερρών, του Αξιού, του Λαγκαδά, του Αβρέτ Χισάρ, του Μπογντάν και της Βόρειας Χαλκιδικής. Ένα δεύτερο κύμα Τούρκων εποίκων εγκατέστησε, μετά το 1394, και ο Βαγιαζίτ ο Α΄. Καταλαβαίνει κανείς τις ασφυκτικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν σε όλη αυτή την περιοχή, για τους χωρικούς των τιμαριών και των βακουφίων.

Αυτή την περίοδο, δεν παρατηρούνται σημαντικές αυξομειώσεις του πληθυσμού των χωριών του τιμαριωτικού συστήματος και των βακουφίων. Οι συνθήκες διαβίωσης, και οι πάγιοι και έκτακτοι φόροι που επέβαλε το οθωμανικό κράτος στους

Η θεμελίωση του δημοτικού σχολείου έγινε στα μέσα της δεκαετίας του 1930. Τις πρώτες δεκαετίες μετά τον β΄ παγκόσμιο πόλεμο φοιτούσαν κάθε χρόνο περισσότεροι από 250 μαθητές όλων των τάξεων. Το δημοτικό έχει εγκαταλειφθεί λόγω της συρρίκνωσης του πληθυσμού της κοινότητας. Ο αύλειος χώρος του χρησιμοποιείται για πολιτιστικές δραστηριότητες.

χωρικούς, κυρίως μέχρι την αποτυχημένη προσπάθεια για την κατάληψη της Βιέννης το 1683, ανάγκαζε πολλούς να εγκαταλείψουν τα χωριά με κατεύθυνση προς τα αστικά κέντρα ή να αναζητούν οικισμούς που είχαν φοροαπαλλαγές λόγω των ιδιαίτερων υπηρεσιών που παρείχαν, κυρίως προς τον οθωμανικό στρατό, όπως η παραγωγή ξυλοκάρβουνου ή τα μεταλλεία αργύρου και σιδήρου.

Κατά τον 17ο και 18ο αιώνα έχουμε μια σημαντική μεταβολή, που οδήγησε στη διαμόρφωση των κοινοτήτων, όπως τις γνωρίζουμε στην ύστερη περίοδο της τουρκοκρατίας. Από τον 17ο αιώνα, φορολογική μονάδα δεν αποτελεί πλέον η οικογένεια, η κατοικία, το χανέ, αλλά το χωριό. Το οθωμανικό κράτος αναγνωρίζει ως φορολογικά υπόχρεο συνολικά το χωριό, του οποίου οι κάτοικοι καθίστανται συνυπεύθυνοι για την καταβολή των φορολογικών τους υποχρεώσεων.

Αυτό το γεγονός οδηγεί σε σημαντικές εξελίξεις. Αρχίζει η ομογενοποίηση κάποιων κοινοτήτων (όπως η Δοβίστα), καθώς οι πλουσιότεροι αναγκάζονται να πληρώνουν πολλές φορές και το μερίδιο των φτωχών, γιατί το κράτος απαιτεί το

ποσό στο ακέραιο. Σε αντίθετη περίπτωση οι συνέπειες επί της κεφαλής όλων. Ταυτόχρονα, όμως, αυτή η νέα κατάσταση οδήγησε και στη δημιουργία των μεγάλων τσιφλικιών, διότι πολλά χωριά τα εγκατέλειπαν οι κάτοικοί τους λόγω αδυναμίας να αποπληρώσουν τους υπέρογκους τόκους των δανείων που έπαιρναν για την πληρωμή των φορολογικών τους υποχρεώσεων. Τις ιδιοκτησίες τους τις εκχωρούσε το κράτος στους δανειστές τους ή σε όποιον πλήρωνε τα ανάλογα ποσά, που συνήθως αντιστοιχούσαν στους φόρους ενός έτους.

Όπως έγραψε ο Δημητριάδης, η αντιμετώπιση των ραγιάδων από το οθωμανικό κράτος κατά σύνολα, είτε χωριά ήταν αυτά, είτε ομάδες χωριών, είτε τέλος ολόκληρες διοικητικές περιοχές, δηλαδή ναχιγιέδες και καζάδες, ασφαλώς βοήθησε να αναπτυχθεί η κοινοτική αυτοδιοίκηση κατά την εποχή της τουρκοκρατίας. Βέβαια, η οριστική διαμόρφωση αυτού του νέου κοινοτικού συστήματος επί τουρκοκρατίας έγινε μετά το 1850 με την εφαρμογή του Τανζιμάτ, ενός μεταρρυθμιστικού διοικητικού προγράμματος του οθωμανικού κράτους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 ΞΕΝΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΣΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑ

Για τέσσερις περίπου αιώνες δεν υπήρχε κανένας λόγος να περάσει κάποιος περιηγητής από το τιμάριο της Δοβίστας. Ούτε βέβαια ο Εβλιά Τσελεμπί, ο οποίος πέρασε από τον αμαξωτό δρόμο προς Σέρρες το 1668 και αναφέρει το «Σαρμουσακλί», την Πεντάπολη, αλλά όχι τη Δοβίστα. Ο λόγος ήταν απλός. Η Δοβίστα σε όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, και μέχρι την επανάσταση του 1821, υπήρξε ένας άσημος οικισμός της τάξης των 25 έως 60-80 οικογενειών, πάντα μέσα στο πλαίσιο του τιμαριωτικού συστήματος. Μάλιστα, σημαντική αύξηση πληθυσμού, με τις αναλογίες της εποχής βέβαια, υπήρξε μετά την οριστική διάλυση της Μοσχόπολης, από το 1769 και μετά, και τις εξαλλοσύνες του Αλή πασά των Ιωαννίνων ήδη από τη δεκαετία του 1790, που ανάγκασε πολλούς Ηπειρώτες και Δυτικομακεδόνες να καταφύγουν στην περιοχή των Σερρών. Βρίθουν οι σχετικοί κατάλογοι από εμπόρους από το Μπλάτσι, τη Σιάτιστα, την Κοζάνη, τη Μοσχόπολη (Αδελφοί Παπά, αδελφοί Βλαστού, οι Καπέτηδες, οι Κασομούληδες κτλ.). Τα μέσα του 18ου αιώνα είναι η εποχή που εμφανίζεται στο προσκήνιο η οικογένεια του παπα-Δημήτρη Οικονόμου του Λεονταρή ή Λεοντή, του πατέρα δηλαδή του Εμμανουήλ Παπά.

Αυτή η πληθυσμιακή στασιμότητα διαφαίνεται ήδη από την εποχή δημιουργίας του οικισμού (1443-1444) καθώς έχουν διασωθεί τα κτηματολογικά βιβλία της εποχής του Μεχμέτ του Β΄, του 1454-55

και 1466-67. Στα επιγραμματικά λεγόμενα κτηματολογικά βιβλία περιλαμβάνονται μόνον τα ονόματα των τιμαριούχων και τα ονόματα των οικισμών των τιμαρίων τους. Οι ιδιοκτήτες των τιμαρίων έπαιρναν φόρους από τους υποτελείς τους και τους στρατολογούσαν. Τα τιμάρια είχαν ετήσιο εισόδημα από 2-3000 ακτσέδες (άσπρα) έως και 19.999 άσπρα. Η Δοβίστα ανήκε στην κατώτερη κατηγορία. Όσα τιμάρια απέδιδαν από 20.000 έως 99.000 άσπρα ονομάζονταν ζιαμέτια και οι κάτοχοί τους Ζαΐμηδες.

Στα φορολογικά κατάστιχα ο πληθυσμός, τις δεκαετίες μετά την ίδρυση του τιμαρίου, κυμαίνεται στα ίδια επίπεδα των 25-30 οικογενειών. Ήταν σκοτεινά χρόνια με τους συνεχιζόμενους πολέμους της οθωμανικής αυτοκρατορίας και την υποχρεωτική στρατολόγηση και των χριστιανών. Από εκείνους τους καταθλιπτικούς αιώνες, φθάνουμε στην εποχή που τα εγγόνια των αδελφών του Εμμανουήλ Παπά (του Γεωργίου, του Κωνσταντίνου, του παπα-Αθανάσιου Οικονόμου και του Μάλαμα) ήταν εν ζωή τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και περιέγραψαν στον γραμματέα της Κοινότητας, Κωνσταντίνο Βοζάνη, τη Δοβίστα των παιδικών τους χρόνων. Εξήντα έως ογδόντα ισόγειες κατοικίες με περιβόλια. Καμία σχέση με τη δομή του οικισμού την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα με τις διώροφες και τριώροφες πέτρινες κατοικίες.

Ο ΛΗΚ ΣΤΟ ΠΑΣΑΛΙΚΙ ΤΟΥ ΙΣΜΑΗΛ

Το 1804, ο Άγγλος στρατιωτικός, διπλωμάτης, τοπογράφος, περιηγητής και συγγραφέας Ουίλιαμ Μάρτιν Ληκ (William Martin Leake, 1777-1860) βρισκόταν στα Γιάννενα, όπου ουσιαστικά εκτελούσε χρέη προξένου στο πασαλίκι του Αλή Τε-

πελενλή. Ο Ληκ είχε επιφορτιστεί με την εκπόνηση αμυντικού σχεδίου των ευρωπαϊκών επαρχιών της οθωμανικής Τουρκίας απέναντι στην απειλή των Γάλλων. Για τον λόγο αυτό, την περίοδο 1804-1807 όργωσε κυριολεκτικά τον ελλαδικό χώρο, από την Ήπειρο και τη Μακεδονία μέχρι τη Θεσσαλία, τη Ρούμελη και τον Μοριά. Μεταξύ των περιοχών που επισκέφθηκε ήταν και η περιοχή των Σερρών. Το 1835 εξέδωσε στο Λονδίνο τον τρίτο τόμο του οδοιπορικού του στη βόρεια Ελλάδα *Travels in Northern Greece*, στο οποίο διασώζει πλήθος πληροφοριών για την πόλη και την εύφορη πεδιάδα των Σερρών.

Ένα μεγάλο μέρος αυτής της περιοχής ήταν ιδιοκτησία του Ισμαήλ μπέη και της οικογένειάς του. Ο Ισμαήλ είχε τέσσερις γιους, από τους οποίους μεγαλύτερος ήταν ο Γιουσούφ, που από τότε ακόμη ήταν αυτός που ουσιαστικά διοικούσε την πόλη, και την περιοχή, καθώς ο Ισμαήλ είχε αποσυρθεί νωχελικά στο Αντά Τσιφλίκ. Ο οικισμός Αντά, που ερημώθηκε τελικά τη δεκαετία του 1920, είχε δημιουργηθεί για τις ανάγκες του τσιφλικιού, όπως κατ'αντίστοιχο τρόπο είχαν δημιουργηθεί οι οικισμοί των τιμαριών. Από το 1795 και μετά, ο Ισμαήλ είχε εξελιχθεί σε έναν από τους πλουσιότερους και ισχυρότερους ανθρώπους του σουλτάνου, υπακούοντας μόνον σε εντολές που εξυπηρετούσαν τα συμφέροντά του, έχοντας πάντως απέναντι στην Πύλη μια διπλωματική στάση υποταγής.

Ο Ισμαήλ αποκόμιζε μεγάλα κέρδη όχι μόνον από το εμπόριο, κυρίως του βαμβακιού, αλλά και από τα αυτοκρατορικά έσοδα. Η εξουσία του είχε επεκταθεί στα πιο εύφορα εδάφη και πέρα από τα όρια της σημερινής ανατολικής Μακεδονίας, από το Μπέλες, τη Σόφια, τη Φελιμπέ

(Φιλιππούπολη) και μέχρι την Γκιουμουρτζίνα (Κομοτηνή) και τα όρια της περιοχής της Θεσσαλονίκης. Ο Ληκ αναφέρει ότι ο Ισμαήλ πασάς διατηρούσε ένα μόνο στρατιωτικό σώμα 2.000 Αλβανών, το οποίο όμως με τη στρατολόγηση, των υπό την εξουσία του περιοχών, μπορούσε να φθάσει τους 10.000 άνδρες. Ο Ληκ δεν απέφυγε τον πειρασμό να κάνει μια σύγκριση του Ισμαήλ με τον Αλή πασά. Όπως αναφέρει, μπορεί ο Ισμαήλ να μην έκρυβε την περιφρόνησή του για τους χριστιανούς αλλά δεν παρουσίαζε τη σκληρότητα και την αρπακτικότητα του πασά των Ιωαννίνων.

Ο Ισμαήλ αντιμετώπιζε τους χριστιανούς με κάποια μετριοπάθεια αλλά πάντοτε υπό την αίρεση της απολύτου εξουσίας του. Η βαμβακοκαλλιέργεια του απέφερε τεράστια κέρδη. Οι Έλληνες έμποροι είχαν αναπτύξει το εμπόριο με την κεντρική Ευρώπη και οι εξαγωγές βαμβακιού προς τη Βιέννη είχαν καταστήσει τον Ισμαήλ πασά ισχυρό οικονομικό παράγοντα. Οι Σέρρες ήταν η μόνη αγορά στην οποία οι κάτοικοι των γύρω περιοχών μπορούσαν να ανταλλάξουν τα αγροτικά τους προϊόντα με άλλα είδη, τόσο ντόπια όσο και εισαγωγής. Επίσης, εκεί μπορούσαν να βρουν ακατέργαστη πρώτη ύλη βαμβακιού για κατασκευή νημάτων, τα οποία πωλούσαν στην Ουγγαρία και την Πολωνία.

Στις πολύ καλές χρονιές, οι Έλληνες έμποροι, και οι Φράγκοι έμποροι που ήταν εγκατεστημένοι στις Σέρρες, έστελναν περισσότερες από 30-40.000 εξαγωγίμες μπάλες βαμβάκι στη Γερμανία με καραβάνια, που επέστρεφαν με υφάσματα και άλλα είδη από τους Ευρωπαίους κατασκευαστές. Επομένως, ο Ισμαήλ είχε κάθε λόγο να εμφανίζεται επιεικής προς τους ραγιάδες. Κάθε χωριό ήταν υποχρεωμένο

Προσωπογραφία του Εμμανουήλ Παπά από τον γλύπτη Κ. Παλαιολόγου (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

να παραδίδει το «δέκατο» του βαμβακιού στον μπέη των Σερρών, και μάλιστα σε εξαγωγήμη κατάσταση, απαλλαγμένο από σπόρους και φλοιούς, το βάρος των οποίων αντικαθίστατο με ποσότητα καθαρού βαμβακιού για να αντισταθμίσει την απώλεια βάρους του «δέκατου».

Ο Ισμαήλ ελάχιστα παρέμβαινε στη διοίκηση της ελληνικής κοινότητας των Σερρών. Άφηνε τη διοίκηση των ραγιάδων στον μητροπολίτη και το συμβούλιο των αρχόντων, επικεφαλής των οποίων, εκείνη την περίοδο, ήταν ένας Έλληνας έμπορος, ο Ματάκος Δημητρίου, ο αδελφός του οποίου ήταν εγκατεστημένος στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με τον σχετικό κατάλογο της μητρόπολης Σερρών, από το 1791 έως και το 1811 μητροπολίτης ήταν ο Κωνστάντιος. Ο Ληκ αναφέρει ότι στις Σέρρες συνάντησε και τον δόκτωρα Π. (Dr. P. of Ioannina). Πρόκειται βεβαίως για τον Φρανσουά Πουκεβίλ, τον οποίο το 1805 ο Ναπολέων είχε τοποθετήσει πρόξενο της Γαλλίας στο πασαλίκι του Τεπελενλή. Ο Πουκεβίλ είχε αναπτύξει ισχυρές σχέσεις με τον Αλή πασά και παρέμεινε στη θέση αυτή έως το 1815. Ο Ληκ αναφέρει και έναν άλλο έμπορο, τον Sponty, ο οποίος, όπως επισημαίνει, εκπροσωπούσε στις Σέρρες τα εμπορικά συμφέροντα αρκετών χωρών. Πρόκειται για τον Ιωάννη Σπόντις, τον οποίο εντοπίζουμε το 1819 ως επιτετραμμένο της Αυστρίας.

Η δυναμική εμφάνιση του Εμμανουήλ Παπά στο προσκήνιο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της ελληνικής κοινότητας των Σερρών συμβαίνει σε μία περίοδο κατά την οποία ο Ισμαήλ μπέης έχει ουσιαστικά αποσυρθεί από την ενεργό δράση, και απλώς συσώρευε τα κέρδη από τη δραστηριότητα των Ελλήνων εμπόρων βαμβακιού. Ο μεγαλύτερος γιος του Ισμα-

ήλ, ο Γιουσούφ, παρακολουθούσε την οικονομική ανέλιξη του Εμμανουήλ, αλλά δεν μπορούσε να πάρει πρωτοβουλίες, καθώς τον τελευταίο λόγο τον είχε ο πατέρας του. Οι προθέσεις του Γιουσούφ πασά θα εκδηλωθούν μετά τον θάνατο του πατέρα του, το 1813-14. Τότε άρχισε να δανειζεται από τον Εμμανουήλ τεράστια ποσά, με σκοπό βεβαίως να μην προχωρήσει στην αποπληρωμή τους.

Μόλις τέσσερα χρόνια μετά τον θάνατο του Ισμαήλ, ο Εμμανουήλ Παπάς αναγκάστηκε να φύγει κρυφά για την Κωνσταντινούπολη, τον Οκτώβριο του 1817, για να γλιτώσει τη ζωή του και την περιουσία του. Η διοίκηση του Γιουσούφ μπέη είχε γίνει ανυπόφορη. Αποδείχθηκε άρπαξ και άπληστος ισάξιος του Αλή πασά, και ως εκ τούτου είχε αποκτήσει εισοδήματα από πολλές περιοχές. Ο πατέρας του είχε καταφέρει, λόγω των καλών σχέσεών του με τον σουλτάνο, να αναλάβει τον διορισμό του μαντέμ αγά στα ορυχεία αργύρου των Μαντεμοχωρών. Όταν πέθανε ο Ισμαήλ, οι Μαντεμοχωρίτες είδαν και έπαθαν να απαλλαγούν από την εποπτεία του Γιουσούφ μπέη.

Σ' αυτόν τον τύραννο οφείλεται και η αναχώρηση από τις Σέρρες του Μηνά Μηνωΐδη, ο οποίος διετέλεσε διευθυντής της Σχολής των Σερρών από το 1815 έως το 1819. Τον Μηνωΐδη είχε προσκαλέσει ο μητροπολίτης Χρύσανθος. Στη Σχολή δίδασκε ρητορική και φιλοσοφία. Κατά το 1819, ο Γιουσούφ προέβη σε σφαγές στις Σέρρες, κατά τις οποίες ο Μηνωΐδης έχασε και μέλη της οικογένειάς του. Έφυγε δε άρον-άρον από την πόλη των Σερρών αφήνοντας την πολύτιμη βιβλιοθήκη του προς φύλαξη σε φίλους του, και την οποία λεηλάτησαν τελικά το 1917 οι Βούλγαροι μαζί με όλα τα υπόλοιπα χειρόγραφα και πολύτιμα βιβλία

της μονής του Τιμίου Προδρόμου.

Όμως, παρά τις στρατιωτικές του περ-
γαμηνές, αργότερα στα πρώτα χρόνια της
Επανάστασης ως διοικητής της Ναυπάκτου
και ως υπερασπιστής του κάστρου της Πά-
τρας, ο Γιουσούφ υπήρξε και μοιραίος πα-
σάς. Διότι ο Εμμανουήλ βρέθηκε στην Κων-
σταντινούπολη με 20.000 μαχμουτιέδες,
το υπόλοιπο της οφειλής του Γιουσούφ, με
τις οποίες χρηματοδότησε την Επανάστα-
ση στη Μακεδονία, χωρίς να διακινδυνεύ-
σει μεταφορά χρημάτων από τις Σέρρες ή
τη Βιέννη. Ο Γιουσούφ ήταν αυτός που το
1828 παρέδωσε τη Βάρνα στους Ρώσους,
κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828-
29, παρά την προσωρινή, όπως αποδείχθη-
κε, αποχώρηση των ρωσικών στρατευμά-
των από το Σούμεν προς τη Βεσσαραβία.
Διότι, την επόμενη χρονιά, τον Αύγουστο
του 1829, ο Ρώσος στρατηγός Ντιέμπιτς
προήλασε μέχρι τις πύλες της Κωνσταντι-
νούπολης αναγκάζοντας τον σουλτάνο να
πετάξει λευκή πετσέτα, και να αποδεχθεί,
μεταξύ άλλων, την ανεξαρτησία του ελλη-
νικού κράτους.

Αυτό που δεν έγινε γνωστό ήταν ότι ο
Ντιέμπιτς, στην ουσία, εφάρμοσε τις δια-
τάξεις του συνταχθέντος από τον Καπο-
δίστρια ρωσικού τελεσιγράφου του 1821
κατά της οθωμανικής αυτοκρατορίας, μετά
τις σφαγές στη Μακεδονία, στην Κωνστα-
ντινούπολη και στα παράλια της Ιωνίας,
και τον απαγχονισμό και τη βεβήλωση του
σκηνώματος του Γρηγορίου του Ε΄.

ΑΦΟΡΗΤΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Η περίπτωση του Ισμαήλ μπέη και του
γιου του, Γιουσούφ πασά του Σέρραλη,
αποτελεί ένα κλασικό παράδειγμα της
μετάπτωσης των συμπεριφορών απέναν-
τι στους ραγιάδες Έλληνες. Η κατάστα-

ση γινόταν αφόρητη όταν το πασαλίκι το
διοικούσαν κάτι τύποι όπως ο Γιουσούφ
πασάς. Συγκλονιστικές περιπτώσεις κατα-
τρεγμού των Ελλήνων κατά την προεπα-
ναστατική περίοδο, αλλά και κατά την πε-
ρίοδο της επανάστασης, μας περιγράφει
ο διδάκτωρ του πανεπιστημίου του Τύ-
μπιγκεν, στο κρατίδιο της Βάδης Βυρτεμ-
βέργης, γιατρός Παναγιώτης Ψατέλης. Ο
Ψατέλης εξέδωσε το 1826 στο Παρίσι, στα
γαλλικά, ένα βιβλίο –που έκανε ιδιαίτερη
αίσθηση στην Ευρώπη– με τίτλο: *«Aperçu
sur la situation de la Grece et réflexions
sur son indépendance»* (Επισκόπηση της
κατάστασης της Ελλάδας και προβληματι-
σμοί για την ανεξαρτησία της).

Ο Ψατέλης μνημονεύει ορισμένες πε-
ριπτώσεις που τις έζησε στη Θεσσαλονί-
κη και στις Σέρρες, και συγκεκριμένα τις
ληστρικές τάσεις των πασάδων και των
γενιτσάρων όχι μόνο έναντι των πλούσι-
ων Ελλήνων, αλλά και των φτωχών επαγ-
γελματιών που προσπαθούσαν να επιβι-
ώσουν κάνοντας κάθε είδους εργασία.
Η προσφυγή στην τουρκική δικαιοσύνη
ήταν μάταιη και επικίνδυνη, γιατί ο καδής
δικαίωνε τον μουσουλμάνο. Σε περίπτω-
ση που αναγκαζόταν να παραδεχθεί το δί-
καιο του χριστιανού, προκαλούσε την εκ-
δικητική μανία των γενιτσάρων εναντίον
της οικογένειάς του.

Για τον λόγο αυτό ο Φιλήμων έγραψε
από το 1834 στο «Δοκίμιον Ιστορικόν περί
της Φιλικής Εταιρείας»:

*«Την Επανάστασιν προπαρεσκεύασε
πολιτικώς αυτή των Τούρκων η τυραν-
νία, καθ' ήν ο Έλλην δεν έχαιρε τα φυσι-
κά και πολιτικά δίκαια, στερούμενος την
ασφάλειαν και αυτής της ζωής του... αφ'
ου καιρού η Θρησκεία του Έλληνος εξυ-
βρίζετο πραγματικώς, μολονότι εφαινετο
πολιτικώς προστατευομένη; το αίμα των*

Τα άμφια του παπά Οικονόμου, του πατέρα του Εμμανουήλ Παπά. Η φωτογράφιση έγινε στη θύρα του κυρίως ναού του Αγίου Αθανασίου. (Φωτογραφίες Χρίστος Καλοκύρης).

μαρτύρων της αθωότητος εχύνετο χωρίς φειδώ· Αι δε πολυειδείς βίαι, οι σπαραγμοί και αι μεταναστεύσεις κατέστησαν τον τόπον αντικείμενον του ελέους».³⁸

Ο Ψατέλης παραθέτει τις αδικίες και τους εκβιασμούς των Τούρκων σε βάρος των Ελλήνων να δεχτούν τη μουσουλμανική θρησκεία: «Σε μία από τις κύριες πόλεις της Μακεδονίας, ένας νέος παντρεύτηκε, παρά τις αντιρρήσεις των γονέων του, μία νέα συμπατριώτισσά του και για να πετύχει το σχέδιό του προσηλυτίστηκε στον μουσουλμανισμό, τόσο αυτός όσο και η μέλλουσα γυναίκα του. Ο επίσκοπος πληροφορούμενος αυτή τη σκανδαλώδη αποστροφή από την ελληνική θρησκεία εκσφενδόνισε εναντίον τους το επιτίμιο του αφορισμού, που διαβάστηκε δημόσια στην εκκλησία. Ο νεαρός Έλληνας,

μετά από αυτή την εξέλιξη είχε απομονωθεί από τους φίλους και τους συμπατριώτες του».

Σύμφωνα με τον Ψατέλη, ο νεαρός πλέον μουσουλμάνος πήγε και παραπενέθηκε στον μπέη, με αποτέλεσμα αυτός να διατάξει να φέρουν μπροστά του τον ιερέα που διάβασε τον αφορισμό και να του δώσουν 300 ραβδισμούς στα πέλματα των ποδιών, μια τόσο σκληρή τιμωρία, που αυτός ο δυστυχής ήταν σίγουρος ότι δεν θα επιζούσε. Ο μπέης απείλησε και τον τρομοκρατημένο επίσκοπο, από τον οποίο ζήτησε και 5.000 φράγκα. Ο επίσκοπος αναγκάστηκε να συγκαλέσει το συμβούλιο των αρχόντων και να δώσουν στον μπέη χρυσό και νομίσματα για να ξεχάσει αυτό το συμβάν.³⁹

38. Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν Περί της Φιλικής Εταιρίας*, Εν Ναυπλία, Εκ της τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, 1834, θ'.

39. Psateles Demetrius Panagiotes, *Aperçu sur la situation de la Grece et réflexions sur son independence*, A Paris, 1826, p. 15-16.

Ο ΚΟΥΖΙΝΕΡΥ ΣΥΝΑΝΤΑ ΤΟΝ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑ

Το εμπόριο του βαμβακιού είχε προσδώσει στην πόλη των Σερρών οικονομική ευμάρεια, γεγονός που προκαλούσε το ενδιαφέρον των περιηγητών. Ένας άλλος διπλωμάτης-περιηγητής της προεπαναστατικής εποχής στη Μακεδονία ήταν ο Cousinery Esprit Marie (*Voyage dans la Macedoine, tome premier*, Paris 1831), παλιός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, Ιππότης της Λεγεώνας της Τιμής, μέλος του Γαλλικού Ινστιτούτου, επίτιμο μέλος της βασιλικής ακαδημίας του Μονάχου, της Μασσαλίας και της βασιλικής εταιρείας αρχαιοτήτων της Γαλλίας. Ο Κουζινερού είχε συγκεντρώσει από την περιοχή της αρχαίας Μακεδονίας έναν απίστευτο αριθμό μακεδονικών νομισμάτων, τα οποία βρίσκονται σήμερα σε συλλογές στα μεγάλα μουσεία της Ευρώπης.

Ο Κουζινερού διετέλεσε πρόξενος στη Θεσσαλονίκη σε δύο θητείες. Η πρώτη ήταν την περίοδο 1786-1793, δηλαδή διορίστηκε πριν το ξέσπασμα της γαλλικής επανάστασης και παρέμεινε πρόξενος σε όλη τη διάρκεια των φοβερών γεγονότων στο Παρίσι. Άλλωστε, από το 1773 ήταν υπάλληλος ειδικών αποστολών του γαλλικού προξενείου στην πόλη. Η δεύτερη θητεία του ήταν την περίοδο 1814-1817. Ο Κουζινερού πριν αναχωρήσει από τη Θεσσαλονίκη έκανε μια μεγάλη περιοδεία στα μέρη που είχε επισκεφθεί ως υπάλληλος, και ως πρόξενος στην πρώτη του θητεία, ψάχνοντας για αρχαία νομίσματα και αρχαιότητες, όπως και οι περισσότεροι πρόξενοι και περιηγητές της εποχής εκείνης.

Το τερπνόν μετά του ωφελίμου.

Ο Κουζινερού μάς διέσωσε ευκρινείς εικόνες από την περιοδεία του στην περιοχή των Σερρών. Περιγράφει το τοπίο γύρω από τη λίμνη Κερκίνη⁴⁰, τα ρέματα που τροφοδοτούν τον Στρυμόνα και κάνουν τους νερόμυλους να δουλεύουν ασταμάτητα, και του κάνει ιδιαίτερη εντύπωση που το βουνό διατηρεί ακόμη το αρχαίο του όνομα «όρος Μυνίκιον»:

«Ένα δάσος που εκτείνεται μέχρι την κορυφή του βουνού, καθαρά και άφθονα νερά που πηγάζουν από αυτό, περιβάλλια με ελιές, πανέμορφα αμπέλια, σύντομα πλησιάζουμε το αρχαίο μοναστήρι που αποτελεί το κέντρο αυτού του πανέμορφου τοπίου. Ποτέ δεν θα μπορούσε ένα καταφύγιο να είναι πιο κατάλληλο για μια κοινότητα ερημιτών. Όμως οι κάτοικοι των Σερρών βλέπουν την περιοχή περισσότερο ως χώρο αναψυχής παρά ως τόπο μετάνοιας... Το μεγάλο ρέμα και τα καθάρια νερά προσελκύουν την άνοιξη και το καλοκαίρι ένα μεγάλο αριθμό κατοίκων της πόλης. Βρισκόμαστε σε λίγο ανάμεσα σε μία σύναξη πλουσίων εμπόρων και των οικογενειών τους. Οι περισσότεροι έχουν κατασκευάσει, σε οικόπεδα δίπλα στο μοναστήρι, μικρές εξοχικές κατοικίες που χρησιμοποιούνται όχι μόνο για αναψυχή και ανάπαυση αλλά και σε περιόδους επιδημιών πανώλης. Η ασθένεια αυτή είχε αρχίσει να εκδηλώνεται στις Σέρρες και συγκεκριμένα σε έναν από τους επιφανείς ονόματι Μανόλη-Παπάς-ογλού, που σημαίνει Εμμανουήλ γιος του ιερέα. Η οικογένειά του κατείχε τρία σπίτια, δύο από τα οποία είχαν ήδη μολυνθεί. Οι άνθρωποι αυτού του μεγάλου

40. Εννοεί τη Δοϊράνη, που ήταν η λίμνη του όρους Κερκίνη. Εκείνη την εποχή το Μπέλες το αποκαλούσαν όρος Κερκίνη και τα νερά της Δοϊράνης έφθναν, όπως εμφατικά αναφέρει ο Κουζινερού, μέχρι τις κορφές.

ανδρός, όλων των θρησκειών, είναι τόσο εξοικειωμένοι με την πανούκλα, που με κάθε νέο περιστατικό που συμβαίνει, αρκείται στο να διαχωρίσει τα μέλη της πολυάριθμης οικογένειάς του και να δανείζεται τα ρούχα των γειτόνων του μέχρι να απολυμάνει τα δικά τους και των παιδιών τους. Ήταν στην πόρτα όταν πλησιάσαμε στο σπίτι του. Μιλήσαμε λίγο μαζί του για λίγες στιγμές, κρατώντας απόσταση

ασφαλείας».

Ο Κουζινερύ μάς διέσωσε επίσης τις δύο επιγραφές περί του «Κοινού Μακεδόνων» που βρήκε εντοιχισμένες στην παλαιά μητρόπολη των Αγίων Θεοδώρων στις Σέρρες. Ο Εμμανουήλ Παπάς είχε διατελέσει εκεί εκκλησιαστικός επίτροπος για αρκετά χρόνια, καθώς η κύρια κατοικία του ήταν ακριβώς απέναντι από την εκκλησία.

Ιερό Ευαγγέλιο, λειτουργικό βιβλίο και εκκλησιαστικά σκεύη από την εποχή ανέγερσης του ιερού ναού του Αγίου Αθανασίου.

Για να μας δείξει την οικονομική ευμάρεια της πόλης ο Κουζινερύ αναφέρεται στο κρασί της Νάουσας, που όπως λέει ήταν για τη Μακεδονία ό,τι το κρασί της Βουργουνδίας για τη Γαλλία. Το καλύτερο κρασί σε όλη την επικράτεια της οθωμανικής Τουρκίας, με εξαίρεση ίσως αυτό της Τενέδου. Στην αγορά έπιανε πάντοτε διπλάσια τιμή από όλα τα υπόλοιπα κρασιά, ακόμα και από αυτά των διπλανών περιοχών. Μεγάλες ποσότητες κρασιού της Νάουσας κατανάλωναν η Θεσσαλονίκη και η πόλη των Σερρών.

ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Στη μετεξέλιξη των οικισμών των τιμαριών σε κοινότητες, με τη μορφή που πήραν τις τελευταίες δεκαετίες της τουρκικής επικυριαρχίας, σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα εξής: 1. Από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα, φορολογική μονάδα δεν είναι πλέον η οικογένεια, αλλά ο οικισμός συνολικά, γεγονός που άρχισε να ομογενοποιεί τους κατοίκους των τιμαριών. 2. Η κατάργηση του τιμαριωτικού συστήματος, το 1831, ενίσχυσε σε ιδιοκτησιακό επίπεδο τον δεσμό των αγροτών με τις καλλιεργούμενες γαίες. 3. Τα μεταρρυθμιστικά σχέδια της οθωμανικής διοίκησης υπό την πίεση των χριστιανικών μεγάλων δυνάμεων της εποχής. 4. Οι νέες καλλιέργειες, όπως αυτή του καπνού, για τις ανάγκες της διεθνούς αγοράς, οι οποίες ενίσχυσαν το συνολικό εισόδημα των κοινοτήτων.

Από περιγραφές των εγγονών των αδελφών του Εμμανουήλ Παπά προς τον Κωνσταντίνο Βοζάνη, τη δεκαετία του 1920, έχουμε μια αρκετά ευκρινή εικόνα

της Δοβίστας την εποχή της Επανάστασης του 1821: «...ήτο έν μικρόν και άσημον χωρίον με 60-80 περίπου οικίας, ως επί το πλείστον μονωρόφους και αραιοκτισμένες και τα μεταξύ των οικιών γήπεδα περιστοιχισμένα διά μανδροτοιχων. Τα μικρά περιβολάκια ήσαν στολισμένα με οπωροφόρα τινά δένδρα και εν τω μέσω των οπωροφόρων τούτων δένδρων επρόβαλλον οι χαμηλοί οικίσκοι κτισμένοι δι' υλικών της εποχής εκείνης, ήτοι πέτρας καλαμοπλέγματα, πηλούς κ.λ.π.».⁴¹

Αυτά τα αριθμητικά στοιχεία, των 60-80 οικιών, συμβαδίζουν με τις μετέπειτα περιγραφές περιηγητών και ερευνητών (1859, 1886) για τον αριθμό των οικογενειών και των σπιτιών της Δοβίστας στη διάρκεια του 19ου αιώνα, αν λάβει κανείς υπόψη το γεγονός της εγκατάστασης, μετά το 1832, σημαντικού αριθμού βλάχικων οικογενειών της ανατολικής πλευράς της Πίνδου και του Σμόλικα (Αβδέλλα, Περιβόλι, Σαμαρίνα) στα χωριά της περιοχής των Σερρών, πριν ακόμα την οριστική εγκατάστασή τους στο Σέλι και το Ξηρολίβαδο του Βερμίου. Να τι αναφέρει για τη Δοβίστα ο Βασίλειος Νικολαΐδης το 1859, στο βιβλίο του (στα γαλλικά) «Οι Τούρκοι και η σύγχρονη Τουρκία»:

«*Nous nous dirigeons a l' est, pendant une heure; nous foulons en sol assez egal et nous atteignons le village de Douvista, composé de cent cinquante maisons grecques. Une demi-heure plus tard, nous traversons le village de Porna (cent maisons grecques), situé sur le ruisseau de Zigna et dominé par un charmant mamelon que couronne un moulin à vent*».⁴²

41. Περιοδικό *Εμμανουήλ Παπάς*, τ. 2, 1932.

42. Nicolaidy B., *Les Turcs et la Turquie Contemporaine*, tome premier, editeur F. Sartorius, Paris

«Κατευθυνόμαστε ανατολικά για μία ώρα. Βαδίζουμε σε αρκετά ομοιόμορφο έδαφος και φθάνουμε στο χωριό Ντουβίστα, που αποτελείται από 150 ελληνικά σπίτια. Μισή ώρα αργότερα, διασχίζουμε το χωριό Πόρνα (εκατό ελληνικά σπίτια), που βρίσκεται στο ρέμα Ζίγκνα και κυριαρχείται από ένα γοητευτικό λοφώδες στεφανωμένο από έναν ανεμόμυλο».

Στις «Οδοιπορικές σημειώσεις»⁴³ του 1886, ο ταγματάρχης του Μηχανικού Νικόλαος Σχινάς αναφέρει ότι η «Ντοβίστα» είχε 150 χριστιανικές οικογένειες: «Από της πόλεως αμαξιτός βαίνουσα ομαλώς διά της πεδιάδος, παρέρχεται του δεξιόθεν και ¼ ώρας απέχοντος χωρίου Τοπόλιανη, έχοντος 40 οικογέν. και σχολείον αρρένων, ως και των αριστερόθεν και επί των υπωρειών του όρους Μενικίου κατά σειράν κειμένων χωρίων Ντερβέσανι τσιφλικίου 20 οικογενειών, όθεν την αρχήν του και χείμαρρος έχει, Σουμπάσκιοϊ και Βεζνίκου, έχόντων ανά 100 οικογενείας, Ζιλί τσιφλικίου 25 οικογενειών, ων οι κάτοικοι εισίν Έλληνες και ελληνόφωνοι,

καλλιεργούντες κυρίως βάμβακα, δημητριακούς και ωραιότατα καπνά, και διά της πεδιάδος βαίνουσα πάντοτε, φέρει εις χωρίον Σαρμουσακλή, έχον 180 οικογέν. Χριστιανικάς, εκκλησίαν, σχολείον, βρύσιν, καφεία, παντοπωλεία και χάνια, παράγον δε τα μάλλον εξάίρετα καπνά της επαρχίας Σερρών. Αρκτικώς τούτου κείται επί των αυτών υπωρειών του Μενικίου όρους και εις απόστασιν ½ ώρας το χωρίον Ντοβίστα, έχον περί τας 150 οικογ. Χριστιανικάς, εκκλησίαν και σχολεία αρρένων και θηλέων».

Έτσι, λοιπόν, φθάνουμε στην πρώτη δεκαετία του 1900, όπου η Δοβίστα φιγουράρει μαζί με την πόλη των Σερρών, ως η μοναδική κοινότητα που έχει περισσότερους από 1.500 κατοίκους, και στα 1940, παραμονές του ελληνο-ιταλικού πολέμου, όπου οι κάτοικοι αγγίζουν τις 2.600 ψυχές, ως αποτέλεσμα της πολυτεκνίας του μεσοπολέμου, που κατέστησε τη γενέτειρα του Εμμανουήλ Παπά τον πρώτο νομό σε πολυτέκνους στην Ελλάδα.

1859, p. 164.

43. Σχινάς Νικόλαος Θ., *Οδοιπορικοί Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας Οροθετικής Γραμμής και Θεσσαλίας, Μακεδονίας*, Τεύχος Β', Εν Αθήναις, 1886, σελ. 444.

Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ ΣΤΑ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

Ο Εμμανουήλ Παπάς γεννήθηκε το 1772 στη Δοβίστα Σερρών. Από το 1927 το χωριό φέρει το όνομά του. Γονείς του ήταν ο παπά-Δημήτρης Λεοντής ή Λεονταρής και η Βασιλική Παπά. Ο πατέρας του είχε λάβει το εκκλησιαστικό αξίωμα του Οικονόμου σε σχετικά νεαρή ηλικία και μετονομάστηκε σε παπα-Δημήτριο Οικονόμου. Ως έτος γέννησης του Εμμανουήλ λαμβάνουμε το 1772 διότι το μόνο γραπτό τεκμήριο που έχουμε προκύπτει από ένα βιογραφικό σημείωμα του δευτερότοκου υιού του Αναστασίου, ο οποίος συγκαταλέγεται σε έναν κατάλογο μεταφραστών της γερμανικής γλώσσας. Έτσι, λοιπόν, ο Αναστάσιος έχει καταχωρηθεί ως Αναστάσιος Εμμανουήλ Παπάς, γεννηθείς 13/6/1796, του Εμμανουήλ Παπά (1772-1821) και της Φαίδρας Παπά. Άλλωστε είναι γνωστό ότι ο Εμμανουήλ πέθανε σε ηλικία 49 ετών, στις 5 Δεκεμβρίου 1821.

Ο Εμμανουήλ είχε τρία αδέρφια και δύο αδελφές. Η μία αδελφή του, η Ελένη, πέθανε σε μικρή ηλικία, και η άλλη, η Παναγιώτα, παντρεύτηκε σε διπλανό οικισμό, στο σημερινό Άγιο Πνεύμα, όπου τουλάχιστον μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα είχαν εντοπιστεί απόγονοί της. Τα αδέρφια του Εμμανουήλ ήταν ο κοτσαμπάσης Γεώργιος, ο παπα-Αθανάσιος Οικονόμος, ο Μάλαμας και ο Κωνσταντίνος. Το πρόβλημα είναι ότι το επίθετο «Παπάς» δεν διασώθηκε σε κανέναν από τους απογόνους των αδελφών του Εμμανουήλ, αν και όλοι τους παρέμειναν στη Δοβίστα. Θεωρούμε ότι ο Εμμανουήλ ήταν μεγαλύτερος σε ηλικία από τα υπόλοιπα αδέρφια του.

Σ' ένα μονόφυλλο διαστάσεων 29x14 εκατοστών, που βρέθηκε στο αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, ο Εμμανουήλ Παπάς άρχισε να καταγράφει, μετά τον γάμο του τον Μάιο του 1793, τα ονόματα, την ημερομηνία, την ημέρα και την ώρα γέννησης των 11 παιδιών του, «προς ενθύμηση των κατωτέρω», όπως σημείωσε χαρακτηριστικά.

«1) Αθανασάκης, 25 Αυγούστου 1794 2) Αναστασάκης, 13 Ιουνίου 1796 3) Γιαννάκης, 29 Σεπτεμβρίου 1798 4) Νερατζή, 13 Απριλίου 1801 5) Νικολάκης, 7 Μαρτίου 1803 6) Μιχαήλος, 24 Μαΐου 1805 7) Γιώργης, 25 Αυγούστου 1807 8) Ελένη, 19 Μαΐου 1809 9) Αλέξανδρος, 23 Οκτωβρίου 1811 10) Ευφροσύνη, 23 Οκτωβρίου 1813 11) Κωστάκης, 26 Αυγούστου 1816».

Το ιδιόχειρο αυτό σημείωμα του Εμμανουήλ παρουσιάζει, πέρα από τη μεγάλη αποδεικτική ιστορική του σημασία, και ορισμένα χαρακτηριστικά που αποκαλύπτουν ως έναν βαθμό το επίπεδο των γραμματικών του γνώσεων. Την περίοδο που λογικά ο Εμμανουήλ θα είχε κατέβει στις Σέρρες για να φοιτήσει στη Σχολή των Σερρών, το ίδρυμα αυτό παρουσίαζε δυσεπίλυτα προβλήματα λειτουργίας: *«Η Σχολή ειργάζετο κατά τα έτη 1753-1780. Οι διδάσκαλοι εμισθοδοτούντο πενιχρότατα εκ των τόκων κεφαλαίου δισχιλίων γροσίων, το οποίον μόλις επήρκει. Ηναγκάσθη όμως ένεκα οικονομικών δυσχερειών να κλείση τας πύλας της επί πενταετίαν όλην (1780-1785). Τω 1785 κατωρθώθη να συγκεντρωθή εκ δωρεών και άλλων εισφορών κεφάλαιον 4.500 γροσίων διά την μισθοδοσίαν του διδασκάλου. Πρώτος χορηγός της σχολής αναφέρεται ο Χατζημιχάλης Οτουρακτσής τω 1785 με 1000 γρόσια, ποσόν σημαντικόν διά την εποχή εκείνην. Τω 1787 επί της*

*αρχιερατείας του Ματθαίου “προτάσει του ελλογιμωτάτου διδασκάλου κυρίου Θεοδώρου” καθίστανται “καθολικοί επίτροποι του σχολείου” ο εντιμώτατος άρχων σκευοφύλαξ της ιεράς Μητροπόλεως κυρ Λέων, και ο εντιμώτατος εν άρχουσι κυρ Αναστάσιος Καρατζιόγλου όπως φροντίσωσιν υπέρ της καλής αυτού συστάσεως...».*⁴⁴

Επομένως, ο Εμμανουήλ φοίτησε στη Σχολή Σερρών μετά την επαναλειτουργία της το 1785 και εν μέσω οικονομικών προβλημάτων που οδήγησαν στη διακοπή λειτουργίας της και πάλι, πριν το 1800. Βεβαίως, ο Εμμανουήλ είχε παντρευτεί το 1793 και επομένως με τη γέννηση του Αθανασάκη (1794) και του Αναστασάκη (1796) είχε συνειδητοποιήσει το πρόβλημα της έλλειψης ελληνικού σχολαρχείου στην πόλη των Σερρών. Ευτυχώς, οι ευκατάστατοι τότε έμποροι βαμβακιού κινητοποιήθηκαν και με τη συνεργασία του μητροπολίτη αναζήτησαν πόρους για τη διάσωση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της πόλης (εξαγωγικός φόρος για κάθε φορτίο βάμβακος προς την κεντρική Ευρώπη). Μάλιστα, στα 1808 είχε προσκληθεί και ο μεγάλος παιδαγωγός και ρήτορας Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, μετά από πρωτοβουλία του μετέπειτα εθνομάρτυρα οικουμενικού πατριάρχη Γρηγορίου Ε', που τότε βρισκόταν στο Άγιον Όρος. Η συνεργασία με τον Κωνσταντίνο Οικονόμο δεν ευδοκίμησε, αλλά από το 1805 έως και το 1813 στη Σχολή δίδαξε ο Σερραίος ιεροδιάκονος Χρυσάνθος, ο οποίος ήταν Προδρομίτης και διατελούσε και γραμματέας της μητροπόλεως Σερρών. Επίσης, την ίδια περίπου εποχή, στη

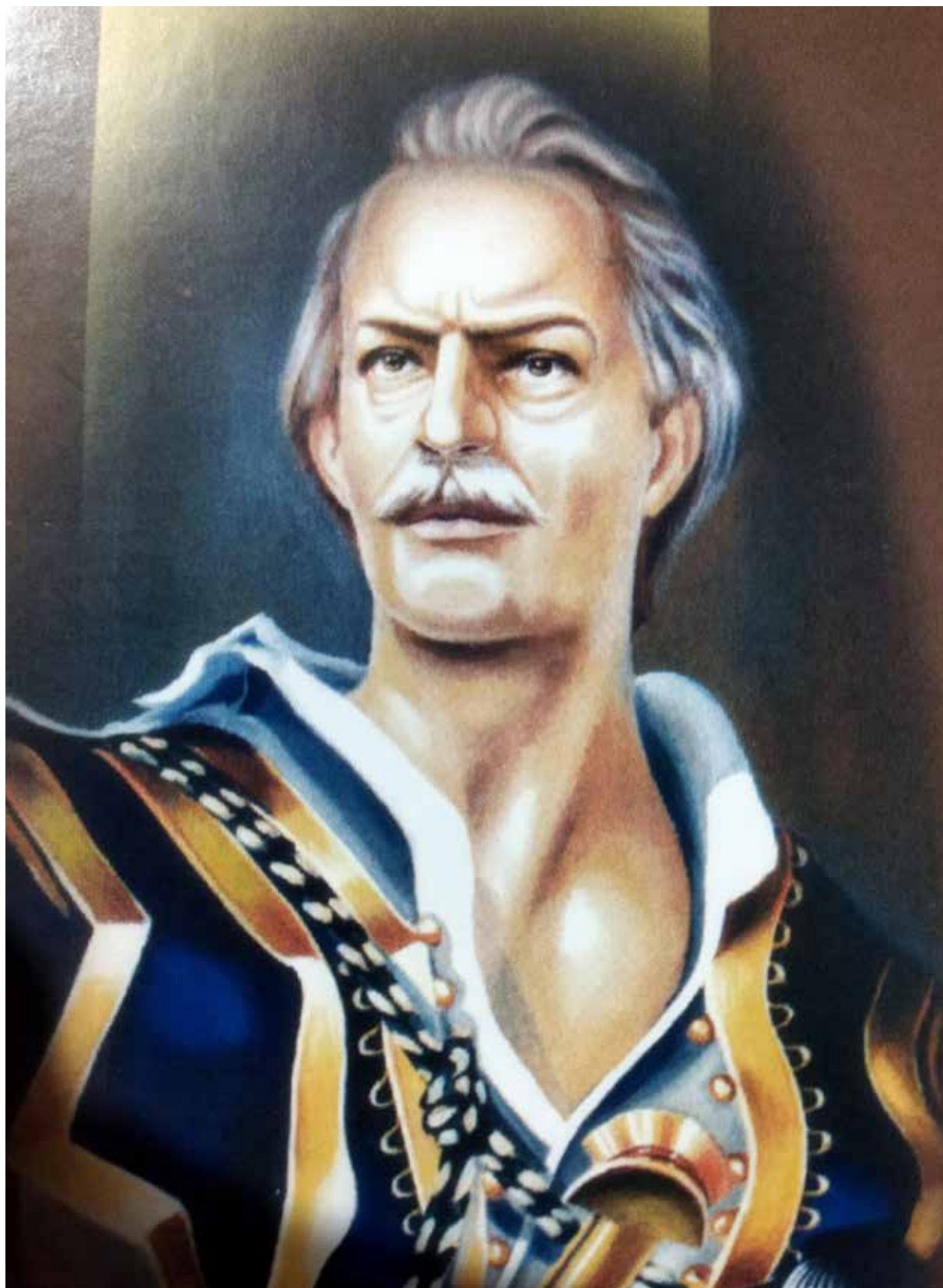
Σχολή δίδασκε ο αρχιμανδρίτης Ιγνάτιος Σκαλιώρας από τη Ραψάνη.

Κατά συνέπεια, μπορούμε να ανιχνεύσουμε τα ονόματα των δασκάλων που μόρφωσαν τα παιδιά του Εμμανουήλ στην πόλη των Σερρών. Ο Εμμανουήλ, όμως, δεν θα μπορούσε να φανταστεί τα όσα τραγικά επεφύλασσε η μοίρα τόσο για τον ίδιο όσο και για την οικογένειά του. Όσα από τα αγόρια του είχαν ενηλικιωθεί την εποχή της Επανάστασης του 1821, ακολούθησαν τον δρόμο που υπέδειξε ο πατέρας τους, αυτόν της προσφοράς και της θυσίας υπέρ του γένους, της πίστεως και της πατρίδας.

Ο Εμμανουήλ Παπάς στα προεπαναστατικά χρόνια υπήρξε η σημαντικότερη προσωπικότητα της ευρύτερης περιοχής των Σερρών και προστάτης του Ελληνισμού της πόλης, *«μεγαλέμπορος ών και τραπεζίτης πολλών βέγιδων και αγάδων του τόπου και ως τοιούτος υπελήπτετο παρά πάντων και μεγάλην επιρροήν εξήσκει»*, όπως έγραψε και ο Φιλήμων.

«Ιδίως δε, ότε τω 1810 διωρίσθη πρώτος τραπεζίτης του Ισμαήλ βεγή των Σερρών, η επιρροή αυτού προέβη μεγίστη, δι' ήν ο πανίσχυρος ούτος τοπάρχης απένειμε τούτω αγάπην, ουδέποτε αρνούμενος την χάριν, ήν επεκαλείτο παρουσιαζόμενος ο Εμμανουήλ Παπά και επί αυτών των δυσχερεστέρων δημοσίων ή ιδιωτικών υποθέσεων. Επί τοσούτον δε προεχώρει η ισχύς αυτού, ώστε συχνάκις έκοπτε το σχοινίον της αγχόνης και έσωζε του θανάτου, μεταφέρων εν τη ιδία αυτού οικία, τον κατάδικον. Δι' αυτού αφηρέθησαν από του Τούρκου καδδή αι μεταξύ Χριστιανών δίκαι, και ανετέθησαν τω μητρο-

44. Αγγέλου-Βλάχου Έλλη, *Η παιδεία εις τας τουρκοκρατούμενας Σέρρας*, Εν Αθήναις, 1935, σελ. 10-11.

Ο Εμμανουήλ Παπάς με τη φορεσιά του 1821 από τον κλασικό πίνακα του Αθανασίου Βοζιάνη, που αποδίδει την ευγένεια και την αποφασιστικότητα του μεγάλου Μακεδόνα επαναστάτη.

πολίτη Σερρών. Δί' αυτού εσχηματίσθη σύστημα εμπορικών, των δε εμπόρων αι διαφοραί edικάζοντο εν τη μητροπόλει και ενώπιον του μητροπολίτου παρά διαιτητών εμπόρων. Δί' αυτού ανηγέρθησαν εκκλησίαι εκ θεμελίων λόγω επισκευής και άλλα πολλά έργα κοινωφελή κατωρθώθησαν».

Ο Ισμαήλ μπέης πέθανε το 1814 και τη θέση του πήρε ο γιος του Γιουσούφ⁴⁵. Τον πρώτο καιρό, ο Γιουσούφ έδειξε προς τον Εμμανουήλ Παπά την ίδια συμπάθεια και μετριοπαθή συμπεριφορά «*αλλ' άσωτος ών και πολυτελής, επί δε τούτοις ζηλοτυπών και επιβουλευόμενος τον επίσης γνωστόν και ισχυρόν Μαχμούτ βεγνήν της Δράμας, τσαούτας υπέκυψεν υπερόγκους δαπάναις, ώστε ου μόνον διά των εσόδων αυτού, τόσω πλουσίων, ουκ επήρκει πλέον, αλλ' αναρμόδιος όλως κατέστη διά τους ανοικτούς λογαριασμούς αυτού μετά του Εμμανουήλ Παπά. Το δε χειρίστον, αλαζονευόμενος ούτος ή αμηχανών, κατέφυγε και εις αυτήν έτι την συνήθη τακτικήν των Τούρκων, απειλήσας τούτον και μέχρι ζωής, ως απαιτούντα επιμόνως την απότισιν μέρους τουλάχιστον του οφειλομένου δανείου εξ ενός ως έγγιστα εκατομμυρίου γροσίων της εποχής του 1816*».⁴⁶

Ο Γιουσούφ μπορεί να ήταν «άσωτος και πολυτελής και ζηλοτυπών» αλλά αποδείχθηκε ικανότατος πασάς για τους Τούρκους την περίοδο της Επανάστασης. Ουσιαστικά ήταν αυτός που κράτησε το κάστρο και την πόλη της Πάτρας⁴⁷ και διατήρησε την οθωμανική εξουσία επί μακρόν σε μία περιοχή από την οποία έθετε εν δυνάμει σε κίνδυνο την εξέλιξη της εξέγερσης σε όλο τον Μοριά. Το καλοκαίρι του 1820, ο σουλτάνος Μαχμούτ Β' είχε κινητοποιήσει πολλούς πασάδες και 80.000 στράτευμα για να τελειώνει μια και καλή με τον Αλή πασά, ο οποίος είχε κλειστεί στο κάστρο των Ιωαννίνων και είχε περιπέσει σε δεινή θέση εξαιτίας και της λιποταξίας πολλών στρατιωτών του.

Βεβαίως, ο Γιουσούφ, όταν αρνήθηκε να επιστρέψει στον Εμμανουήλ Παπά το υπόλοιπο της οφειλής του των 20.000 μαχμουτιέδων, δεν μπορούσε να φανταστεί ότι με τα χρήματα αυτά ο Εμμανουήλ θα χρηματοδοτούσε την Επανάσταση στη Μακεδονία. Έτσι, ο Γιουσούφ είχε γίνει η αιτία για τη μετάβαση του Εμμανουήλ στην Κωνσταντινούπολη, τη μύησή του στη Φιλική Εταιρεία, την έκδοση του φερμανίου της Πύλης για την επιστροφή του χρέους, και κατά συνέπεια για τη χρηματοδότηση της Επανάστασης!

45. Γιουσούφ Σελήμ πασάς Σερεσλής (1783-1843), Τούρκος στρατηγός στη διάρκεια της Επανάστασης στην Πελοπόννησο. Στις αρχές Απριλίου του 1821, ανάγκασε τους Έλληνες να λύσουν την πολιορκία στο κάστρο της Πάτρας και παρέμεινε εκεί ως φρούραρχος σε όλη τη διάρκεια των επιχειρήσεων. Στο αρχείο της ΙΕΕΕ υπάρχει λιθογραφία του Γιουσούφ πασά με αρ. ταυτότητας 14252-21, από το λεύκωμα του Giovani Boggi με 24 πορτραίτα Ελλήνων και Οθωμανών αξιωματούχων, που έδρασαν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821, με τίτλο «*Collection de portraits des personnages Turcs and Grecs les plus recommes soit par leur cruauté soit par leur bravoure dans la guerre actuelle de la Grece*», Παρίσι [1826].

46. Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμος τρίτος, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήναι 1860, σελ. 430-431.

47. Με τη βοήθεια του Άγγλου προξένου και της «σύγκρουσης συμφερόντων» των Ελλήνων. Στις αρχές του 1822 είχε αρχίσει να διαμορφώνεται το εμφυλιοπολεμικό κλίμα στις τάξεις της ηγεσίας των επαναστατών.

Τα πρώτα σημαντικά στοιχεία για το θέμα αυτό προκύπτουν από το Αφιερωτικό⁴⁸ του Εμμανουήλ Παπά απευθυνόμενο προς τον μητροπολίτη Χρύσανθο Σερρών⁴⁹ στις 21 Δεκεμβρίου 1819. Ο Εμμανουήλ αναγκάστηκε να φύγει από τις Σέρρες για την Κωνσταντινούπολη εξαιτίας του «*αισχροκερδούς διοικητή*»:

«Την Πανιερότητά της μετά πόθου απλέτου και ευλαβείας προσκυνώ.

Γνωρίζω, Πανιερώτατε, ότι η φυγή μου αυτόθεν επροξένησε μεγάλην λύπην εις τους συμπολίτας μου, καθότι υστερήθησαν διόλου την οδηγίαν και προστασίαν μου, και ο αισχροκερδής διοικητής τώρα θέλει εύρει τον καιρόν να τους τυραννή και να τους γυμνώση, επειδή μόνη η νουθεσία και η σκέψις μου εμπόδιζε τας σκευωρίας και ενεδρεύματά του. Εκτατήκετο η ψυχή μου προβλέπουσα τα δεινά, οπού μέλλει να δοκιμάση η πατρίς μου μετά την απουσίαν μου. Πλην φοβούμενος και την δολοφονίαν, δεν ημπορούσα να κάμω αλλέως παρά να φύγω

κρυφίως, και να έλθω εις Κωνσταντινούπολιν, κινώντας αγωγήν κατ' αυτού, διά να λάβω το δίκαιόν μου, (το οποίον και έγινε⁵⁰). Αλλά μ' όλον οπού δεν τον κατέτρεξα εις τας καταχρήσεις του, παρά μόνον βιασμένος έλαβα το ήμισυ του δικαίου μου, και, ευκολίας τυχούσης, να ζητήσω άλλοτε και τα μένοντα, αυτός πάλιν, ως αγνώμων και κακοποιός, έβαλε κρυφίως και μου έκαυσαν την οικίαν μου, και επομένως καιροφυλακτεί να δολοφονήση και τα τέκνα μου. Προβλέπω τους σκοπούς του, πλην δεν ημπορώ να εφεύρω τρόπον, διά να μετοικήσω αυτόθεν την φαμηλίαν μου, διότι είναι ικανός, προτού να εύγη έξω των συνόρων του, να στείλη εις τον δρόμον να την δολοφονήση. Όθεν απηλπισμένος από αυτόν, προσμένω την Θεϊάν πρόνοιαν να κάμη εκδίκησιν περί τούτου. Μήνας 26 άχρι τούδε υστερούμαι την φαμηλίαν και πατρίδα μου, και, Κύριος γινώσκει, πότε θέλει αξιωθώ την απόλαυσίν τους. Διό παρακαλώ την Πανιερότητά της να προστατεύση

48. Το Αφιερωτικό είχε δημοσιεύσει ο Φιλήμων. Βλ.: Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμος πρώτος, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήναι 1859, σελ. 335-336. Επίσης, βλ.: Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Εμμανουήλ Παπάς, «Αρχηγός και υπερασπιστής της Μακεδονίας»*, *Η ιστορία και το αρχείο της οικογένειάς του*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1981, έγγραφο υπ' αριθμ. 3, σελ. 48-49.

49. Χρύσανθος, αρχιεπίσκοπος Σερρών. Μυήθηκε από τον Ιωάννη Φαρμάκη σε ηλικία 51 ετών, στις 15 Αυγούστου 1818. Ήταν από το χωριό Γραμματικόβο της Μακεδονίας. Όταν έγινε η μύηση του Χρύσανθου, ο Εμμανουήλ Παπάς ήταν ήδη περίπου ένα έτος στην Κωνσταντινούπολη. Είναι προφανές ότι εάν ο Εμμανουήλ βρισκόταν στις Σέρρες, ο Χρύσανθος θα τον είχε μυήσει πάραυτα. Σύμφωνα με τον αρχαίο κώδικα της μητρόπολης Σερρών, ο Χρύσανθος αναφέρεται ως μητροπολίτης την περίοδο 1811-1824, στις σελίδες 300, 309 και 334. Τον Χρύσανθο διαδέχθηκαν ο Πορφύριος (1824-1829), ο Άνθιμος Γ' (1829-1833), ο Γρηγόριος Α' (1833-1835) κτλ.

50. Όταν έγινε η μύησή του στη Φιλική Εταιρεία, ο Εμμανουήλ είχε ήδη εισπράξει το υπόλοιπο της οφειλής του από τον Γιουσούφ μπέη μέσω της Υψηλής Πύλης με φιρμάνι. Όμως δεν έφυγε από την Κωνσταντινούπολη, καθώς είχε γνωρίσει τον Φιλικό Κωνσταντίνο Παπαδάτο, ο οποίος του έκανε και τις προκαταρκτικές κρούσεις και τελικά τον μύησε στην Εταιρεία. Όπως έγραψε ο Φιλήμων, «*εγένοντο δε ομολογουμένως θεία οικονομία ταύτα πάντα, όπως ευρεθή από της αρχής εν τη εστία της εταιρίας ο Εμμανουήλ Παπάς, μνηθή δε του μυστηρίου, και διαθέση υπέρ του εθνικού σκοπού μέγα μέρος του κεφαλαίου, ό έλαβε παρά του πνεόντος ήδη εκδίκησιν προσωπικήν Γιουσούφ βεγή*».

την φαμηλίαν μου με όλην την προθυμίαν και οδηγίαν της, έως όπου να λάβωμεν την εξ Ύψους θεραπείαν. Και, ει δυνατόν, ας αξιωθώ παρ' αυτής ερμηνείαν διά την διάσωσιν αυτόθεν της φαμηλίας μου. Ποτέ δεν ήλπιζα εις τοιαύτην ηλικίαν ετών τεσσαράκοντα επτά να υστερηθώ και πατρίδα και φαμηλίαν. Περιπλέον ο πατριωτισμός με υπαγορεύει να ενθυμηθώ και την δημιουργημένην και μάλλον ήδη ενεργουμένην Σχολήν της πατρίδος. Διό και προσφέρω χίλια Ν. 1000, ως προφειλουμένην συνδρομήν βοηθητικήν προς αυτήν, και, ότε, τύχη αγαθή, βεβαιωθώ την εις τα μείζονα αποκατάστασιν και εκτέλεσιν αυτής της Σχολής του Πανελληνίου, υπόσχομαι, το κατά δύναμιν

όλην, να συνεισφέρω προς καταρτισμόν και βελτίωσιν αυτής. Της υμετέρας Πανιερότητος όλος εκκρεμής εις τα νεύματά της και πρόθυμος δούλος, ΕΜ. ΠΑΠΑΣ.

Τω Πανιερωτάτω και Θεοπροβλήτω αγίω Σερρών κω''.κω''. Χρυσάνθω, τω σεβασμιωτάτω μοι». ⁵¹

Κάποια στοιχεία για την παρουσία και τις δραστηριότητες του Εμμανουήλ στις Σέρρες, στα αμέσως προηγούμενα χρόνια πριν την αναχώρησή του για την Κωνσταντινούπολη, διέσωσε ο Ευάγγελος Στράτης από τον κλαπέντα⁵² ή καταστραφέντα από τους Βουλγάρους αρχαίο κώδικα⁵³ του αυτοκρατορικού και Μητροπολιτικού ναού των Αγίων Θεοδώρων, τον παλαιό μητροπολιτικό ναό της πόλης των Σερρών,

51. Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμος πρώτος, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήναι 1859, σελ. 335-336. Το Αφιερωτικό του Εμμανουήλ Παπά δημοσίευσε βεβαίως και ο Απόστολος Βακαλόπουλος από τον Φιλήμονα, με την επισήμανση ότι θα πρέπει να γράφτηκε στις 21 Δεκεμβρίου 2019.

52. «Το γεγονός της κλοπής του κώδικα από τους Βουλγάρους προδίδεται από την έκδοση το 1918 στη Φιλιππούπολη ενός βιβλίου με τίτλο "Blgariti vf Serskoto Pole" (Οι Βούλγαροι στη Σερραϊκή πεδιάδα). Οι συγγραφείς αυτού του βιβλίου Jordan Pop. Georghiev και St. N. Schischkon, στην προσπάθειά τους να αποδείξουν τους ανιστόρητους ισχυρισμούς τους για δήθεν ύπαρξη Βουλγάρων στην πεδιάδα των Σερρών, δημοσιεύουν φωτογραφία ολόκληρης σελίδας του περίφημου κώδικα της μητροπόλεώς μας. Τον Ιανουάριο του 1956, η Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών και Μελενίκου κατέθεσε υπόμνημα στο Υπουργείο Εξωτερικών της πατρίδας μας ζητώντας, όπως και εμείς σήμερα, την επιστροφή του τόσο πολύτιμου για την ιστορία της τοπικής μας εκκλησίας, όσο και για την ιστορία της πόλεως των Σερρών, αρχαίου Κώδικα της Μητροπόλεώς μας, που πιθανότατα βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της κάποτε βασιλικής οικογένειας της Βουλγαρίας». (Από την επίσημη ιστοσελίδα της μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης).

53. Ένα ανεκτίμητης αξίας τεκμήριο για τον ελληνισμό της πόλης των Σερρών κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας που, αν δεν καταστράφηκε από τους Βουλγάρους, κλάπηκε από τους ίδιους στο πλαίσιο της λυσσαλέας προσπάθειας αφελληνισμού της ανατολικής Μακεδονίας κατά τη διάρκεια των τριών βουλγαρικών κατοχών (1912-13, 1916-18, 1941-44). Το βουλγαρικό κράτος, συγχρόνως με τη γενοκτονική του πολιτική εναντίον του άμαχου πληθυσμού της περιοχής, εφάρμοσε μία μεθοδευμένη και συστηματική τακτική αφελληνισμού λεηλατώντας τις πλούσιες βιβλιοθήκες στα μοναστήρια της Μακεδονίας και της Θράκης, όπως της μονής του Τιμίου Προδρόμου στο Μενοίκιο και της μονής της Εικοσιφοινίσσης στο Παγγαίο, αλλά και τα αρχεία των μητροπόλεων, των κοινοτήτων, των συντεχνιών, των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων κτλ. Ευτυχώς, σημαντικές πληροφορίες του αρχαίου κώδικα της μητρόπολης Σερρών και Νιγρίτης διέσωσε ο μέγας φιλόλογος, ιστορικός, αρχαιολόγος, και πολλά άλλα, Πέτρος Παπαγεωργίου στο πολύκροτο για την εποχή έργο του «Αι Σέρραι και τα προάστεια, Τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου», που δημοσιεύτηκε ελληνιστί το 1894 στο περιοδικό *Byzantinische Zeitschrift* (σελ. 225-329). Το περιοδικό εξέδιδε την εποχή εκείνη ο διάσημος βυζαντινολόγος καθηγητής του Πανεπιστημίου του Μονάχου Karl Krumbacher.

που καλύπτει την περίοδο 1603-1837!

«Πλειστάκις εύρηται υπογεγραμμένος εν επισήμοις πράξεσι της Κοινότητος αναγεγραμμέναις εν τω Αρχ. Κώδικα της Μητροπόλεως (1578-1854). Εις δύο δε συνεχείς εκλογικάς τριετείς περιόδους περιβάλλεται υπό της Κοινότητος διά του όσον εμπιστευτικού τόσον και τιμητικού τότε αξιώματος του Επιτρόπου του Αυτοκρατορικού και Μητροπολιτικού Ναού των Αγίων Θεοδώρων, παρουσιάζων εκάστοτε ακριβεστάτους και ιδιοχειρώς κεκαλλιγραφημένους λογαριασμούς μετ' αύξοντος κατ' ενιαυτόν περισσεύματος και τους οποίους θα εξήλευε και η τελειότερα σημερινή λογιστική. "Τιμιώτατος και χρησιμώτατος φανείς εκλέγεται παμφηφεί διά μίαν ακόμη τριετίαν ο εντιμώτατος εν πραγματευταίς Κύρ Εμμανουήλος Παπάς". Μεταξύ άλλων και ταύτα αναφέρονται εν επισήμω εγγράφω του Αρχ. Μητροπολ. Κώδικος, όπερ απόκειται ως το λαμπρότερον εγκώμιον της τιμίας διαχειρίσεως του ανδρός διηκούσης μέχρι του 1818, όποτε τερματίζεται πλέον η δράσις αυτού εν τη Κοινότητι ως πολίτου, υψηλότερα και ιερώτερα τουντεύθεν συν Αθήνη και Άρει μερμηρίζοντος, ήτοι την της φίλης πατρίδος ανάστασιν».⁵⁴

Το 1914, μετά την ολοσχερή καταστροφή του σπιτιού του, της βιβλιοθήκης του και όλου του υλικού τεκμηρίωσης από

τους Βουλγάρους κατά την αποχώρησή τους από τις Σέρρες στα τέλη Ιουνίου 1913, ο Στράτης είχε γράψει τη μονογραφία για τον Εμμανουήλ Παπά «ανασκαλεύοντας τας πτυχάς της μνήμης του».⁵⁵

Αξίζει τον κόπο να επισημάνουμε μία αναφορά του Στράτη από τον κώδικα της μητρόπολης Σερρών, πρώτα γραμμένη από μνήμης και μετά απευθείας από την πηγή: «Φαιδρά σελίς του οικογενειακού αυτού βίου αναγράφεται εν τω αυτώ Κώδικα, ήτοι η εν μια και τη αυτή ημέρα, τη 2 Μαΐου 1818, τέλεισι των γάμων της θυγατρός του Θεονύμφης και της ψυχόκορης του (θεραπαίνης;) Χρυσάνθης, προικισθεισών της μεν πρώτης διά προικός αξίας 5,000 γροσίων της δε δευτέρας 3,000 ως έγγιστα, ποσών σπουδαιοτάτων διά την μακαρίαν εκείνην της ευθηνίας εποχήν. Η λεπτομερής απαρίθμησις των προικίων αντικειμένων λίαν περιεργος ούσα, δίδει εικόνα του τότε Αβραμιαίου οικογενειακού βίου και του όλβου του ανδρός. Τα προικοσύμφωνα ταύτα μετέγραψα εκ του Κώδικος εν τω ετοιμώ προς έκδοσιν χειρογράφω μου "Δράσις της Ελληνικής Κοινότητος Σερρών κατά τους μετά την άλωσιν αιώνας" του οποίου παρανάλωμα του μολερού βαρβαρικού πυρός γενομένου θρηνώ την απώλειαν μετά πολλών σημειωμάτων ιστορικών και μακράς βιογραφίας του αιιδίμου περιλα-

54. Στράτης Ευάγγελος Γ., *Ο Σερραίος Αρχιστράτηγος των Μακεδονικών Δυνάμεων κατά τον Ιερόν Αγώνα του 1821 Εμμανουήλ Παπάς, Ιστορική πραγματεία επί τη βάσει επισήμων ανεκδότων εγγράφων*, Τύποις Χρήστου Γούσιου, Σέρραι 1914, σελ. 9-10.

55. Όπως αναφέρει ο Στράτης, είχε έτοιμο προς έκδοση χειρόγραφο με τίτλο «Δράσις της Ελληνικής Κοινότητος Σερρών κατά τους μετά την άλωσιν αιώνας», στο οποίο είχε συμπεριλάβει και μακρά βιογραφία του Εμμανουήλ Παπά «περιλαβούσης αντίγραφα των σπουδαιοτέρων εγγράφων αυτού», και αναφορές από τον κώδικα της παλαιάς μητρόπολης Σερρών. Όλο αυτό το υλικό έγινε παρανάλωμα του πυρός κατά την πυρπόληση των ελληνικών συνοικιών από τα βουλγαρικά στρατεύματα μετά την ήττα τους στον Β' βαλκανικό πόλεμο και τις φονικές μάχες Κιλκίς - Λαχανά, τον Ιούνιο του 1913.

1.

2.

5.

3.

4.

Δίπλωμα της Ερανικής Επιτροπής προς την Κοινότητα (1) και μετάλλιο (2) με την ευκαιρία των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντα του Εμμανουήλ Παπά στις Σέρρες (5), στις 17 Μαΐου 1966. Το επιτύμβιο επίγραμμα σε μαρμαρίνη πλάκα (3) από τον τάφο του Εμμανουήλ Παπά στην Ύδρα και η οστεοθήκη (4) στη βάση του ανδριάντα στην πλατεία Ελευθερίας στις Σέρρες, μετά τη μεταφορά των οστών το 1971 με την ευκαιρία του εορτασμού των 150 χρόνων από την Επανάσταση του 1821.

βούσης αντίγραφα των σπουδαιότερων εγγράφων αυτού».⁵⁶

Ο Στράτης, σε ανύποπτο χρόνο (1909), πριν την απώλεια του Κώδικα, είχε γράψει σχετικά: «*Ειρήσθω εν παρόδω ότι ο τα πάντα θυσιάσας υπέρ του Ιερού αγώνος αοίδιμος ανήρ έγκριτος πολίτης των Σερρών κατά τους χρόνους εκείνους πολλάς ως τοιούτος και εν τη γενεθλίω ιδιαίτερας παρέσχεν υπηρεσίας, πολλάκις δ' εύρηται υπογεγραμμένος εν ταις επισημοίς της πόλεως πράξεσιν. Επί σειρά ετών εχημάτισε δημογέρων, τρις δε κατά συνέχειαν εξελέγη επίτροπος του Ναού της Μητροπόλεως, από της 1 Απριλίου 1810 μέχρι 31 Μαΐου 1813. Διά τον μετά το πρώτον έτος αναδιορισμόν αυτού ως τοιούτου εν των Κώδικι της Μητροπόλεως αναγράφονται τάδε: "Ως δόκιμος φανείς και άξιος εν αυτώ των Θεαρέστω έργω, αύθις κοινή απάντων γνώμη διωρίσθη ο αυτός χρησιμώτατος εν πραγματευταίς και Ευγενέστατος Κύριος Εμμανουήλ Παπά επί τω επιτροπεύειν και του λοιπού εν τω Παγκαρίω". Το τελευταίον υπ' αυτού υπογεγραμμένον Πρακτικόν φέρει χρονολογίαν 1 Μαΐου 1815, οπότε εν μια και τη αυτή ημέρα ετέλει τους γάμους της Θεονύμφης, ανεψιάς της συζύγου του "Ευγενεστάτης αρχοντίσσης Αφέντρας", και της υπηρετριάς αυτού Χρυσανθής, προικισθεισών της μεν διά προικός αξίας*

*5,213 ½, της δε 2,313 ½ γροσίων».*⁵⁷

Επομένως, η Θεονύμφη δεν ήταν κόρη του Εμμανουήλ Παπά αλλά ανεψιά της γυναίκας του Αφέντρας, η Χρυσανθή ήταν υπηρέτριά του, και οι γάμοι δεν έγιναν στις 2 Μαΐου 1818, αλλά την 1η Μαΐου 1815. Τα παραπάνω αποτελούν ένα απλό παράδειγμα της σημασίας που είχε η διάσωση και δημοσίευση του αρχείου Εμμανουήλ Παπά και της οικογενείας του, διότι και σε άλλες περιπτώσεις είχαν γραφεί –καλοπροαίρετα βεβαίως και ελλείψει τεκμηρίων– ανακρίβειες για την οικογένειά του και τη δράση του.

Στο πλαίσιο αυτό, η διάσωση από τον Πέτρο Παπαγεωργίου σημαντικών τμημάτων από τον κώδικα με πολύτιμες πληροφορίες ιστορικού, επιγραφικού, αρχαιολογικού, εκκλησιαστικού και κοινοτικού ενδιαφέροντος αποτελεί ευτύχημα για την ελληνική ιστοριογραφία. Να τι έγραφε ο Παπαγεωργίου στο πολύκροτο έργο του: «*Το αρχείο της Μητροπόλεως σώζει πολλούς και ογκώδεις τόμους κωδίκων, ων αρχαιότατος και πολυτιμώτατος είναι ο τω αριθμώ 1 επισεσημειωμένος, συγκείμενος εκ φύλλων μεγάλου σχήματος 198 αναμίκτως συνερραμμένων και φερόντων αναγεγραμμένας ποικιλωτάτας πράξεις και ιδιοχείρους των αρχιερέων αυτοβιογραφίας ή απλάς παρασημειώσεις κατά τα έτη 1603-1837...».*⁵⁸

56. Στράτης Ευάγγελος Γ., *Ο Σερραίος Αρχιστράτηγος των Μακεδονικών Δυνάμεων κατά τον Ιερόν Αγώνα του 1821 Εμμανουήλ Παπάς*, ό.π., σελ. 10-11.

57. Στράτης Ευάγγελος Γ., «Οι Ευεργέται και Δωρηταί της Ελληνικής Κοινότητος Σερρών, Ιστορία των Εκπαιδευτηρίων της πόλεως Σερρών», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1909*, σελ. 148-149.

58. Παπαγεωργίου Πέτρος Ν., *Αι Σέρραι και τα προάστεια, Τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου, Συμβολή Ιστορική και Αρχαιολογική*, Πανηγυρική έκδοση για τα 75 χρόνια από την απελευθέρωση των Σερρών από τον ξένο ζυγό, 2η έκδοση με εισαγωγή Χαράλαμπου Μπακιρτζή, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 36. «*Τα λοιπά του κώδικος έγγραφα τα πλείστα αναφέρονται, ως εικός, εις ιδιωτικάς υποθέσεις, δίκας, διαζύγια, αρραβώνας, γάμους, προίκας, αγοράς, πωλήσεις, διαθήκας, εξοφλήσεις χρεών και παρόμοια, ολίγα δε είναι τα ιστορικώτερα και δημοσιώτερα, οία τα αναφερό-*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄
Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 ΚΑΙ
Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ
Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ
ΠΡΩΤΕΡΓΑΤΗΣ ΤΗΣ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821

Η αναγεννησιακή εθνική πρωτοβουλία μερικών πατριωτών άρχισε να εξελίσσεται σε μαζικό κίνημα, με στόχο την απελευθέρωση από τον δυσβάστακτο οθωμανικό ζυγό, μετά την ανάληψη της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, τον Απρίλιο του 1820, ως απόρροια εκείνου του σωτήριου για τον Ελληνισμό ταξιδιού του Εμμανουήλ Ξάνθου από την Κωνσταντινούπολη προς την Αγία Πετρούπολη.

Έπρεπε να βρεθεί ο Ένας, ο αρχηγός, για ν' αρχίσει να παίρνει σάρκα και οστά το όνειρο τεσσάρων αιώνων. Η αποτίναξη μιας βάρβαρης σκλαβιάς κατά την οποία οι είλωτες πλήρωναν στον δυνάστη ειδικό φόρο για να έχουν το δικαίωμα να κρατούν την κεφαλή επί των ώμων τους. Μετά την αναχώρηση από την Κωνσταντινούπολη του Αθανάσιου Τσακάλωφ, του Εμμανουήλ Ξάνθου και του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, το βάρος της κεντρικής Εφορείας της Εταιρείας έπεσε στους ώμους του μεγάλου πατριώτη και έμπορου Παναγιώτη Σέκερη. Από τον Δεκέμβριο του 1819, δίπλα στον Παναγιώτη Σέκερη, αθόρυβα χωρίς να προκαλεί και να κινεί υποψίες, βρέθηκε ο Εμμανουήλ Παπάς.

Ο Εμμανουήλ ήταν στην Κωνσταντινούπολη, πριν ακόμη οι Σκουφάς, Τσακά-

λωφ, Ξάνθος και Αναγνωστόπουλος μεταφέρουν την έδρα της Φιλικής Εταιρείας στην Πόλη. Ήταν εκεί και όταν πέθανε ο Σκουφάς το καλοκαίρι του 1818. Ήταν εκεί όταν οι αρχηγοί της Φιλικής υπέγραψαν το συνυποσχετικό και έφυγαν από την Κωνσταντινούπολη, επιφορτισμένοι ο καθένας με ειδικές αποστολές για την έναρξη της Επανάστασης.

Στις 23 Μαρτίου του 1821, και ενώ είχαν αρχίσει οι σφαγές και τα τουρκικά αντίποινα για την έναρξη της Επανάστασης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, ο Εμμανουήλ φόρτωσε στο μπρίκι του καπετάν Αντώνη Χατζηβιοβίζη, την *Καλομοίρα*, μπαρούτι, μολύβι και τουφέκια, τουφεκόπετρες και εφόδια και έφυγε από την Κωνσταντινούπολη. Με ποιο μαγικό τρόπο το κατάφερε αυτό, εν μέσω εκείνων των φοβερών στιγμών για το Γένος, είναι κάτι που ακόμα και σήμερα δεν μπορέσαμε να το εξηγήσουμε. Εκατόν σαράντα ναυτικούς πλήρωμα είχε η *Καλομοίρα* και 14 κανόνια, επτά σε κάθε πλευρά. Το ίδιο βράδυ, ο Εμμανουήλ αποβιβάστηκε στη μονή Εσφιγμένου του Αγίου Όρους. Η επανάσταση στη Μακεδονία είχε ξεκινήσει.

Αν ρίξει κάποιος μία ψυχρή ματιά στο γεγονός θα κατανοήσει ότι πέρα και πάνω από κάθε είδους προετοιμασία σε εξοπλισμούς, με μόνο εφόδιο ένα ισχυρό αίσθημα εθνικής αυτογνωσίας και αποφασιστικότητας οδηγηθήκαμε στην εθνική πνευματική, ψυχική και σωματική μας εξιλέωση. **«Ο κόσμος μάς έλεγε τρελλούς. Ημείς αν δεν είμεθα τρελλοί δεν εκάμαμεν την επανάστασιν...»**, θα πει χρόνια αργότερα ο Κολοκοτρώνης, αναλογιζόμε-

---

μενα εις την μονήν του Προδρόμου και εις άλλων μοναστηρίων μετόχια ή κτήματα Σερραϊκά και εις το σχολείον και νοσοκομείον της πόλεως», ό.π. σελ. 55.

νος την «τρέλα» της εποχής του 1821.

Το απονενομημένο του διαβήματος είναι αυταπόδεικτο στην περίπτωση της Επανάστασης στη Μακεδονία. Με ποια λογική οι 1.500 καλόγεροι των μονών του Αγίου Όρους και οι μερικές εκατοντάδες, ουσιαστικά άοπλοι, χωρικοί της Χαλκιδικής θα αντιμετώπιζαν τις δυνάμεις τριών πασάδων και θα κατελάμβαναν τη Θεσσαλονίκη;

Στην αναφορά του Μεχμέτ Εμίν⁵⁹ με τους αναλυτικούς καταλόγους των κατασχεθέντων στην Κασσάνδρα, στο Άγιον Όρος και στη Νάουσα γίνεται φανερή αυτή η εξοπλιστική ένδεια των επαναστατών. Ένα τηλεβόλο της 1½ οκάς, τρία των 3 οκάδων και ένα των 10 οκάδων κράτησαν την Κασσάνδρα μέχρι τον Νοέμβριο του 1821. Κυρίως με τσακλούς (πετούσαν πέτρες) των 100 δραμίων, και σιδηρά τηλεβόλα της μίας οκάς προσπαθούσαν οι μοναχοί να αντισταθούν στο Άγιον Όρος. Δύο χιλιάδες τυφέκια και σωλήνες τυφεκίων, καθώς και 970 πιστόλες και μόλις 200 ελληνικά ξίφη κατέσχεσαν οι Οθωμανοί μετά το Ολοκαύτωμα στη Μακεδονία.

Οι συνέπειες της εξέγερσης στη Μακεδονία ήταν τρομερές. Από τη δεκαετία του 1830, οι ιστορικοί τεκμηρίωσαν τον αριθμό των θυμάτων στη Μακεδονία. Από τον Απρίλιο του 1821 έως και το ολοκαύτωμα της Νάουσας τον Απρίλιο του 1822, τριάντα έξι χιλιάδες Έλληνες Μακεδόνες σφαγιάσθηκαν, ανασκολοπίστηκαν,

κρεμάστηκαν, αποκεφαλίστηκαν. Χιλιάδες άλλοι κατέληξαν στα σκλαβοπάζαρα και στα χαρέμια των Οθωμανών. Από τον Μάιο του 1821, η Θεσσαλονίκη είχε μετατραπεί σε μια κολασμένη πόλη.

Ο χώρος από τη σημερινή πλατεία Συντριβανίου μέχρι και το Γ΄ Σώμα Στρατού, δηλαδή ο χώρος που βρίσκονται σήμερα οι εγκαταστάσεις της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης, είχε μετατραπεί σε κολαστήριο. Οι περιγραφές για τις τουρκικές φρικαλεότητες ξεπερνούν κι αυτήν ακόμα την εικόνα που έχουμε πλάσει στο υποσυνείδητό μας για την «κόλαση του Δάντη». Οι σφαγές στην Κασσάνδρα και στη Νάουσα ξεπερνούν κάθε νοσηρή φαντασία. Τις γυναίκες των Ναουσαίων οπλαρχηγών, του Καρατάσου, του Ζαφειράκη, του Μαλάμου κτλ. τις λιάνισαν κυριολεκτικά. Οι ψυχές τους υπέφεραν όσα δεν μπόρεσαν να αντέξουν τα άγια σώματά τους. Τα παιδιά τους τα πούλησαν στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής. Το γένος ψυχορραγούσε συνεχώς.

Οι πιέσεις προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη για επίσπευση του χρόνου έναρξης της Επανάστασης είχαν αρχίσει πριν τη σύσκεψη των Φιλικών στο Ισμαήλιο της Βεσσαραβίας, τον Οκτώβριο του 1820. Επιστολές του Δικαίου, του Παπαρρηγόπουλου⁶⁰ και άλλων, περιείχαν εκκλήσεις για την επίσπευση της έναρξης της Επανάστασης. Έτσι, πάρθηκε, στις 7 Οκτωβρίου 1820, με υφαρπαγή σχεδόν, η σχετική απόφαση και για την κάθοδο του Υψηλά-

59. Βασδραβέλλης, υπ' αριθμ. 31 έγγραφο παραρτήματος, σελ. 278-281.

60. Παπαρρηγόπουλος – Λινάρδος Ιωάννης (1780-1874), από το χωριό Δαμαριώνα της Νάξου. Από τις πιο «αθόρυβες» και αποτελεσματικές προσωπικότητες του Αγώνα της Εθνικής Παλιγγενεσίας, αλλά και από τις σημαντικότερες προσωπικότητες στις πρώτες δεκαετίες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Το πραγματικό του επίθετο ήταν Λινάρδος. Σε νεαρή ηλικία υιοθετήθηκε από ένα ζεύγος ονόματι Παπαρρηγόπουλου στην Κωνσταντινούπολη (αδιευκρίνηστο εάν υπήρχε σχέση με την οικογένεια του μεγάλου μας ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου).

ντη στην Πελοπόννησο. Μετά τη σύσκεψη στο Ισμαήλιο οι εξελίξεις υπήρξαν ραγδαίες. Μέσα σε λίγες ημέρες άλλαξε και η απόφαση για την ημερομηνία έναρξης της επανάστασης. Ούτε ο Υψηλάντης κατέβηκε στην Πελοπόννησο, ούτε ξεκίνησε η επανάσταση στις 15 Νοεμβρίου 1820 από το Ιάσιο, καθώς προέκυψαν νέα δεδομένα και πληροφορίες για προδοσία των κινήσεων της Φιλικής Εταιρείας. Οι απεσταλμένοι της Φιλικής Εταιρείας Δημήτριος Ύπατρος και Αριστείδης Παπάς δολοφονήθηκαν και τα έγγραφα που είχαν μαζί τους είχαν πέσει στα χέρια των τουρκικών αρχών.

Στις 9 Ιανουαρίου 1821, ο Γεωργάκης Ολύμπιος⁶¹ έστειλε από το Βουκουρέστι επιστολή στον Αλέξανδρο Υψηλάντη, από την οποία προκύπτει ανάγλυφα η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στις παραδουνάβιες ηγεμονίες ενάμιση μήνα πριν την έναρξη της επανάστασης στο Ιάσιο. Από την επιστολή αυτή προκύπτουν πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία για τις κινήσεις της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας μετά

τη σύναξη των Φιλικών, τον Οκτώβριο του 1820, στο Ισμαήλιο⁶² της Βεσσαραβίας.

«Σεβαστέ μοι Εκλαμπρότατε.

Εκλαμπρότατε, είδα εις το προπερασμένον γράμμα σας να με λέγετε, ότι εις έξη εβδομάδας⁶³ να ετοιμασθώ. Λοιπόν κατά την προσταγήν σας ετοιμάσθηκα, με όσην δύναμιν ο Θεός με εχάρισε. Εις το μεταξύ δε εκείνο οπού επρόσμενα την προσταγήν σας, με ακολούθησεν η κατωτέρω υπόθεσις της Σερβίας... Το πράγμα πάρα πολύ ωρίμασε, καθώς μανθάνομεν, τόσον εις την Τουρκίαν, όσον και εδώ. Και ότι, αν δεν κινηθή το πράγμα έως την άνοιξιν, ημπορούν διά να χαθούν πολλοί άξιοι άνθρωποι, καθώς και έχάθησαν τόσοι ήρωες, οπού άξιζεν ο καθείς από ένα κάστρο. Μάλιστα μας συμφέρει να το βιάσωμεν, έως ότου ζη και ο Αλή Πασσάς...»⁶⁴

Η «υπόθεσις της Σερβίας» που αναφέρει ο Ολύμπιος αποτέλεσε το φλέγον ζήτημα μετά την αποδοχή του «Γενικού Σχεδίου»⁶⁵ από τον Υψηλάντη. Δηλαδή, αν η εξέγερση θα ξεκινούσε ταυτόχρονα με την

61. Γεωργάκης Ολύμπιος (1772-1821), οπλαρχηγός, Φιλικός από το Λιβάδι Ολύμπου με καταγωγή από την πατριαρχική οικογένεια αρματολών των Λαζών από την πλευρά του πατέρα του Νικολάου, ο οποίος ήταν από τη Φτέρη Πιερίας.

62. Ισμαήλιο, λιμάνι στο Δέλτα του Δούναβη με ισχυρή ελληνική παρουσία. Μετά τη λήξη ενός ακόμη Ρωσοτουρκικού πολέμου το 1812, η περιοχή της Βεσσαραβίας παραχωρήθηκε στη Ρωσία. Αν και δεν υλοποιήθηκαν οι αποφάσεις για την άμεση έναρξη της Επανάστασης, στη συνέλευση του Ισμαηλίου έγινε το βασικό βήμα για τη μετάβαση στην επαναστατική πράξη γιατί τα περιθώρια είχαν αρχίσει να στενεύουν.

63. Έξι εβδομάδες από τα τέλη Δεκεμβρίου 1820, αυτό σημαίνει ότι ο Υψηλάντης είχε πάρει τις αποφάσεις του για τον χρόνο έναρξης της Επανάστασης στη Μολδοβλαχία, και ίσως να είχε αποφασίσει ότι αυτή δεν θα ήταν η εξέγερση αντιπερισπασμού αλλά αυτή που θα συμπαρέσυρε τις εξελίξεις στη Μακεδονία, στη Ρούμελη και στον Μοριά.

64. Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμος πρώτος, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήναι 1859, σελ. 256-258.

65. Το «Σχέδιον Γενικόν» αποτελείτο από 23 άρθρα και ήταν το μόνο ρεαλιστικό και υλοποιήσιμο σχέδιο για την έναρξη και την επικράτηση της επανάστασης. Το δημοσίευσε ο Φιλήμων (όπως και τα υπόλοιπα) στον πρώτο τόμο της Ιστορίας περί της Ελληνικής Επανάστασεως, σελ. 47-58: «*Εκ των*

εξέγερση των Σέρβων του Μίλος Ομπρένοβιτς. Βασικός, και πιθανόν μοναδικός, συντάκτης του «Γενικού Σχεδίου» θεωρείται ο Παπαφλέσσας, ο οποίος εκβίασε και στο Ισμαήλιο την επίσπευση του χρόνου έναρξης της Επανάστασης. Αλλά η βασικότερη, ίσως, αιτία για την αναβολή έναρξης της επανάστασης ήταν η ξαφνική εμφάνιση του Χουρσίτ πασά στην Πελοπόννησο, τον Νοέμβριο του 1820.

Εάν ο Χουρσίτ πασά παρέμενε στην Τριπολιτσά και δεν έμπαινε επικεφαλής των 80.000 τουρκικών στρατευμάτων για την εξόντωση του Αλή πασά των Ιωαννίνων, η επανάσταση στον Μοριά δεν θα ξεκινούσε ποτέ, και εάν ξεκινούσε θα «έσβηνε» εν τη γενέσει της. Άλλωστε το είχε επισημάνει και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης σε επιστολή του προς τον Κολοκοτρώνη, στις 29 Ιανουαρίου 1821, όπου συμβούλευε τους οπλαρχηγούς να προσποιούνται ότι υποστηρίζουν τον Αλή πασά, για να παραμείνει ο Χουρσίτ μακριά από τον Μοριά.

Μέσα σ' αυτές τις καταγιστικές εξελίξεις και την πύκνωση του χρόνου, και ενώ ο Υψηλάντης είχε κηρύξει την επανάσταση στο Ιάσιο, ο Εμμανουήλ Παπάς μυείται στον υψηλότερο βαθμό μύησης του Ποιμένος και αναλαμβάνει να ξεσηκώσει τη Μακεδονία. Ο Εμμανουήλ, αν και είχε μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία από τον Δεκέμβριο του 1819 και είχε εμπλακεί σε όλες τις ενέργειες της Εφορείας Κωνσταντινούπολης και του Πατριαρχείου, κατάφερε να περάσει απαρατήρητος και είχε ισχυρό λόγο γι' αυτό. Ο Εμμανουήλ, ευρισκόμενος στην Κωνσταντινούπολη από τον Οκτώβριο του 1817, είχε καταφέρει να

αποσπάσει σουλτανικό φερμάνι σύμφωνα με το οποίο ο Γιουσούφ μπέης ο Σέρραλης ήταν υποχρεωμένος να του επιστρέψει το υπόλοιπο των 20.000 μαχμουτιέδων, από το ιλιγγιώδες ποσό των 40.000 χρυσών μαχμουτιέδων που είχε δανειστεί από τον Εμμανουήλ Παπά. Ο Γιουσούφ όχι μόνον δεν επέστρεφε το ποσό, αλλά είχε διαμηνύσει ανοικτά στον Εμμανουήλ ότι θα σκότωνε και αυτόν και την οικογένειά του.

Στην ιστορία των απελευθερωτικών κινημάτων, σε οποιαδήποτε άλλη χώρα, ένας εθνικός ήρωας τέτοιας εμβέλειας, όπως ο Εμμανουήλ Παπάς –μακράν με τη μεγαλύτερη οικονομική συνεισφορά στον Αγώνα της Εθνικής Παλιγγενεσίας, και την 9μηνη παρουσία στα πεδία των μαχών– θα ήταν εξώφυλλο στα σχολικά εγχειρίδια. Δεκαετίες τώρα αγωνιζόμαστε να μπου μερικές σειρές για τον Εμμανουήλ και την επανάσταση στη Χαλκιδική στα σχολικά βιβλία της «μη ευγνωμονούσας» νεοελληνικής Ιστορίας.

Υποτίθεται ότι ο Γιάννης Φαρμάκης θα κατέβαινε στη Μακεδονία για να αναλάβει επικεφαλής των επαναστατών με γενικό αρχηγό τον Εμμανουήλ Παπά. Αυτό, όμως, υπήρξε ένα μεταγενέστερο μύθευμα για να μειώσουν την υπέρτατη συνεισφορά του Εμμανουήλ Παπά στη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Στην πραγματικότητα, δεν τέθηκε ποτέ θέμα να κατέβει ο Φαρμάκης στη Χαλκιδική. Ούτε ο ίδιος ήθελε, αλλά ούτε και ο Γεωργάκης Ολύμπιος, ο οποίος είχε γράψει στον Υψηλάντη στις 9 Ιανουαρίου 1821: *«...Και διά τον Καπετάν Ιωάννην Φαρμάκην παρακαλούμεν να μη μας ξεχωρίσης, διότι κάθε πρώτη αρχή είναι δυσκολία.*

πολεμικών ιδίως σχεδίων τα άξια λόγου εισί τρία, τα δύο γενικά και το έν μερικόν, αποβλέποντα, τα μεν πρώτα την επανάστασιν της όλης ευρωπαϊκής Τουρκίας, το δε τρίτον τον στόλον του Κερατείου κόλπου, το πρόσωπον του σουλτάνου και την κυρίευσιν της Κωνσταντινουπόλεως».

*Διότι, αν αποθάνη ο εἰς, να ἦναι ο ἄλλος. Μόνον την ευχὴν σου και την ἀδειάν σου θέλομεν. Και, αν εἶναι δυνατόν, να ἠμπορέσης να μας στείλης τίποτας διὰ φισέκια και λιθάρια του τουφεκιού, καλό. Ειδεμή, πάλιν την ευχὴν σου, και ο Θεός καλός...».*⁶⁶

Ο Εμμανουήλ Παπάς, για τελείως αντικειμενικούς ιστορικούς λόγους, υπήρξε ένας από τους 4-5 εκλεκτούς της ελληνικής επανάστασης του 1821. Ο Εμμανουήλ είχε μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία στον υψηλότερο βαθμό μύησης του Ποιμένος, και μάλιστα αφού ξεκίνησε η επανάσταση στη Μολδοβλαχία, υπήρξε αρχιταμίας της Φιλικής Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη, έφορος της Εθνικής Κάσσας που είχε συσταθεί με εντολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη και τη συνεργασία του Γρηγορίου του Ε΄, ανακηρύχθηκε αρχηγός της Μακεδονίας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ανακηρύχθηκε, επίσης, αρχηγός και προστάτης της Μακεδονίας από τις μονές του Αγίου Όρους, και ξαναδιορίστηκε αρχιστράτηγος των μακεδονικών δυνάμεων και αρχηγός και προστάτης της Μακεδονίας από τον Δημήτριο Υψηλάντη. Ο Εμμανουήλ εκτέλεσε συγκεκριμένες εντολές της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας, γιατί έπρεπε να ενεργήσει πριν να είναι πολύ αργά.

Όποιος ιστορικός έγραψε ή μίλησε για τον Εμμανουήλ Παπά το έχει κάνει με διθυραμβικό τρόπο. Τη δεκαετία του 1950, όταν ο Ιωάννης Βασδραβέλλης άρχισε να εκδίδει τα συγκλονιστικά του πονήματα για τους Μακεδόνες στην Επανάσταση του 1821 βασιζόμενος στο πλούσιο αρχαιολογικό υλικό των ιεροδικείων Θεσσαλονίκης

και Βεροίας, αλλά και σε έγγραφα από το αρχείο του Εμμανουήλ που είχε δημοσιεύσει και ο Φιλήμων, από τα μέσα του 19ου αιώνα, δήλωσε έκπληκτος για την προσφορά και τη θυσία της πολυμελούς αυτής οικογένειας με τους οκτώ γιους και τις τρεις θυγατέρες.

Να τι έγραψε ο Βασδραβέλλης:

«Ο Εμμανουήλ Παπάς κατά τους μετριωτέρους υπολογισμούς διέθεσεν υπέρ του αγώνος 200.000 δίστηλα τάλληρα. Δεν γνωρίζω άλλην οικογένειαν εν Ελλάδι να υπέστη εις τοιαύτην έκτασιν πατριωτικής θυσίας, άνευ και του ελαχίστου ανταλλάγματος».

Πράγματι, έτσι είναι. Σύμφωνα με δική μας ανεξάρτητη –δημοσιευμένη– έρευνα, η κινητή και ακίνητη περιουσία του Εμμανουήλ ξεπερνούσε τα 2.500.000 γρόσια, ή αν θέλετε 120.000.000 παράδες, ένα ποσό λιγγιώδες για την εποχή της Επανάστασης του 1821. Όπως αφηγήθηκε ο Κολοκοτρώνης, στην εποχή του όποιος είχε 1.000 γρόσια ήταν μεγάλο πράμα και έκανε δουλειές που δεν έκανε αργότερα με 1.000 βενέτικα.

Ο Απόστολος Βακαλόπουλος δημοσίευσε τα έγγραφα του αρχείου του Εμμανουήλ Παπά στην πιο ώριμη φάση της επαγγελματικής και επιστημονικής του σταδιοδρομίας. Το 1980, ήταν ήδη πέντε χρόνια συνταξιούχος μετά από την 35ή ακαδημαϊκή του καριέρα. Κι όμως. Ενώ είχε συγγράψει δεκάδες τόμους της νεότερης ιστορίας μας, η έκδοση του αρχείου του Εμμανουήλ τον συγκλόνισε:

«Δεν νομίζω πως υπάρχουν πιο συνταρακτικά τεκμήρια, που ν' αποκαλύπτουν τους πόθους των Ελλήνων της Μακεδονί-

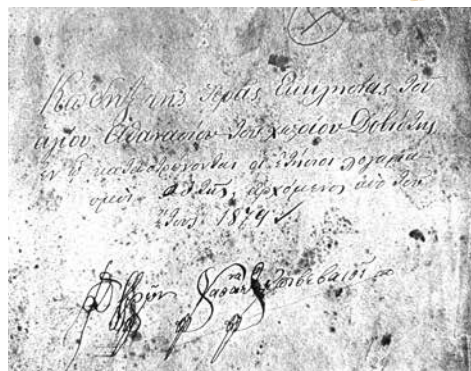
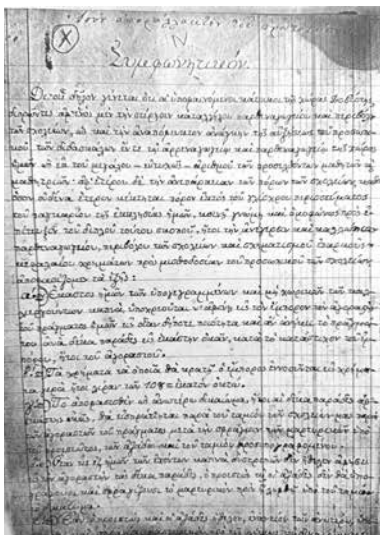
66. Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμος πρώτος, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήναι 1859, σελ. 257.

Τα εκπαιδευτήρια της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Δοξίπτης, το «Σχολαρχείο», κατασκευάστηκαν και άρχισαν να λειτουργούν το 1885 με εισφορές των καπνοπαραγωγών του χωριού «ανά δέκα παράδες εις εκάστην οκάν».

Αντίγραφο του συμφωνητικού «ίσον και απαράλλακτον του πρωτοτύπου» βρίσκεται στη σελ. 27 του κώδικα της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου, όπου υπάρχουν οι ετήσιοι λογαριασμοί από το 1879 μέχρι και τον Ιανουάριο του 1926.

Επίσης, έχουν διασωθεί το τετράδιο και τα βιβλία ενός εκ των πρώτων αποφοίτων του 1889, του Χρήστου Τυμπανάρη του Ιωάννη (Αρχείο Αθανασίου Χ. Τυμπανάρη).

ας για την απελευθέρωση και την αποκατάστασή τους, από τα διασκορπισμένα σε διάφορα αρχεία έγγραφα, εκδεδομένα και ανέκδοτα, δηλωτικά των αγώνων του “Αρχηγού και Υπερασπιστού της Μακεδονίας” Εμμ. Παπά από τη Δοβίστα των Σερρών, καθώς και των γιων του. Μέσα απ’ αυτά διαγράφονται αδρές και αρρενωπές οι μορφές των μελών μίας ευτυχισμένης οικογένειας, η οποία, ενώ μπορούσε να ζήσει ήσυχα και ευδαιμονικά, τα θυσίασε όλα, άνεση και πλούτη, για την πατρίδα και έγινε ολοκαύτωμα στον βωμό της ελευθερίας».

Διαχρονική είναι η επισήμανση της εθνικής προσφοράς του Εμμανουήλ.

«Ολίγοι βεβαίως κατά την επανάστασιν λογίζονται οι άνδρες, προς ους ουδείς διαφιλονικεί τα καλλιστεία επί πατριωτισμώ, επιρροή και αυταπαρνήσει. Είς των εκλεκτών τούτων κατά την κίνησιν της ελληνικής επαναστάσεως σημειούται άνευ αντιρρήσεως και ο Εμμανουήλ Παπά», έγραφε πριν 150 χρόνια και ο Φιλήμων.

Ναι, είς των ολίγων, των εκλεκτών της επανάστασης του 1821.

Αυτό ήταν γνωστό σε όλους και σε πραγματικό χρόνο. Σε επιστολή του Δημητρίου Υψηλάντη από το Άργος προς τον Εμμανουήλ Παπά, στις 30 Σεπτεμβρίου 1821, ο Υψηλάντης προσπαθεί να δικαιολογηθεί στον Εμμανουήλ γιατί στον Μοριά δεν μπόρεσαν να κάνουν «εθνική κάσσα» μετά την άλωση της Τριπολιτσάς, όπου ο καθένας είχε λαφυραγωγήσει ό,τι μπορούσε να κουβαλήσει. Ο Δημήτριος Υψηλάντης, ως πληρεξούσιος του Γενικού Επιτρόπου, του αδελφού του Αλέξανδρου δηλαδή, δεν ήταν σε θέση να βοηθήσει ούτε τους αρματολούς του Ολύμπου, ούτε και τον Εμμανουήλ στην Κασσάνδρα και στο Άγιον Όρος. Είναι γνωστή η οδύσεια

του Κασομούλη προς αναζήτηση εφοδίων στον Μοριά και στην Ύδρα, ως απεσταλμένος των αρματολών του Ολύμπου και με συστατικές επιστολές του Εμμανουήλ Παπά. Άλλωστε από εκείνη την περίοδο είχαν αρχίσει οι ραδιουργίες για τη νομή της εξουσίας στην επαναστατημένη Ελλάδα. Να τι έγραψε ο Δημήτριος Υψηλάντης προς τον Εμμανουήλ Παπά:

«Τώρα μάλιστα ότε οι Γενναίοι Ολυμπιώται κινούνται αποβλέποντες και ούτοι εις την φιλογενείαν σου και ζητούντες την εδικήν σου υποστήριξιν ως γράφηθ. Ότι είς και μόνος δεν εξαρκεί να φροντίση εις τα οικεία, και να αναδέχεται και τα ξένα προμηθεύων εξ ιδίων τα πάντα είναι φανερόν, ειμή τι απαιτήται παρ’ ουδενός. Το γένος θέλει αποδώσει κατά χρέος εις τον καθένα, όσα εξ ιδίων καταβάλλει, μετά της προσηκούσης τιμής, επειδή δεν είναι δίκαιον ενώ ο αγών είναι κοινός, και όλοι εξ ίσου απολαύουσιν, είς μόνος να καταβάλλη εξ ιδίων, υπέρ όλων».

Και οι αρματολοί του Ολύμπου στην φιλογένεια του Εμμανουήλ απέβλεπαν. Το Γένος όμως δεν θέλησε να αποδώσει κατά χρέος εις τον Εμμανουήλ τίποτα. Ακόμη και τώρα, 200 χρόνια μετά, το Γένος δεν θέλει να αποδώσει «κατά χρέος» στον Εμμανουήλ. Το νεοελληνικό κράτος αναγκάστηκε να ασχοληθεί με τον Εμμανουήλ Παπά επειδή ο μικρότερος γιος του Κωνσταντίνος επί δεκαπέντε συναπτά χρόνια, 1850-1865, έκανε αιτήσεις στις στρατιωτικές επιτροπές για την αναγνώριση των θυσιών του πατέρα του και της οικογένειάς του υπέρ του Γένους.

Ο Κωνσταντίνος, τελευταίος από τα 11 παιδιά του Εμμανουήλ, γεννημένος 26 Αυγούστου 1816, πέρασε τα παιδικά του χρόνια φυλακισμένος με τη μητέρα του και τα άλλα ανήλικα αδέρφια του στις

Σέρρες μέχρι το 1826. Ο πατέρας τους είχε πεθάνει, από ανείπωτη θλίψη για την έκβαση της Επανάστασης, στις 5 Δεκεμβρίου 1821, ο μεγαλύτερος αδελφός του, ο Αθανασάκης, είχε αποκεφαλισθεί στη Χαλκίδα στα τέλη του 1826 μετά την αιχμαλωσία του στην περιοχή της Αταλάντης, ο άλλος αδελφός του, ο Γιαννάκης, είχε σκοτωθεί με τον Παπαφλέσσα στο Μανιάκι το 1825, ο άλλος αδελφός του, ο Νικόλαος, στο Καματερό, στις 27 Ιανουαρίου 1827 σε μια προσπάθεια να βοηθήσουν τον Καραϊσκάκη εναντίον του Κιουταχή, και ο άλλος, ο δευτερότοκος Αναστάσιος,

μόλις που είχε γλιτώσει κατά την έξοδο του Μεσολογγίου.

Ο πατέρας του είχε σκορπίσει τα 2.500.000 γρόσια της κινητής και ακίνητης περιουσίας τους σε καραβιές μπαρούτια, μολύβι, τουφέκια και τουφεκόπετρες, νίτρο και θειάφι, σιτάρι και ναύλα και εφόδια. Ποιος άλλος έδωσε τόσα χρήματα για την πατρίδα, για τον Αγώνα; Κανένας. Ιλιγγιώδη τα ποσά που έδωσε ο Εμμανουήλ για το Γένος, και για τον λόγο αυτό η ελληνική πολιτεία οφείλει να τον κατατάξει στη χορεία των εθνικών ευεργετών.

Το 2017 στη μεγάλη αίθουσα του 1ου ορόφου του Σχολαρχείου έγινε η παρουσίαση της επανέκδοσης του βιβλίου του Απόστολου Βακαλόπουλου για την Ιστορία και το Αρχείο του Εμμανουήλ Παπά και της οικογένειάς του. Από αριστερά, ο αντιπρόεδρος της Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. Βασίλειος Γιαννογλούδης, ο εισηγητής καθηγητής Βλάσης Βλασιδής, ο Απόστολος Μελισσάς, ο δήμαρχος Εμμανουήλ Παππά Δημήτρης Νότας, η γραμματέας της Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. Ελισάβετ Μωυσιάδου, η δημοσιογράφος Μαρία Νάβαλη, ο πρόεδρος της κοινότητας Γεώργιος Πάνος, ο εισηγητής συγγραφέας Βασίλης Κάρτσιος, ο πρόεδρος της Ε.Μ.Ε.Ι.Σ. Δημήτριος Δημούδης και ο αντιδήμαρχος Πολιτισμού Θεοφάνης Δεδούσης.

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1821: Ο ΟΛΕΘΡΙΟΣ ΙΟΥΝΙΟΣ

Ο Ιούνιος του 1821 υπήρξε ο πιο καταστροφικός μήνας για τις επαναστάσεις στη Μολδοβλαχία και στη Χαλκιδική. Τα ολέθρια αποτελέσματα της μάχης στο Δραγατσάνι, στις 7 Ιουνίου 1821, έδειξαν ότι ο Υψηλάντης δεν είχε τον χρόνο και την πολυτέλεια να προετοιμάσει τους επαναστάτες στο σύστημα πειθαρχίας και οργάνωσης ενός σώματος τακτικού στρατού. Οι συνέπειες υπήρξαν τραγικές, αν και ο Υψηλάντης (σε αντίθεση με τον Εμμανουήλ Παπά στη Χαλκιδική) είχε υπό τις διαταγές του και επαγγελματίες στρατιωτικούς, όπως τους Μακεδόνες οπλαρχηγούς Γεωργάκη Ολύμπιο και Ιωάννη Φαρμάκη, τους αδελφούς του Γεώργιο και Νικόλαο, τον συνταγματάρχη του ρωσικού στρατού Έλληνα ευγενή Γ. Καντακουζηνό, τον πολωνό ταγματάρχη Γαρνόφσκυ, και άλλους Έλληνες και Σέρβους κατώτερους αξιωματικούς. Στο επιτελείο του ήταν και ο Κοζανίτης Γεώργιος Λασσάνης⁶⁷, ο οποίος εκτελούσε καθήκοντα υπασπιστή.

Παρ' όλα αυτά, αυτό δεν ήταν αρκετό, όπως αποδείχθηκε με την εγκληματική ανυπακοή του Καραβιά ο οποίος ήταν επικεφαλής 800 ιππέων. Αν και οι οδηγίες του Υψηλάντη ήταν σαφείς να μην δοθεί η μάχη στις 7 Ιουνίου, αλλά την επαύριον για να προλάβει να συγκεντρωθεί το σύνολο του στρατεύματος, και παρά τις προσωπικές συστάσεις του Γεωργάκη Ολύμπιου, ο παρορμητικός Καραβιάς⁶⁸ ξεκίνησε τη μάχη πέφτοντας στην παγίδα των Τούρκων οδηγώντας στην καταστροφή και τον Ιερό Λόχο που έσπευσε σε βοήθεια. Από τους 373 Ιερολοχίτες σκοτώθηκαν περισσότεροι από 200 αξιωματικοί και στρατιώτες, ενώ 37 αιχμαλωτίστηκαν και αποκεφαλίστηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Μετά βίας διασώθηκαν την τελευταία στιγμή ο επικεφαλής του Ιερού Λόχου Νικόλαος Υψηλάντης, ο Γεώργιος Λασσάνης και ο πρωτεργάτης της Φιλικής Εταιρείας Αθανάσιος Τσακάλωφ.

«Η καταστροφική αυτή μάχη μπορούσε και έπρεπε να έχει αποφευχθεί. Έγινε από την αλόγιστη πρωτοβουλία γενναίου αξιωματικού, που από φιλοδοξία και

67. Σύμφωνα με τον κατάλογο των Φιλικών εκ του Αρχείου Σέκερη, ο Λασσάνης μνήθηκε την 1η Μαρτίου 1818. Ήταν από τις πρώτες μήσεις εκείνου του έτους: «Γεώργιος Ιωάννη Λασσάνης. – Από Κοζάνη της Μακεδονίας. Σπουδαίος. Χρόνων 25. Διά Κωνσταντίνου Χριστοδ. Πεντεδέκα. Φλ. 30. α' Μαρτίου 1818. Προς Γεώργιον Παπά Λαζάρου, εις Θεσσαλονίκην». Εντύπωση προκαλεί η αναφορά ως «σπουδαίος» εκεί που σε όλες σχεδόν τις εκατοντάδες άλλες «εγγραφές» υπάρχει η ιδιότητα του Φιλικού (έμπορος, διδάσκαλος, στρατιωτικός, καπετάνιος κτλ.). Υπάρχουν, όμως, ισχυρές ενδείξεις ότι ο Λασσάνης είχε μνηθεί από τους πρώτους το 1816, από τον Γαλάτη και ότι ο έμπορος από τα Ιωάννινα Κωνσταντίνος Πεντεδέκας απλώς «τελειοποίησε» τη μύση το 1818 (Κανδηλώρος). Πολλές από τις μήσεις του Γαλάτη δεν είχαν ακολουθήσει το τυπικό της Φιλικής Εταιρείας. Μάλιστα, ο Θεόδωρος Νέγρης «μέγας Κόμισος εις Ιάσιον», σε υπόμνημά του προς την Αρχή της Φιλικής Εταιρείας, με ημερομηνία 12 Απριλίου 1819, χαρακτήρισε τον Γαλάτη «μισογενές τέρας»! που μόλυνε όσους είχε πλησιάσει: «... Ούτω τον Λασσάνην, ούπω ηθικώς διαφθαρέντα ως άσχετον, μολυνόμενον δε παρά του τέρατος, άφησα να μεταβή, εφόδια δους, όπου αι πρόωροί του επιθυμίαι παρέφερον. Και ιδού, ως μανθάνω, καθημερινώς τελειοποιείται...» (Φιλήμονος, τ. 1ος, σελ. 142). Το πολυσέλιδο υπόμνημα Νέγρη είναι σημαντικό διότι περιέχει πολλές πληροφορίες για την κατάσταση της Φιλικής Εταιρείας εκείνη την περίοδο.

68. Φωτεινός Ηλίας, *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής επαναστάσεως το 1821 έτος*, Λειψία 1846. Αναδημοσίευσις, Αθήνα 1956.

φιλοπρωτία παρακινημένος έδρασε με ασυγχώρητη επιπολαιότητα και αντιπειθαρχικά σε βαρύτατο βαθμό, υποτιμώντας τις δυνάμεις του εχθρού και παρανοώντας τις προθέσεις του, εκτιμώντας εσφαλμένα τις δυνατότητες και τις ανάγκες της ώρας και παραβιάζοντας καιρία το πολεμικό σχέδιο του Αρχιστρατήγου. Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό θα δινόταν μάχη στην περιοχή εκείνη, αφού εξασφαλιζόταν πριν υπεροχή απέναντι του εχθρού με την άφιξη από το Ρίμνικο του συνόλου των φιλίων δυνάμεων. Η πρωτοβουλία του Καραβιά να κινηθή στην πεδιάδα με μόνο το τμήμα του αρχικά, χωρίς να ειδοποιηθεί καν τον Αρχιστράτηγο, είχε αποτέλεσμα να δοθή η μάχη εναντίον εχθρού κατά πολύ ισχυρότερου, και μάλιστα να παρασυρθή σε αυτήν από αλληλεγγύη και να εξοντωθή μικρό τμήμα πεζικού, ο Ιερός Λόχος, προορισμένο σύμφωνα με το σχέδιο να είναι σε θέση γενικής εφεδρείας».⁶⁹

Μετά την καταστροφική μάχη στο Δραγατσάνι, οι εξελίξεις υπήρξαν καταγιστικές. Το πρωί της 17ης Ιουνίου 1821 ξεκίνησε η μάχη στο Σκουλένι, στην όχθη του Προύθου ποταμού. Με τη μάχη αυτή τερματίστηκε η οργανωμένη προσπάθεια των επαναστατών στη Μολδαβία. Οι συνολικές απώλειες υπολογίστηκαν σε 300 νεκρούς και πολλούς τραυματίες, ενώ στην τελική φάση της μάχης έπεσαν νεκροί και όλοι οι αρχηγοί, όπως οι Καρπενησιώτης, Κοντογόνης, Σταύρακας, Μίγγλερης, Δαιμονάκης, Σφαέλλος, Δαγκλιόστρος, Σε-

βαστόπουλος, Σοφιανός, Κόντος, Ιντσές, Λαγός, Βαλσαμάκης Μπαμπαλιάρης και ο 15χρονος Νικόλαος Μπιτζακτής. Η ήττα των επαναστατών στο Σκουλένι προκάλεσε όμως και τουρκική πανωλεθρία με εκατοντάδες νεκρούς και τραυματίες.

Η ιστορία της ελληνικής εξέγερσης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες είναι γεμάτη με μικρές ή μεγάλες συγκρούσεις μικρών –κατά κανόνα– επαναστατικών σωμάτων με τον πολυάριθμο τουρκικό στρατό (Στίγκα, μονή Κόζιας, μονή Σλάτινας, όρος Κόλτσι). Μετά από κάθε σύγκρουση οι Τούρκοι προέβαιναν σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Εκατοντάδες αιχμάλωτοι αποκεφαλίστηκαν στους δρόμους και τις πλατείες στο Βουκουρέστι, στη Σιλίστρια αλλά και στην Κωνσταντινούπολη. Ο κύκλος έκλεισε με την εποποιία στη μονή Σέκου, τον Σεπτέμβριο του 1821, και τη θυσία του Γεωργάκη Ολύμπιου, του Ιωάννη Φαρμάκη και των Φιλικών που τους ακολούθησαν μέχρι την τελευταία στιγμή.

ΣΤΗ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ

Στις 2 Ιουνίου 1821 οι πρόκριτοι της Καλαμαρίας, της δυτικής περιοχής της Χαλκιδικής, στέλνουν αναφορά⁷⁰ στον Εμμανουήλ Παπά στη μονή Εσφιγμένου για τα επαναστατικά δρώμενα στον τομέα δράσης τους. Υπογράφει ο Παύλος Κώνστα και οι υπόλοιποι «τζορμπατζίδες», τα ονόματα των οποίων δεν αναφέρονται. Από την έκθεση αυτή των πεπραγμένων μαθαίνουμε ότι εκείνες τις ημέρες οι επαναστάτες «την περισσότερην καλαμαριαν

69. *Η Ελληνική Επανάσταση και η Ίδρυση του Ελληνικού Κράτους (1821-1832)*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, 1975, σελ. 55.

70. Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Εμμανουήλ Παπάς, «Αρχηγός και υπερασπιστής της Μακεδονίας»*, *Η ιστορία και το αρχείο της οικογένειάς του*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1981, έγγραφο της ΙΕΕΕ, σελ. 67.

την έκαναν ζάπ», όπου έκαψαν πολλά τουρκικά χωριά. Οι πρόκριτοι ζητούν συγχώρεση από τον Εμμανουήλ «*οπού ευγήκαμε έξο από την ορδινήαν σας*», αιτιολογώντας αυτήν τους την ανυπακοή επειδή «*εστενεύθημεν διά τους χριστιανούς οπού είχαν εκήνος ο τόπος*».

Ο Εμμανουήλ προφανώς είχε δώσει εντολή να μην πειράζουν οι επαναστάτες τους τουρκικούς οικισμούς διότι αυτό θα προκαλούσε την άμεση κινητοποίηση του τουρκικού στρατού της Θεσσαλονίκης, κάτι το οποίο θα λειτουργούσε αποτρεπτικά στο σχέδιο για την περικύκλωση της πόλης. Ο Εμμανουήλ είχε δώσει τις εντολές αυτές και για έναν ακόμη πολύ σοβαρό λόγο. Οι επαναστάτες δεν ήταν επαρκώς εξοπλισμένοι. Όπως επισημαίνεται στην αναφορά, «*το περισσότερον στρατεύμα είναι δίχως τυφέκια μόνον με ταξύλα εις το χέρι*». Από την αναφορά αυτή προκύπτουν και άλλα δύο ονόματα ιθυνόντων. Κάποιος «κυρ άγγελος» ο οποίος στάλθηκε από τους επαναστάτες στις πόρτες (στη σημερινή Ν. Ποτίδαια) «να συνομηλίση με τον κυρ Ιωάνη κασανδρινόν».

Στις 4 Ιουνίου 1821, δύο ημέρες μετά, ο Άγγελος Βασιλικού ενημερώνει τον Εμμανουήλ Παπά ότι οι επαναστάτες έφθασαν «έως τα τείχη της Θεσσαλονίκης», όμως «*προμένοντες τον καλόν ερχομόν σας εστάθημεν έως εκεί. Όταν παρακαλούμεν να μην μας λυπήσητε εις τούτο, μόνον να μας χαροποιήσητε με τον καλόν ερχομόν σας εντάχι*». Επομένως, στις 4 Ιουνίου 1821, οι επαναστάτες περίμεναν τον Εμμανουήλ να ηγηθεί της πολιορκίας της Θεσσαλονίκης. Ο Άγγελος Βασιλικού ενημερώνει τον Εμμανουήλ Παπά και για

τις παρασπονδίες του «κυρ Γιανιού κασανδριανού» που «πειράζει τους χριστιανούς κατά πολλά» και τους απειλεί να τους πάρει το σιτάρι από τον Άγιο Μάμα (καθότι Ιούνιος μήνας)! Ο Βασιλικού ζητά την παρέμβαση του Εμμανουήλ να συνεντίσει τον Γιαννιό τον Κασσανδρινό γιατί «εις τούτο θέλει γείνει κανένας τράκος εις το αναμεταξή μας και δεν είναι καλά».⁷¹

Από γράμμα-αναφορά της 6ης Ιουνίου 1821 του Ιωάννη Χ' χρήστου προς τον Εμμανουήλ Παπά μαθαίνουμε ότι οι επαναστάτες είχαν πλησιάσει σε απόσταση τριών ωρών από τη Θεσσαλονίκη αλλά αναγκάστηκαν να καταφύγουν στη Σιθωνία «στενοχωρηθέντες ημείς μεγάλως από τους τυράννους». Επίσης, ζητούν από τον Εμμανουήλ να παρθούν αποφάσεις: «*Αυθέντα, όσον τάχιστα να επιταχύνετε τους σκοπούς σας, επειδή είμεθα γυμνοί καθ' όλα. Προχωρούμεν όμως, καίτοι αδύνατοι από τζιπχανέ (εφόδια), θριαμβευτικώς και ελπίζομεν να μας προφθάσητε. Ταύτα και μένω εις τους ορισμούς της ευγενείας της*».

Από το γράμμα της 6ης Ιουνίου προκύπτουν πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία για την κατάσταση που επικρατούσε εκείνες τις ημέρες. Τα καράβια που είχε ζητήσει ο Εμμανουήλ (μία μοίρα του εθνικού στόλου), για να δράσουν εναντίον της Θεσσαλονίκης, δεν είχαν κάνει την εμφάνισή τους και έτσι οι επαναστάτες ευρισκόμενοι στη Σιθωνία αποφάσισαν να μισθώσουν προσωρινά δύο καράβια «έως να φθάσωσιν τα αποφασισθέντα». Όμως, ο κυρ Αγγελής (ο κυρ Άγγελος που είχε πάει στις πόρτες για συνομιλίες με τον Ιωάννη Κασσανδρινό) «*δεν το έστερ-*

71. Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Εμμανουήλ Παπάς, «Αρχηγός και υπερασπιστής της Μακεδονίας»*, ό.π., έγγραφο της ΙΕΕΕ, σελ. 72-74.

ξε προφασιζόμενος ότι χρειαν караβίων δεν έχομε». Και μάλιστα, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, χαρακτήρισε τους καπετάνιους των караβίων και τους επαναστάτες κουρσάρους! Από το γράμμα προκύπτει ότι ο Εμμανουήλ είχε στείλει επιστολές σε καπετάνιους από το Μεγάλο Έμβολο του κόλπου της Θεσσαλονίκης, την Κασσάνδρα και τις Σποράδες αναζητώντας να μισθώσει πλοία.⁷²

Από γράμμα της 9ης Ιουνίου 1821 προς τον Εμμανουήλ Παπά προκύπτει ξεκάθαρα η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί το πρώτο δεκαήμερο του Ιουνίου του 1821. Υπογράφουν οι (Γ)ιανουλάκης Αγγέλου, Αναγνώστης Γεωργίου από Κασσάνδρα και κάποιος Αθανάσιος από τον Πολύγυρο. Παρά τις πρόσκαιρες νίκες των διαφόρων τμημάτων (κολόνες) των επαναστατών, οι όποιες επιθετικές ενέργειες προς τα δυτικά είχαν σταματήσει: «...**μάλιστα έως τώρα πέντε έξη πολέμους οπού κάμαμεν**». Οι επαναστάτες είχαν αποσυρθεί στον Πολύγυρο και στην Κασσάνδρα και περίμεναν εφόδια και οδηγίες για το τι μέλλει γενέσθαι: «... **και καμμία ορδινία δεν έχομεν, και δεν ηξεύρομεν, την διωρισμένην ημέραν οπού θε να γένη το κίνημα, διά να γένουν ητοιμασίαις**».

Η σημαντικότερη όμως πληροφορία που διασώζεται από αυτό το γράμμα της 9ης Ιουνίου είναι ότι ο Εμμανουήλ Παπάς δεν είχε αναθέσει ακόμη σε κανένα να ηγηθεί των επαναστατών που θα δρούσαν δυτικά προς τη Θεσσαλονίκη: «**Προς τούτοις, αυθέντα, αν είναι εύλογον οπού να μας στείλης έναν άνθρωπον ιδικόν**

σας, διά να κάμη ένα κουμάντο απάνω εις το ασκέρι, επειδή σε ρέπελο ευρισκόμαστε. Λοιπόν ανάγκη είναι να μας στείλης άνθρωπον, οπού να έμβη το ασκέρι εις τάξιν, να μη μας τύχη ασκέρι του εχθρού μας περισσό, και ημπορούνε να μας γένη χαλασμός».⁷³

Είναι περίεργο, αλλά το όνομα του Στάμου Χάψα δεν εμφανίζεται πουθενά στην αλληλογραφία των επαναστατών με τον Εμμανουήλ Παπά, εκείνο το κρίσιμο δεκαήμερο του Ιουνίου του 1821. Αν ο Χάψας είχε ορισθεί επικεφαλής του δυτικού τμήματος, τότε γιατί στις 9 Ιουνίου οι επαναστάτες γράφουν ότι βρίσκονται σε «ρέπελο» και ζητούν από τον Εμμανουήλ να τους στείλει έναν αρχηγό να βάλει το ασκέρι σε τάξη; Αλλά το όνομα του Στάμου Χάψα δεν εμφανίζεται πουθενά σε όλο το αρχείο του Εμμανουήλ Παπά, ούτε στο ευρετήριο των κυρίων ονομάτων του Απόστολου Βακαλόπουλου στο βιβλίο του για τον αρχηγό και υπερασπιστή της Μακεδονίας.

Το αδιέξοδο στο οποίο είχαν περιπέσει οι επαναστατικές ενέργειες, κυρίως λόγω της έλλειψης εφοδίων και πυρομαχικών, διαφαίνεται καθαρά από την επιστολή των 20 ηγουμένων των μοναστηριών του Αγίου Όρους (9 Ιουνίου 1821) προς τον Δημήτριο Υψηλάντη. Οι προϊστάμενοι των μονών ζητούν απεγνωσμένα την αποστολή πολεμοφοδίων: «... **Ορέξασα γουν ημίν χείρα βοηθείας, επιχορηγήση και όπλα και πυρίτιδα κόνιν και παν ό,τι άλλο αρμόδιον τω πολέμω, διορίζουσα και πλοία εις το περιφέρεσθαι εις εκάτερα τα**

72. Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Εμμανουήλ Παπάς, «Αρχηγός και υπερασπιστής της Μακεδονίας»*, ό.π., έγγραφο της ΙΕΕΕ, σελ. 75-76.

73. Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμος τέταρτος, Εκ του Τυπογραφείου Π. Β. Μωραϊτίνη, Αθήναι 1861, σελ. 434.

Η Δοβίστα (με κόκκινο βέλος) σε εθνολογικό χάρτη του Κλεάνθη Νικολαΐδη του 1899.

μέρη του αγιωνύμου τούτου Όρους προς εμπόδιον πάσης ορμής και εφόδου των απίστων Αγαρηνών». Την επιστολή μετέφεραν στον Δημήτριο Υψηλάντη ο αρχιμανδρίτης Θεόφιλος Βατοπεδινός και ο καθηγούμενος του ιερού κοινοβίου Κωνσταμονής Χρύσανθος για να ενημερώσουν και διά ζώσης τον Υψηλάντη ότι «... ο τόπος ούτος κινδυνεύει και εις παντελή πανολεθρίαν έρχεται, εφορμώντων των Αγαρηνών μετά μεγάλου θυμού και ανειλεότητος».⁷⁴

Άλλωστε, στις 12 Ιουνίου 1821, ο Εμμανουήλ Παπάς ζητά με επιστολή του από τον Πολύγυρο προς τους Σπετσιώτες караβοκυραίους ν' αγοράσει χίλιες οκάδες μπαρούτη διότι «...όσην κι αν είχωμεν μέ-

χρι τούδε διά τας πολλές μας εκστρατείας, και διά την έλλειψιν εδώ εις πάντας τους ομογενείς αδελφούς και ως περιωρισμένοι πανταχόθεν υπό των εχθρών, το κατεξοδεύσαμεν σχεδόν». Όπως αναφέρεται στην επιστολή, ο Εμμανουήλ έστειλε το γράμμα με τον Κασσανδρινό Ιωάννη Γκουτζιά, στον οποίο έδωσε και τα χιλιάδες γρόσια για να πληρωθούν οι 1.000 οκάδες μπαρούτη τουφεκίου άμεσα: «... παρ' ού θέλετε λάβει και την τιμήν».⁷⁵

Ο Εμμανουήλ, λοιπόν, στις 12 Ιουνίου βρίσκεται στον Πολύγυρο και ζητά να προμηθευτεί μπαρούτη. Ο Εμμανουήλ κάνει λόγο για ασυγκράτητη ορμή των επαναστατών και ότι το μόνο που την εμποδίζει είναι η έλλειψη μπαρουτιού. Δεν αναφέ-

74. Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμος τέταρτος, Εκ του Τυπογραφείου Π. Β. Μωραϊτίνη, Αθήναι 1861, σελ. 437-438.

75. Χ' Αναργύρου Ανάργυρος, *Σπετσιωτικά*, Αθήναι 1861, τ. 1, σελ. 379-380.

ρει τίποτα για την καταστροφή των Βασιλικών (στις 9 Ιουνίου), ούτε για την εξολόθρευση του σώματος του Στάμου Χάψα (10 ή 13 Ιουνίου;) και τον σφαγιασμό των μοναχών του μοναστηριού της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας. Λογικά, θα έπρεπε να τα αναφέρει στην επιστολή του για να τονίσει την κατεπείγουσα ανάγκη προμήθειας μπαρουτιού.

Η απάντηση στα ερωτήματα που προκύπτουν έρχεται από την επιστολή, της 14ης Ιουνίου 1821, των ηγουμένων των μονών του Αγίου Όρους προς τους προκρίτους των Σπετσών, από τους οποίους ζητούν μπαρούτι και καράβια για την προστασία του Αγίου Όρους. Δεν είναι τυχαίο ότι, μέσα σε λίγες ημέρες, τις επιστολές του Εμμανουήλ Παπά ακολουθούν επιστολές των προϊσταμένων των μονών με τα ίδια αιτήματα, επισημαίνοντας ότι αν δεν σταλεί βοήθεια τα μοναστήρια οδηγούνται σε αφανισμό.⁷⁶

«Οι κάτοικοι της χερσονήσου Κασσάνδρας και οι της Σκιάς, ή της Συκιάς, καθοπλισθέντες προχωρούσιν εις το μέρος της Θεσσαλονίκης νικηταί, ως εμάθομεν. Οι ημέτεροι εκίνησαν με ορμήν και ανδρίαν προς το μέρος του Σταυρού λεγομένου χωρίου, και πολεμούσι με τους εκεί συναχθέντας Αγαρηνούς. Αλλ' επειδή και προς το μέρος εκείνο έμαθον ότι έρχεται πασιιάς με πλήθος οχθρών, απέστειλαν ζητούντες παρ' ημών και άλλο μπαρούτι και βόλια, και άλλα προς πολεμικήν παράταξιν επιτήδεια».

Έτσι, λοιπόν, στις 14 Ιουνίου οι ηγούμενοι των μονών του Αγίου Όρους δεν αναφέρουν για την εξολόθρευση του σώ-

ματος των Συκιωτών υπό τον Στάμο Χάψα στις παρυφές του μοναστηριού της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας, και θεωρούν ότι αυτοί προχωρούν προς τη Θεσσαλονίκη νικητές! Είναι αδύνατον να έγινε η μάχη στις 10 Ιουνίου και να μην το είχαν πληροφορηθεί στο Άγιον Όρος στις 14 Ιουνίου, μετά από τρεις ημέρες, ή να μην είχαν πληροφορηθεί την καταστροφή των Βασιλικών στις 9 Ιουνίου.

Επίσης, από την επιστολή προκύπτει ότι στις 14 Ιουνίου βρίσκονταν ήδη στο Στρατωνικό όρος, κοντά στον Σταυρό, οι μοναχοί με τους υπόλοιπους Μαντεμοχωρίτες και Ιερισσιώτες για να προλάβουν να ανακόψουν τις δυνάμεις του Μπαϊράμ (Μπεχράμ) πασά.

«...ο ενταύθα παρά της κοινότητος της ελευθερίας αποσταλείς ευγενέστατος Κύριος Μανουήλ όχι ολίγον θάρρος και μεγαλοψυχίαν ενέπνευσεν εις τας καρδίας ημών, πληροφορών ημίν την φιλελεύθερον των γενναίων Σπετσιωτών διάθεσιν και την προς πάντας μεγαλόδωρον χορηγίαν αυτών και βοήθειαν, και ότι εικοσιτέσσαρα αυτών καράβια είχαν έτοιμα, τα μεν είκοσι κατά της Θεσσαλονίκης να πέμψωσι, τα δε τέσσαρα προς φύλαξιν του αγιωνύμου Όρους και των πέριξ χριστιανών. Και ούτω συναυθροίσας τους ενταύθα και τους πέριξ εγχωρίους χριστιανούς εκίνησε με μεγαλοψυχίαν και γενναιότητα κατά των εχθρών, εις το στράτευμα του οποίου εδόθησαν παρ' ημίν όπλα, μπαρούτι και άλλα...».

Δυστυχώς, είναι αχρονολόγητο ένα κρίσιμο γράμμα-έκκληση⁷⁷ των κατοίκων του Πολυγύρου και των πέριξ χωριών για

76. Χ' Αναργύρου, ό.π., σελ. 372-377. Επίσης, Λιγνός Αντώνιος, *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουτουριώτου 1821-1822*, τ. 1, σελ. 7-10.

77. Βακαλόπουλος, ό.π., σελ. 87-89.

βοήθεια προς τον Εμμανουήλ Παπά. Στο γράμμα αυτό υπάρχει χρονικός προσδιορισμός του χαλασμού που έγινε στα Βασιλικά, το μοναστήρι της Αγίας Αναστασίας, τη Γαλάτιστα: «...εχθές ος καθώς έγινεν εκήνον το κακόν και μεγάλος θρίνος εις εκίθεν Θεσσαλονικία χορία...». Χιλιάδες άμαχοι, γυναικόπαιδα και ηλικιωμένοι είχαν καταφύγει στον Πολύγυρο και «*παρηγορίαν δεν έχουν*». Επίσης, από το γράμμα αυτό συνάγεται ότι 50 Πολυγυρινοί βρέθηκαν μέσα στα Βασιλικά και κατόρθωσαν να επιστρέψουν στον Πολύγυρο, και συνεπώς περιέγραψαν ως αυτόπτες μάρτυρες την καταστροφή της πόλης και τις σφαγές των κατοίκων της.

Όμως, στο αχρονολόγητο αυτό γράμμα υπάρχει μία επιπρόσθετη πληροφορία για την εμφάνιση έξι караβιών στην Κασσάνδρα, και το ένα εξ αυτών μάλιστα φάνηκε να πλέει προς τον κόλπο της Θεσσαλονίκης. Την πληροφορία αυτή αξιοποιεί ο Εμμανουήλ Παπάς σε επιστολή του από τον Πολύγυρο προς τους καπετάνιους των караβιών αυτών (χωρίς να γνωρίζει ποιοι είναι και από πού είναι τα καράβια αυτά), στις 16 Ιουνίου 1821: «...χθες ακό-

μη εμάθομεν τον καλόν σας ενταύθα ερχομόν...». Επομένως, η επιστολή-έκκληση των κατοίκων του Πολυγύρου είναι της 15ης Ιουνίου και συνεπώς όλα τα δραματικά γεγονότα μεταξύ Βασιλικών και Γαλάτιστας συνέβησαν στις 13 και 14 Ιουνίου 1821.

Ο Εμμανουήλ είχε στείλει την επιστολή προς τους καπετάνιους με τον γιο του τον Γιαννάκη και τον Νικηφόρο τον Ιβηρίτη για να πληροφορηθούν αν πρόκειται για τα καράβια που περίμεναν για την επίθεση εναντίον της Θεσσαλονίκης. Ο Εμμανουήλ προτρέπει τους καπετάνιους (χωρίς να γνωρίζει ποιος τους έστειλε τελικά) να κινήσουν κατά της Θεσσαλονίκης για αντιπερισπασμό «...και ίσως με τούτο καταπαύσομεν των εχθρών την ορμήν και την έξω και την έσω...». Ο Εμμανουήλ σκιαγραφεί με τον πλέον τραγικό τρόπο το τέλος της πρώτης φάσης της επανάστασης στη Χαλκιδική: «...διότι, αδελφοί, όλα τα πέριξ χωρία τα κατεφάνησαν οι εχθροί, και πολλούς αδελφούς μας χριστιανούς κατέσφαξαν, καθώς θέλετε βεβαιωθή περί αυτού σαφέστερον παρά του υιού μου, και του λογιωτάτου Νικηφόρου».⁷⁸

78. Βακαλόπουλος, ό.π., σελ. 89-90.

Τιμητική φρουρά με το στεφάνι του τότε προέδρου της Δημοκρατίας Προκόπη Παυλόπουλου στο μνημόσυνο του Εμμανουήλ Παπά, στις 3 Δεκεμβρίου 2017.

ΟΙ ΤΡΑΓΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΑΣΣΑΝΔΡΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Ο θάνατος του Εμμανουήλ Παπά

Η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί το καλοκαίρι του 1821 στη Χαλκιδική αποτυπώνεται ανάγλυφα από τις αναφορές του Ιβηρίτη Νικηφόρου προς τον Εμμανουήλ Παπά. Ο Νικηφόρος υπήρξε από τους στενότερους συνεργάτες του Εμμανουήλ και σύνδεσμός του με τις μονές του Αγίου Όρους. Σε επιστολή του προς τον Εμμανουήλ Παπά, με ημερομηνία 22

Αυγούστου 1821, ο Νικηφόρος Ιβηρίτης ενημερώνει –και προσκυνεί– από τις Καρυές «την Πανευγένειάν του» για τις ανάγκες των μοναστηριών σε τρόφιμα, σιτάρι, βρόμη, μπαρούτι κτλ., ενώ αναφέρεται και στο θέμα της συνεισφοράς των μονών στον Αγώνα μέσω δανείων.⁷⁹

«...είδον την ανάγκην περί παρουτίου, ομήλησα εδώ όσα έδει, και ιδού οκάδες: 70 από το όσον χθες αγαθή τύχη ελθόν από τρίκερι 160 οκάδες... Οι άγιοι Πατέρες τη⁸⁰ γράφουν περί σιταρίου διά το μπεγλίκι, διά το οποίον στέλλουν και μετρητά. Εις τούτο παρακαλώ να γίνη η

79. Από τον αρχείο του Εμμανουήλ Παπά στην ΙΕΕΕ, υπ' αριθμ. 49 έγγραφο (Βακαλόπουλος), σελ. 131-132.

80. Η δοτική είναι συνηθισμένη πτώση στις επιστολές της εποχής. Εδώ η δοτική αναφέρεται στην «υμετέραν Πανευγένειαν», δηλαδή στον Εμμανουήλ Παπά.

Στεφάνια στο ετήσιο μνημόσυνο του Εμμανουήλ Παπά κάθε πρώτη Κυριακή του Δεκεμβρίου.

επιταγή της μούτλακ να οικονομηθή εις ευχαρίστησιν κοινήν περί τούτου, και χρείαν έχόντων... εδώ οι των 20: Μοναστηρίων δεν ευχαριστούνται, απέδειξαν, την των εξ προέδρων διορίαν, θέλουν εμέ να έχουν, πλην και εγώ δεν δύναμαι. Επειδή τη αναφέρουν ότι έκαμαν αρχήν της καταβολής περίπου των 60.000.;, ας ζητήση παρ' αυτών την καταγραφήν διά να τη στείλουν εις το να ιδή δήθεν την αναλογίαν εκάστου Μοναστηρίου, και αφ' ού σταλθή, ας την βουλώση με την σφραγίδα της και επιβεβαιώση και την

επιστρέψη με έντονον επιταγήν της, ότι αμέσως να γίνη η τούτου ενέργεια, γράφοντα και προς εμέ εντόνως περί τούτου εις το να επιμεληθώ...».

Στην επιστολή αυτή, όμως, ο Νικηφόρος γράφει και τα εξής:

«...οι της Λαύρας αφ' ού δεν έκλιναν εις την Καταβολήν των από μέρους των δανείων, διήγειραν και τους Κουτλουμουσιανούς εις το μέρος των, είναι ελπίς όμως οι Κουτλουμουσιανοί να μην επιμείνουν, με το να στέλλουν αυτόθι τον Προηγούμενόν των κυρ Κύριλλον. Ίσως τη

γράφουν περί τούτου τίποτε, ή αν δεν τη γράψουν, ας ανοίξη την υπόθεσιν η ευγενεία της θέλουσα δήθεν να μάθη παρ' αυτού τι απέγινε περί Κάρρας, και αφ' ού τη διηγηθή, ας κάμη το αρμοδιώτερον ομιλούσα αυτώ ότι και αυτοί πρέπει να εξακολουθήσουν εις τούτο, και να μην τραβούν χωριστά...».

Μαθαίνουμε, λοιπόν, ότι ξαφνικά η μονή της Αγίας Λαύρας δεν συμφώνησε στην καταβολή της συνεισφοράς στον Αγώνα, αν και, όπως προκύπτει από την επιστολή, αυτή θα ήταν υπό μορφή δανεισμού με αποδεικτικό καταβολής από τον Εμμανουήλ Παπά. Και όχι μόνον αυτό. Η στάση αυτή των μοναχών της Αγίας Λαύρας επηρέαζε και τους μοναχούς της μονής Κουτλουμουσίου δημιουργώντας μια καταστροφική εξέλιξη στις πιο κρίσιμες στιγμές της επανάστασης στη Μακεδονία.

Εκείνη ακριβώς την περίοδο οι Κωνσταντίνος Καρατζάς, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και Θεόδωρος Νέγρης άρχισαν τη «σπέκουλα» της «γενικής συνέλευσης της Ελλάδος» στα Σάλωνα (Άμφισσα). Καλούσαν, λοιπόν, τις «επαρχίες» να στείλουν από δύο αντιπροσώπους τους, στις 14 Σεπτεμβρίου 1821, για να συμμετάσχουν στη γενική συνέλευση. Ουσιαστικά ήταν η απαρχή της αμφισβήτησης του Δημητρίου Υψηλάντη ως πληρεξουσίου του Γενικού Επιτρόπου, του αδελφού του Αλέξανδρου δηλαδή, ο οποίος από τον Ιούνιο του 1821 βρισκόταν έγκλειστος στις αυστριακές φυλακές. Ο Μαυροκορ-

δάτος έκανε λόγο για «ανύπαρκτη Αρχή», και εννοούσε βεβαίως τη Φιλική Εταιρεία. Επομένως, στο πλαίσιο αυτής της τακτικής, άρχισε η αμφισβήτηση και όλων των Φιλικών που υπάκουαν στον πληρεξούσιο αρχηγό, τον Δημήτριο Υψηλάντη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ούτε μία επιστολή της «γενικής συνέλευσης της Ελλάδος» δεν είχε αποδέκτη τον Εμμανουήλ Παπά.⁸¹

Ο Νικόλαος Κασομούλης είχε μεταβεί στη Κασσάνδρα, 18-19 Σεπτεμβρίου 1821,⁸² για να πάρει από τον Εμμανουήλ Παπά συστατικές επιστολές προς τον Δημήτριο Υψηλάντη και τον Λάζαρο Κουντουριώτη, ενόψει της αποστολής του ως εκπρόσωπος των οπλαρχηγών του Ολύμπου προς αναζήτηση εφοδίων. Βρέθηκε, λοιπόν, στην Κασσάνδρα τις πιο κρίσιμες στιγμές του Αγώνα στη Χαλκιδική. Να τι έγραψε στα Ενθυμήματά του:

«Εις Κασσάνδραν έμαθα την σύστασιν μιας γερουσίας Αρειοπάγου με την οποίαν ανταπεκρίνετο κάποιος Γιαννιός προεστός Κασσάνδρας, και αντενεργούσεν εις τα επιχειρήματα του Εμμανουήλ Παπά ως διευθυνόμενος από τον Υψηλάντην. Παρατήρησα την αμηχανίαν του στρατοπέδου, πλην άπειρος δεν ήξευρα να προμαντεύσω. Την νύκτα ειδοποίησαν τον Εμμανουήλ Παπά ότι ένας προεστός ενός χωριού, γροικημένος και με έναν οπλαρχηγόν Κασσανδρινόν (δεν τον ενθυμούμαι το όνομα) επήγεν και αντάμωσεν τον σούμπασην του χωριού του εις το στρατόπεδον του εχθρού διαβάς από την

81. Βλ.: Κάρτσιος Βασίλης Σ., *Η Επανάσταση του 1821 και ο Εμμανουήλ Παπάς*, εκδόσεις Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2021, σελ. 381-390.

82. Η ημερομηνία προκύπτει από τα συμφραζόμενα που περιλαμβάνουν τη διαδρομή του Κασομούλη προς την Καστανιά πάνω από τον Κολινδρό, τη μετάβασή του στην Κασσάνδρα και την άφιξή του στα Ψαρά, στις 20 Σεπτεμβρίου 1821.

θέσιν εκείνου του καπιτάνιου,⁸³ και αφού ωμίλησεν επέστρεψεν πάλιν την νύκτα. Ευρέθησαν και οι δύο, και τους έφεραν εκεί. Με λύπην μου ιδών όλα αυτά, έλαβα τα συστατικά του γράμματα, και εις τας 20 Σεπτεμβρίου έφθασα εις τα Ψαρά με την προσδιωρισμένην γολέταν. Εν τούττω ο λοιπός στόλος διά να σταθή εις Κασσάνδραν, εσυμφώνησεν να λάβη διά τας θροφάς και μισθούς του μετάξι από την δεκατιάν και ότι άλλα προϊόντα του τόπου. Ο δε κ. Εμμανουήλ Παπά είχεν ειπέι ότι την άλλην έμελλεν να απεράση εις τον Όλυμπον με τα πλοία προς αντάμωσιν των Καπιταναίων εκεί».⁸⁴

Από όλα αυτά προκύπτει ότι τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο Εμμανουήλ Παπάς δεν πέρχονταν από τη μοναστική πολιτεία και τις σχέσεις του με τους μοναχούς, ακόμα και μετά την εικονική απόφαση για τη σύλληψή του. Άλλα ήταν τα προβλήματα:

«...Οι δε Κασσανδρείς πολεμούσι μόνοι κατά των εχθρών. Και εις το διάστημα τεσσάρων μηνών αφ' ου δεν έπαυσαν καθ' ημέραν τους ακροβολισμούς, εκρότησαν και ένδεκα μάχας ολοσχερείς, και εφόνευσαν περί τους πέντε χιλιάδας Τούρκους. Έχοντας δε τέσσαρα πλοία Ψαρριανά εις υπεράσπισίν των από την θάλασσαν, ηδύναντο ν' ανθέξωσι πολύ πλέον έως ήθελον λάβει τα όπλα και οι γείτονές των, και τότε ήθελον νικήσει και ίσως αποτελέσει μεγάλα υπέρ του έθνους. Αλλ' η προδοσία του λεγομένου Γιαννούλη, προκρίτου Κασσανδρέως,

τους απώλεσεν. Είχε και αυτός εκατόν στρατιώτας μεταξύ των φρουρούντων εις τον ανορωρυγμένον ισθμόν, και ούτοι, ως συνεννοημένοι με τους Τούρκους, τους αφήκαν και επλήρωσαν με κλαδία και χώματα το μέρος του ισθμού, όπου εφρούρουν, και εκείθεν διέβησαν αίφνης οι Τούρκοι πεζοί τε και ιππείς εις την νήσον και επέπεσον κατά των Ελλήνων...».⁸⁵

Εάν είχαν προϋπάρξει τέτοιας μορφής διαλυτικά και προδοτικά φαινόμενα στις τάξεις των επαναστατών στην Κασσάνδρα, τότε δικαιολογείται πλήρως η προκήρυξη του αιμοβόρου και παμπόνηρου Μεχμέτ Εμίν προς τους επαναστάτες, στις 7 Νοεμβρίου 1821:

«Γενναίοι πολεμισταί,

Κακοί άνθρωποι φθονήσαντες την ευτυχίαν την οποίαν απελάμβανεν η φυλή των Ρωμιών υπό την σκέπην του κραταιοτάτου χαλίφου των πιστών, κατώρθωσαν διά ραδιουργιών να σας παρασύρουν εις επανάστασιν αγνωμοσύνης και αχαριστίας. Πού σας έφερεν η επανάστασις αύτη τόσον καιρόν καλώς γνωρίζετε. Τα χωρία σας κατεστράφησαν, αι περιουσίαι σας επίσης, αι οικογένειαι σας διελύθησαν και εις την ευτυχισμένην χώραν σας δεν έμεινεν λίθος επί λίθου. Θα έχητε αντιληφθή βέβαια ότι η επιμονή σας να εξακολουθήσητε την επανάστασιν, ενώ δεν δύναται να επιφέρη αποτελέσματα, τελικώς θα καταλήξη εις τον πλήρη αφανισμόν σας. Παρ' όλα αυτά ο ενδοξότατος Σουλτάνος και αυθέντης ημών έχει την επιθυμίαν να σας σώση και δέχεται να σας συγχωρήση

83. Ο επιμελητής των Στρατιωτικών Ενθυμημάτων του Κασομούλη, Γιάννης Βλαχογιάννης, ονοματίζει εκείνον τον «καπιτάνιο»: Από την θέση του «Γιαννιού»!

84. Κασομούλης Νικόλαος Κ., *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, εισαγωγή και σημειώσεις υπό Γιάννη Βλαχογιάννη, τόμος πρώτος, Αθήναι 1940, σελ. 149-150.

85. Σπηλιάδης Ν., *Απομνημονεύματα*, τόμος Α', Αθήνησιν, 1851, σελ. 255-256.

λησμονών το παρελθόν. Γενναίοι πολεμισταί, δεχθήτε την παρεχομένην υψηλήν συγγνώμην και επιστρέψετε εις τα χωρία σας, όπως ζήσετε ευτυχείς, ως και προηγουμένως συνέβαινε. Ρίψατε τα όπλα και προσέλθετε εις το υψηλόν μου στρατόπεδον, έχετε δε τον λόγον του στραταρχικού μου αξιώματος ότι τίποτε δεν θα πάθετε, αλλά θα σας υποστηρίξω διά ν' αποκατασταθήτε εις τον τόπον σας, ανοικοδομούντες τα χωρία σας. Εγράφη εκ της έδρας της Θεσσαλονίκης και εν τω στρατοπέδω της Κασσάνδρας την 11 Σαφέρ του έτους 1236 (7 Νοεμβρίου 1821). Ο ανεξάρτητος στρατάρχης Μεχμέτ Εμίν».⁸⁶

Τις πρώτες ημέρες του Δεκεμβρίου του 1821 ο Κασομούλης προσπαθούσε ακόμη να εξασφαλίσει κάποια πολεμοφόδια από τον Υψηλάντη! Τότε έφθασε η είδηση ότι η Κασσάνδρα έπεσε, ότι οι πάντες εσφαιγιάσθησαν ή αιχμαλωτίστηκαν, και ότι ο Εμμανουήλ Παπάς μόλις και μετά βίας κατόρθωσε να ξεφύγει και να περάσει αρχικά στη Σκόπελο και μετά προς την Ύδρα. Στις 5 Δεκεμβρίου 1821 εμφανίστηκε στην Ύδρα το μπρίκι του Χατζηβιζβίζη με τον νεκρό Εμμανουήλ Παπά, ο οποίος είχε αφήσει την τελευταία του πνοή εν πλω, λίγες ώρες πριν, από συμφόρηση ένεκα των κακουχιών και της απέραντης θλίψης του για την τραγική εξέλιξη της Επανάστασης στη Χαλκιδική. Ο 49χρονος έμπορος και τραπεζίτης, ο επαναστάτης Εμμανουήλ Παπάς είχε περάσει στην αιωνιότητα σωματικά και ψυχικά καταπονημένος

Ο Κασομούλης ήταν εκεί. «*Εξήλθεν ο υιός του Γιαννάκος και ο Κοσ Γιαννάκης Χ' Πέτρου, και ανταμώθημεν. Τους παρηγόρησα και εκλαύσαμεν την τύχην της*

Κασσάνδρας και του αρχηγού, καθώς και την μέλλουσαν του Αγίου Όρους. Εν τούτω ετοιμάσθη η κηδεία του αποθανόντος, και ετάφη εις την εκκλησίαν... συνοδεύσαντες τον νεκρόν όλοι οι πρόκριτοι και ο λαός της Ύδρας με όλας τας ανηκούσας προπομπάς της εκκλησίας... όπου και ετάφη».

Στις 25 Δεκεμβρίου 1821, ο Δημήτριος Υψηλάντης έδωσε στους γιους του Εμμανουήλ μία πιστοποίηση των μεγάλων υπηρεσιών του πατέρα τους προς το ελληνικό έθνος:

«*Ο Φιλογενέστατος Μανωλάκης Παπά, Στρατολογήσας υπέρ της ελευθερίας του Γένους επολέμησε γενναίως τους τυράννους εις τα μέρη της Θεσσαλονίκης και την Κασσάνδραν. Διό και Αρχιστράτηγος των μερών τούτων εψηφίσθη παρ' ημών. Επειδή δε κακή τύχη απέθανεν εξ αποπληξίας, εις απόδειξιν των υπέρ του Γένους αγώνων και ευεργεσιών του εδόθη εις τους υιούς αυτού το παρόν ημέτερον ενυπόγραφον και ενσφράγιστον μαρτυρικόν».*

Για να τύχουν της «φιλανθρωπίας» του σουλτάνου «περί αμνηστείας των ραγιάδων του Αγίου Όρους», οι μονές αναγκάστηκαν να δεχθούν όλους τους επαχθείς όρους που τέθηκαν, και που οδήγησαν τη μοναστική πολιτεία σε μια από τις πιο δύσκολες και τραγικές περιόδους της ιστορίας της. Όλα αυτά περιγράφονται αναλυτικά μ' ένα μακροσκελές κείμενο, σε σουλτανικό φερμάνι της 7ης Φεβρουαρίου 1822 (μέσα Τζεμάζη ουλ εβέλ 1237), προς τον «εξοχώτατο μουτεσερίφη των σαντζακίων Θεσσαλονίκης και Καβάλλας» βεζύρη Μεχμέτ πασά τον «σεβάσμιο με-

86. Έγγραφο από το αρχείο της κοινότητας Βάλτας (Κασσάνδρας), το οποίο εντόπισε και δημοσίευσε ο Ιωάννης Βασδραβέλλης.

γιστάνα, τον έξοχο στρατάρχη, τον ρυθμιστή του κόσμου... τον θέτων τα θεμέλια του κράτους και της ευημερίας», κτλ.

«...ότι, καθ' ήν στιγμήν σύ, ο διακεκριμένος και συνετός βεζύρης Μου προσέβαλες, ως είχε διαταχθή, την Κασσάνδραν και ητοιμάζετο να εκκινήσης και βαδίσης εναντίον του Αγίου Όρους, οι ραγιάδες αυτού έσπευσαν να ζητήσουν άφεςιν και αμνηστειάν, παρέδωσαν δε τας εις χείρας των τηλεβόλα και τα λοιπά όπλα και παρεδέχθησαν και ανέλαβον όπως παρουσιάσουν και όσα άλλα τυχόν υπάρχουν, κατασχομένων όλων εντός ένδεκα ημερών χωρίς ν' αποκρυβή τι. Απεδέχθησαν να καταβάλουν όλα τα καθυστερούμενα προς το υψηλόν κράτος Μου χρέη των. Επίσης, απεδέχθησαν να καταβάλουν εις το διπλάσιον τους κατ' έτος προς το αυτοκρατορικόν ταμείον Μου καταβαλλομένους κεφαλικούς φόρους και συνεισφοράς προμηθειών και όπως πληρώνουν αυτούς και εν τω μέλλοντι κατά τον αυτόν τρόπον. Όθεν υπό τους όρους τούτους εξήτησαν όπως συγχωρηθούν τα προηγούμενα εγκλήματα αυτών. Εις το εξής και μέχρις ότου καταπαύση τελείως η επανάστασις της Μεσογείου, προς φύ-

λαξιν του Αγίου Όρους από τας προσβολάς και διαρπαγάς, τας προερχομένας εκ των απίστων των νήσων, εδέχθησαν όπως εγκαταστήσης συ στρατόν εν τη χερσονήσω ταύτη. Επειδή δε τον Άγιον Όρος είναι ορεινόν και άγονον, τα δε καέντα μετόχια εχρησίμευσον αρχαιόθεν διά την συντήρησιν των ραγιάδων της χερσονήσου ταύτης, εξελιπάρησαν όπως χαρισθούν και παραχωρηθούν αυτοίς, ως και πριν, αι γαίαι των. Συνυπέβαλες δε και απέστειλες συνάμα και ελληνιστί συντεταγμένην γενικήν αίτησιν αυτών».⁸⁷

Επομένως, οι λόγιοι της σουλτανικής μεγαλοθυμίας ήταν προφανείς και ξεκίνησαν από τη θετική «εισήγηση» του Μεχμέτ Εμίν, ο οποίος βρήκε την κατάλληλη ευκαιρία ν' απομυζήσει τη μοναστική πολιτεία προς όφελος βεβαίως και του σουλτάνου. Οι μονές ανέλαβαν και το κόστος της παραμονής των τουρκικών φρουρών στην επικράτεια του Αγίου Όρους, ενώ πενήντα «έγκριτοι ιερείς και κοτζαμπάσηδες» ήταν υποχρεωμένοι να παραμείνουν ως όμηροι στην Κωνσταντινούπολη «μέχρις ότου καταπαύση τελείως η εις τα πέριξ επανάστασις και αποκατασταθή γενικώς ειρήνη και πλήρης ασφάλεια».

87. Βασδραβέλλης Ιωάννης Κ., υπ' αριθμ. 22 έγγραφο παραρτήματος, ό.π., σελ. 269-272.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄
Η «ΑΓΙΑ» ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ
ΦΑΙΔΡΑ (ΑΦΕΝΤΡΑ),
Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ
ΠΑΠΑ

Η Αφένδρα Μανολάκινα ήταν εν ζωή το 1833. Αν υποθέσουμε ότι ήταν 1-2 χρόνια μικρότερη από τον Εμμανουήλ,⁸⁸ τότε το 1833 θα ήταν 58 ετών. Αρχές Ιανουαρίου του 1833, η Μανολάκινα και η κόρη της Ελένη είχαν προσκαλέσει οκτώ συγγενείς της Ελένης από τη Δοβίστα, να παραστούν μάρτυρες *«εις την παράδοσιν των διαφόρων πολυτίμων τζιουβαερικών⁸⁹, μαργαριταρίων, και λοιπών, τα οποία τότε ελευθερωθέντα εκ του πολυθρηλήτου ενεχύρου ευθύς ενεχείρισεν η κυρία αφέντρα σώα και εντελή κατά τον εν καιρώ της προικοπαραδόσεως κατάλογον τη θυγατρί αυτής κυρία Ελένη Καπέτινα...»*.⁹⁰

Το «πολυθρήλλυτο» ενέχυρο δεν ήταν τίποτα άλλο από την προσπάθεια της Αφέντρας να σώσει τα υπόλοιπα παιδιά της από τον θάνατο, τα σκλαβοπάζαρα, και να διασώσει μέρος της οικογενειακής περιουσίας, που δεν είχε λεηλατηθεί, καταστραφεί ή κατασχεθεί, κυρίως της δικής της γιατί του Εμμανουήλ (καταστήματα, κτήματα κτλ.) είχαν κατασχεθεί: *«...την εν Σέρραις Οικογένειάν του συλλαβούσα η Οθωμανική Κυβέρνησις κατέκλεισεν εν*

τη Ειρκτή, τα δε κτήματα και άπασα η περιουσία εδημεύθησαν παρά του Σουλτάνου. Μόλις διεσώθημεν εκ της Μαχαίρας του τυράννου. Εν τη φυλακή διεμείναμεν μέχρι του 1826...».⁹¹

Επομένως μπορούμε να εικάσουμε ότι η οικία της οικογένειας, που υπήρχε απέναντι από την παλιά μητρόπολη των Αγίων Θεοδώρων στις Σέρρες, ανήκε στην Αφέντρα.

Από τη διαμάχη για τα κληρονομικά, που ξέσπασε μέσα στο 1838, με τα πληρεξούσια προς τον Κωνσταντίνο (10 και 12 Σεπτεμβρίου), τις καταγραφές περιουσιακών στοιχείων (29 Μαρτίου), και τις μαρτυρίες για την προικοδότηση της Ελένης (12 Μαρτίου) γίνεται σαφές ότι η Αφέντρα είχε πεθάνει αρχές εκείνης της χρονιάς, ή πιθανόν στα τέλη του 1837, σε ηλικία 63 ετών.

Επίσης, η αναφορά στο μαρτυρικό *«η ανωτέρω έγγραφος μαρτυρία των Δοβισταντζήδων, όντων προκρίτων τζιορπατζήδων, μάλιστα δε πλησίον συγγενών της ελλένης»* υποδηλώνει μεν ότι η Αφέντρα δεν ήταν πια στη ζωή, αλλά μας αποκαλύπτει επίσης ότι η Φαίδρα δεν ήταν από τη Δοβίστα. Όλοι οι μάρτυρες ήταν πρώτα εξαδέλφια ή γενικότερα συγγενείς της Ελένης από την πλευρά του πατέρα της: «διμίτριός γιοργις, Βασίλειος Γεωργίου, μιχαλάκης Γιόργις, αβράμης αποστόλου, κονσταντινός λιζαντιρις, γιαννής κουσταντίνου, άνκελος⁹² θεοχαρη, μαργα-

88. Ο Εμμανουήλ και η Φαίδρα παντρεύτηκαν τον Μάιο του 1793. Ο Εμμανουήλ ήταν τότε 20 χρόνων.

89. Αντικείμενα, κοσμήματα πολύ αγαπημένα, με συναισθηματική αξία.

90. Βακαλόπουλος, υπ' αριθμ. 6 έγγραφο, ό.π.

91. Αναφορά σε δίφυλλο του Κωνσταντίνου Παπά προς την Επιτροπή του Αγώνος για τις θυσίες της οικογένειάς του, 8 Ιουνίου 1865.

92. Η απόδοση εκ του εγγράφου είναι του Βακαλόπουλου, αλλά διατηρούμε κάποιες επιφυλάξεις

ρίτης ηκονόμου».

Για παράδειγμα, το πρώτο όνομα «διμίτριος γιοργις» είναι σαφώς ο ανιψιός του Εμμανουήλ, Δημήτριος-Νικόλαος, παιδί του αδελφού του Γεωργίου που ήταν πραγματικά «βιλαέτ κοτζιάμπασι», δηλαδή εκ των προκρίτων της Δοβίστας. Όλα τα ονόματα «Μιχαλάκης, Κωνσταντίνος, Θεοχάρης, Οικονόμου» είναι των

αδελφών του Εμμανουήλ ή των ανιψιών του. Αλλά και οι μαρτυρούντες για τους ...μάρτυρες «οίτινες γνωρίζοντες αυτούς διά τιμίους και αξιοπίστους και τας υπογραφάς των γνησίας...» είναι συγγενείς Δοβιστιανοί: «Χριστόδουλος παππά Ιωάννου, πρόκριτος, αδάμος θε(ρ)μελή ή θεμμελή».

αν είναι «Άγγελος», τόσο από αυτήν την ίδια την υπογραφή όσο και από το γεγονός ότι τέτοιο όνομα δεν υπήρχε στους απογόνους των αδελφών του Εμμανουήλ, ούτε εν γένει και στη Δοβίστα μέχρι σήμερα ή είναι εξαιρετικά σπάνιο.

Το Μνημόσυνο στα 200 χρόνια από το 1821 στην ιστορική εκκλησία του Αγίου Αθανασίου.

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑ

Σ' ένα μονόφυλλο διαστάσεων 29x14 εκατοστών, που βρέθηκε στο αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, ο Εμμανουήλ Παπάς⁹³ κατέγραψε τα ονόματα, την ημερομηνία, την ημέρα και την ώρα γέννησης των 11 παιδιών του. Ας δούμε πώς και πού εντοπίζονται τα παιδιά του Εμμανουήλ μέσα από τις γραπτές πηγές.

1) Αθανασάκης, 25 Αυγούστου 1794 - 1826

Με την αποτελμάτωση της επανάστασης στη Χαλκιδική, ο Αθανάσιος φυγαδεύτηκε στις 12 Αυγούστου 1821 από τις Σέρρες και βρέθηκε, μέσω Σεμλίνου, Βελιγραδίου και Τεργέστης, στη Βιέννη απ' όπου επέστρεψε στο Σεμλίνο στις 27 Μαρτίου 1823.⁹⁴ Από εκεί μετά παραμονή πέντε μηνών, ο Αθανάσιος μέσω Μονάχου επέστρεψε στην επαναστατημένη Ελλάδα. Τον Ιούνιο του 1824, ο Αθανάσιος εντοπίζεται στο Ναύπλιο επικεφαλής στρατιωτικού σώματος.⁹⁵

Το καλοκαίρι του 1824, μπροστά στον κίνδυνο των ενοποιημένων στόλων του

σουλτάνου και του Ιμπραήμ από την Αίγυπτο, ο ελληνικός στόλος, αποτελούμενος από 90 πλοία, με το διάταγμα της 9ης Ιουλίου αναχώρησε για να αντιμετωπίσει τον θανάσιμο αυτό κίνδυνο που απειλούσε αυτή καθ' εαυτή την ύπαρξη της Επανάστασης. Οι Υδραίοι και οι Σπετσιώτες ζήτησαν από την κυβέρνηση να στείλει στρατεύματα για να υπερασπιστούν τα δύο νησιά τους που θα έμεναν ανυπεράσιστα. «... και αυτή έστειλεν ανά τρεις χιλιάδας στρατιώτας εις τας νήσους Ύδρας και Σπετσών υπό τους αρχηγούς Δημ. Ι. Κριεζήν, Σκούρτην, Βάσιον, Κωνστ. Λευκάδιον, Χ. Στεφανήν Βούλγαριν, Ιω. Μακρήν, Αθ. Εμ. Παπάν, Καρατάσιον, Γ. Λύκον, Δημ. Τσιώκρην, Κολιόν, Μπακόπουλον (τον και Δαρειώτην), Ανδρ. Ζαχαρόπουλον, τον τε Νικηταράν και άλλους...».⁹⁶

Δεν γνωρίζουμε για ποιο λόγο, αλλά ο Αθανάσιος τον Νοέμβριο του 1824 βρίσκεται στο Αιτωλικό μπλεγμένος στην πολιτική δίνη των εμφυλιοπολεμικών αντιπαραθέσεων: «*Διαβάντες μετά τούτων εις Μεσολόγγι, έξαφνα ακούγομεν ότι ο Κορ [Ασημάκης] Ζαΐμης και ο υιός του Ανδρέας, ο Νικήτας Σταματελλόπουλος, Χρύσανθος Σισίνης και ο Ανδρέας Λόντου, έχοντες και τον Θανασάκην Εμμ. Παππά Σερραίου [μαζί των], κυνηγημέ-*

93. Αν και εξακολουθεί να προβληματίζει η αναγραφή του ονόματος του Εμμανουήλ Παπά, σε σχέση με τον αριθμό των «π», αυτό δεν έχει καμία ουσιαστική σημασία καθώς όλοι έχουν δίκαιο! Ο ίδιος ο Εμμανουήλ, έγραφε το όνομά του με δύο «π», όπως και τα παιδιά του, ο Αναστάσιος, ο Ιωάννης κτλ. Ο Εμμανουήλ ήταν γιος του παπά-Δημήτρη Οικονόμου. Σε όλα τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα έτσι αναφέρονται τα παιδιά των ιερέων: «... γιος του παπά». Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς ο παπά-Δημήτρης έλαβε το εκκλησιαστικό αξίωμα του Οικονόμου, αν δηλαδή το έλαβε πριν ή μετά τον γάμο του Εμμανουήλ. Διότι αν το είχε λάβει νωρίτερα, ο Εμμανουήλ θα ονομαζόταν Οικονόμου. Αυτό ισχύει και με τα αδέρφια του Εμμανουήλ.

94. Τα στοιχεία προέρχονται από λογαριασμό εξόδων των μετακινήσεων του Αθανασίου, που βρέθηκε στο Αρχείο του Εμμανουήλ Παπά στην ΙΕΕΕ (Βακαλόπουλος, υπ' αριθμ. 45 έγγραφο).

95. Βλ.: Αντώνιος Λιγνός, Αρχείον Ύδρας, τ. 10, σελ. 330-332.

96. Σπηλιάδης Ν., *Απομνημονεύματα*, τόμος Β', Αθήνησιν, 1852, σελ. 98.

νοι από την Κυβέρνησιν⁹⁷ κατάφυγαν υπό την τιμήν των οπλαρχηγών της Δυτ. Ελλάδος, και μετέβησαν διά του Βασιλαδίου εις Ανατολικόν⁹⁸ φωνάζοντες έλεος εις την δεινήν των κατάστασιν. Ο Διευθυντής κατά χρέος, όσον φίλος και αν ήτον, τους μεταχειρίσθη ως εγκληματίας και τους παράδωσεν υπό την φύλαξιν του Τζιάγκα. Ο Γκούρας κυνηγώντας τους ήλθεν έως εις την Γλαρέντζαν, και αμέσως έπεμψεν γράμμα ειδοποιητικόν... Ο Γκούρας ήξευ-
 ρεν ότι η Δυτική Ελλάς έχει Γ. Διευθυντήν [αντιπρόσωπο] της Κυβερνήσεως». ⁹⁹

Ο Θανασάκης, λοιπόν, βρέθηκε στη δεινή κατάσταση να τον κυνηγά ο ...Γκούρας.

Ο αγριεμένος Γκούρας είχε μάθει ότι οι φυγάδες είχαν καταφύγει στο Ανατολικόν και, γράφοντας στα παλιά του τα παπούτσια τον Μαυροκορδάτο και τους οπλαρχηγούς της δυτικής Ελλάδας, απαίτησε από τη δημογεροντία να του παραδώσει τους «κινηματίες». Όπως έγραψε ο Κασομούλης, το τελεσίγραφο του Γκούρα ήταν τόσο προσβλητικό, που οι πάντες, ξεχνώντας τους φυγάδες, άρχισαν να βρίζουν όλοι μαζί τον Γκούρα! Τους φυγάδες, και τον Αθανάσιο βεβαίως, τους έσωσε ο Μαυροκορδάτος καθώς ανέθεσε τη φύλαξή τους στον στρατηγό Τσόνγκα¹⁰⁰, ο οποίος τελικά τους φυγάδευσε στον Κάλαμο, πιθανόν την πρώτη

97. Ένα μήνα πριν, τον Οκτώβριο του 1824 είχε εκλεγεί το Εκτελεστικό, τρίτη κατά σειρά κυβέρνηση της «Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδας» με πρόεδρο τον Γεώργιο Κουντουριώτη. Η σύνθεση αυτού του Εκτελεστικού είχε αλλάξει πολλές φορές, λόγω θανάτων, αναγκαστικών αποχωρήσεων ή παραιτήσεων των μελών του.

98. Πρόκειται για το Αιτωλικό. Σε όλα τα δημόσια έγγραφα αλλά και στις εξιστορήσεις, αναφορές κτλ. κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 το Αιτωλικό αναφέρεται ως «Ανατολικόν».

99. Κασομούλης Νικόλαος Κ., *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, εισαγωγή και σημειώσεις υπό Γιάννη Βλαχογιάννη, τόμος πρώτος, Αθήναι 1940, σελ. 451-452. Εκείνη την εποχή, η φατρία του Μαυροκορδάτου στη δυτική Ελλάδα προωθούσε την ιδέα ενός ξεχωριστού δανείου για την Ήπειρο από τους γνωστούς κύκλους του Λονδίνου, «το οποίον έμελλεν να χρησιμεύσει διά έξοδα εκστρατειών υπό την διεύθυνσιν του Κου Μαυροκορδάτου...». Αλλά, όπως έγραψε ο Γιάννης Βλαχογιάννης: «Η Διοίκισις αποδοκίμαζε το δάνειο, ενώ ο Μαυροκορδάτος, πράμα περίεργο, πολλές ελπίδες στήριζε σ' αυτό. Ακόμα δηλ. οι πολεμικές του φιλοδοξίες δεν είχαν ξεθυμάνει, και με το δάνειο, ο ονειροπόλος αυτός στρατηλάτης πίστευε πως θα προχωρούσε σε νέους θριάμβους... Και όμως από την πυκνή και πολυχρόνια ανταπόκριση, που φρόντιζε ο Μαυροκορδάτος να κρατά με τον πρόεδρο του Εκτελ. Γ. Κουντουριώτη, και να δίνη ταχτικό και ταπεινό λογαριασμό των παραμικρών της Δυτ. Ελλάδας (αφίνοντας βέβαια στην άκρη τις πολεμικές φιλοδοξίες) είχε ανοίξει το δρόμο διάπλατο για να κατεβή στ' Ανάπλι ως Γεν. Γραμματέας του Εκτελεστικού. Ο Κουντουριώτης συχνά – πυκνά τον προσκαλούσε και τον καρτερούσε ανυπόμονα. Όσο για το δάνειο, φαίνεται πως την τελευταία στιγμή ο Μαυροκορδάτος θάλαβε διαταγές από το κέντρο να πάψη κάθε ενέργεια γι' αυτό. Και τότε η καρδιά του γύρισε πάλι στο σκοπό να τραβήξει για τ' Ανάπλι». Και πράγματι. Στις 6 Φεβρουαρίου 1825, ο Μαυροκορδάτος ανέλαβε γενικός γραμματέας του Εκτελεστικού και με αρμοδιότητα στις εξωτερικές υποθέσεις, θέση που κράτησε έως τις 25 Μαρτίου 1826. Να υπενθυμίσουμε, ότι τον Φεβρουάριο του 1825 εξεδόθη το β' λεγόμενο δάνειο της Ανεξαρτησίας ονομαστικού κεφαλαίου 2.000.000 λιρών προς 55%, γεγονός που σήμαινε ότι το πραγματικό ποσό που θα έφτανε στα χέρια της κυβέρνησης θα ήταν 1.100.000 λίρες! Ο Κουντουριώτης είχε βάλει τον κατάλληλο άνθρωπο στην κατάλληλη θέση, την κατάλληλη περίοδο!

100. Ο στρατηγός Τσόνγκας είχε εκλεγεί πρόεδρος της Συνέλευσης της Δυτικής Ελλάδος που είχε συγκροτηθεί στο Ανατολικό.

εβδομάδα του Ιανουαρίου 1825.¹⁰¹

Τον Φεβρουάριο του 1826, ο Αθανάσιος, μαζί με τον Αναστάσιο και τον Νικόλαο¹⁰² ζήτησαν τη συμπαράσταση της τότε Διοίκησης για να εισπράξουν διάφορα ποσά από οφειλέτες τους πατέρα τους: *«Έτσι σύμφωνα με τα υπ' άρ. 3094/17-2-1826 και 3095/17-2-1826 έγγραφα ο γενικός γραμματέας του υπουργείου εσωτερικών Γεώργιος Γλαράκης... διατάζει τις αρχές να εξαναγκάσουν τον ηγούμενο της μονής Ξενοφώντος να πληρώσει στα παιδιά του Εμμ. Παπά, Αθανάσιο, Αναστάσιο και Νικόλαο τα 6.400 γρόσια που χρωστούσε στον πατέρα τους».*¹⁰³

Ο Αθανάσιος έπεσε τελικά θύμα της «επαράτου διχονοίας και φιλαρχίας». Τον Νοέμβριο του 1826, ο Καραϊσκάκης βλέποντας ότι οι Τούρκοι συσώρευαν συνεχώς στρατεύματα στην Αττική, ζήτησε από την κυβέρνηση να διατάξει τους Θετταλομακεδόνες οπλαρχηγούς, που είχαν έδρα στις βόρειες Σποράδες, να ελέγξουν τα στενά των Θερμοπυλών ώστε να διακοπεί η τροφοδοσία των τουρκικών στρατευμάτων. Η κυβέρνηση έστειλε ως διαμεσολαβητή τον Ιωάννη Κωλέττη, ο οποίος πράγματι κατάφερε να πείσει τους οπλαρχηγούς, και έτσι

ετοιμάστηκε ένα σώμα 1.500 ανδρών να μπει στα πλοία και να περάσει απέναντι.

Οι μισοί όμως ήθελαν αρχηγό τον Τσάμη Καρατάσο και χώρο αποβίβασης την Αταλάντη, και οι άλλοι μισοί τον Αγγελή Γάτσο με χώρο αποβίβασης το Παλιοχώρι και την Καριά κοντά στα Βασιλικά Φθιώτιδας, που ήταν και το καταλληλότερο σημείο για να ελέγχουν και τον Μαλιακό κόλπο. Τελικά υπερίσχυσε η επιμονή του Καρατάσου και στις 5 Νοεμβρίου 1826 το σώμα κατευθύνθηκε προς το Ταλαντονήσι.

«Ο Γάτζος λοιπόν εξήλθε με τους υπ' αυτόν οπλαρχηγούς και επολιόρησε 200 Οθωμανούς ευρισκομένους εν Αταλάντη, φυλάττοντας τας αποθήκας, ο δε Καρατάσος έμεινεν εντός των πλοίων, αιφνιδίως όμως έφθασεν εκ Λεβαδείας ο Μουσταμπεϊ Κιαφαζέζης μετά χιλίων πεζών και υπέων και επετέθη ορμητικώς κατά των Ελλήνων και τους έτρεψεν εις φυγήν, ο Γάτζος εκλείσθη μετά 30 στρατιωτών εις μίαν εκκλησίαν και επολεμούσεν απηλπισμένα μετά των εχθρών και ήθελε χαθή, εάν δεν εξήρχετο εκ των πλοίων ο Τζάμης Καρατάσος και ο Αποστολάρης, οίτινες δόσαντες συνδρομήν εις αυτόν τον έσωσαν τον Γάτζον, αλλ' εχάθησαν δυστυχώς

101. Στα *Ελληνικά Χρονικά*, 14 Ιανουαρίου 1825, υπάρχει ένα εκτενές δημοσίευμα που αναφέρεται στην υπόθεση των φυγάδων, και, υποτίθεται, ότι κατακρίνει την ενέργεια του Τσόνγκα να τους φυγαδεύσει στη νήσο Κάλαμο, σε πολύ κοντινή απόσταση από τη δυτική ακτή της Αιτωλοακαρνανίας. *«Η ανωτέρω Συνέλευσις έβαλεν υπό φύλαξίν του τους φυγάδας Ζαΐμην, Λόντον και τους περί αυτούς. Ευνοϊκωτέρα παρά ταύτην περίστασις δεν ημπορούσε να δοθή διά να δείξη ο ειρημένος Στρατηγός ότι οι σκοποί του είναι αληθείς και ειλικρινείς (υπέρ της στερεώσεως των Νόμων και υπέρ της νομίμου Διοικήσεως ζήλον). Οι φυγάδες Ζαΐμης και Λόντος πολεμηθέντες και καταδιωχθέντες από τα στρατεύματα της Σεβαστής Διοικήσεως κατέφυγον εις την Δυτικήν Ελλάδα. Η εν Ανατολικώ Συνέλευσις τους εδέχθη, με συνθήκην όμως ότι εάν ζητηθούν από την Διοίκησιν πρέπει να υπακούσουν και να υπάγουν...».*

102. Τα τρία αδέρφια, και ο Ιωάννης μέχρι τον ηρωικό θάνατό του στο Μανιάκι, επικοινωνούσαν μεταξύ τους και είχαν ανταμώνει αρκετές φορές μέχρι και τον θάνατο και του Αθανασάκη και του Νικολάου.

103. Βακαλόπουλος, σελ. 200. Έγγραφα υπ' αριθμ. 3, 4, 5 (Έγγραφα των γιων και γενικά της οικογένειας του Εμμανουήλ Παπά, σελ. 226-229).

φονευθέντες ο Άγγελος, ο Καλαμίδας, ο Κόντος, ο Χαμακιώτης και ο άλλοτε αρειοπαγίτης Σακελλίων και 37 στρατιώται, εσυλληφθησαν δε και ο Αθανάσιος Εμμανουήλ Παππά εκ Σερρών, επληρώθησαν και 32 στρατιώται, εν οίς και ο Βελέντζας, ακολούθως απήλθαν και πάλιν εις τα πλοία και διεσκορπίσθησαν, και ούτως η εκστρατεία αύτη, ήτις ήθελε φέρει εν μεγάλον αποτέλεσμα εις την Πατρίδα, διά της επαράτου διχονοίας και φιλαρχίας εματαιώθη και κατεστράφη διά μεγάλης θυσίας». ¹⁰⁴

Μετά τη σύλληψή του, ο Αθανάσιος κρατείται υπό άθλιες συνθήκες. Οι Τούρκοι γνώριζαν ποιος ήταν και δεν τον «χάλασαν», πιθανώς για να τον ανταλλάξουν αν χρειαζόταν με κάποιον δικό τους υψηλόβαθμο. Στις 25 Δεκεμβρίου 1826, ο Κιουταχής μεταφέρει τον Θανασάκη αλυσοδεμένο κάτω από την Ακρόπολη και τον διατάζει να παραγγείλει στους επί μήνες πολιορκημένους Έλληνες να παραδοθούν βάζοντας όποιον όρο ήθελαν.

«Την 25 τούτου του μηνός αποστέλλει ο εχθρός κατέναντι ημών δεδεμένον τον Αθανάσιον Παππά Εμμανουήλ, συλληφθέντα εις Ταλαντονήσι προ τινων ημερών. Τον οποίον παρήγγειλε να μας εξετάση εις ποίαν κατάστασιν είμεθα, και εν ταυτώ να μας προτρέψη να παραδώσωμεν το Φρούριον εις τον Κιουταχην, όστις είναι πρόθυμος να δεχθή οποίας

συμφωνίας ηθέλαμεν να προβάλη εις ασφάλειάν μας. Υποσχόμενος προσέτι και πληρωμήν χρημάτων. Ημείς δε συλληφθέντες τον δέσμιον Έλληνα συνάδελφόν μας, κατεγελάσαμεν την μωρίαν του αποστείλαντος. Υπολαμβάνων ο Κιουταχής τους αποκλεισμένους μωρούς εμφανίζει ότι εστερείτο αγχινοίας, διότι έπρεπε να εννοή ότι ο τρόπος ούτος ήτον παιδαριώδης». ¹⁰⁵

Μετά την «αποτυχία» του να πείσει τους Έλληνες της Ακρόπολης να παραδοθούν, ο Θανασάκης αποκεφαλίστηκε στη Χαλκίδα: «...ο μεν Αθανάσιος πολεμών εις Αταλάντην μετά των Στρατιωτών του, και συλληφθείς παρά των εχθρών απήχθη εις Χαλκίδα, όπου απεκεφαλίσθη...». ¹⁰⁶

2) Αναστασάκης, 13 Ιουνίου 1796 - 1858

Για τον προεπαναστατικό βίο και τις σπουδές του Αναστασίου Εμμανουήλ Παπά έχει διασωθεί πολύτιμο αρχειακό υλικό, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο για τον βίο και την πολιτεία του στα χρόνια μετά τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Πολλά στοιχεία για την πολυσχιδή αυτή προσωπικότητα έφερε στην επιφάνεια ο αείμνηστος Απόστολος Βακαλόπουλος και μέσα από τα αυστριακά αρχεία, πολλά από τα οποία περιλαμβάνονται στο ανάτυπο «Νέα ιστορικά στοιχεία για τον Αναστάσιο Εμμ. Παπά», έκδοσης του 1986. ¹⁰⁷

Ο Αθανάσιος και ο Αναστάσιος Παπάς

104. Κουτσονίκας Λάμπρος, ταγματάρχης, *Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήναι 1864, τόμος Β', σελ. 311-312.

105. Σουρμελής Διονύσιος, *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ της ελευθερίας αγώνα αρχομένη από της Επανάστασεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων*, έκδοσις Δευτέρα, Εν Αθήναις, 1853, σελ. 187.

106. Βλ. αναφορά του Κωνσταντίνου Εμμανουήλ Παπά, της 8ης Ιουνίου 1865, «προς την εν Αθήναις Σεβαστήν Επιτροπήν του Αγώνος». (Τμήμα Χειρογράφων Εθνικής Βιβλιοθήκης).

107. Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, *Νέα Ιστορικά Στοιχεία για τον Αναστάσιο Εμμ. Παπά*, Ανάτυπον

διέλυσαν τον τραπεζικό και εμπορικό οίκο Παπά της Βιέννης και *«με τα πολλά χρήματα που εισέπραξαν πέρασαν μέσα από τις αυστριακές χώρες και τη Γερμανία αγοράζοντας όπλα και άλλα πολεμοφόδια, για να καταλήξουν τελικά οι δύο πατριώτες στα πεδία των μαχών της Ελλάδας»*.¹⁰⁸ Μετά τον θάνατο του πατέρα τους Εμμανουήλ, οι δύο μεγαλύτεροι γιοι του, και βασικοί υπεύθυνοι των επιχειρήσεων της οικογένειας, δεν ήταν δυνατόν να συνεχίσουν τις εμπορικές δραστηριότητες και να «παραμερίσουν» το ένδοξο γεγονός της Επανάστασης.

Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, ο Αναστάσιος σπανίως εντοπίζεται στις πηγές. Και μάλιστα, η εμφάνιση του Αναστασίου στο προσκήνιο γίνεται για την κληρονομική διαμάχη που ξέσπασε με την αδελφή τους Ελένη. Στις 12 Σεπτεμβρίου 1838, ο Αναστάσιος πήγε στον συμβολαιογράφο Πέτρο Παλαμά στην Πάτρα και υπέγραψε πληρεξούσιο προς τον αδελφό του Κωνσταντίνο *«όστις παρουσιάζεται ενώπιον πάσης αρχής κατά το Οθωμανικόν κράτος και διαχειρίζεται τα εν τη πατρίδι πατρομητρικά πράγματά των, παραλαμβάνων τυχόν και χρήματα. Ιδίως δε θέλει διεξάγει πάσαν διαφοράν και αδίκους απαιτήσεις του γαμβρού του Κυρίου Ιωάννου Καπέτη ένεκα κληρονομικών δικαιωμάτων, ζητών*

την αποβολήν του από τας τοιαύτας αξιώσεις του, και την καταδίκην του εις τας αποζημιώσεις και έξοδα...».

Από το πληρεξούσιο αυτό μαθαίνουμε ότι ο πολυμαθής Αναστάσιος, το 1838, ήταν πρωτοδίκης στην Πάτρα. Και από το σημείο αυτό αρχίζει το παράδοξο του Αναστασίου. Ενώ από την εποχή των σπουδών του στην κεντρική Ευρώπη στα προεπαναστατικά χρόνια, και καθ' όλη τη διάρκεια της φοβερής δεκαετίας του 1820, έχουμε πλούσιο αρχαιακό υλικό για την παρουσία και τη δράση του,¹⁰⁹ ο Αναστάσιος σιωπά ως δικαστής πρωτοδικείου στην Πάτρα, ενώ δεν αφήνει και απογόνους, αν και παντρεύτηκε με ανιψιά του Παλαιών Πατρών Γερμανού. Ούτε συγγράμματα, ούτε απομνημονεύματα, τίποτα!

«Ο Αναστάσιος ήταν κάτοχος πλούσιων, φαίνεται, βιβλιοθήκης, που την είχε καταρτίσει κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο εξωτερικό, και μάλιστα πρώτος αυτός από τους Έλληνες είχε –κατ' επίδραση παλιάς γερμανικής παραδόσεως– βιβλιοκτητορόσημο (ex libris)...».¹¹⁰

Ο Αναστάσιος, λοιπόν, των Σερρών, του Μονάχου, της Βιέννης, της Μολδοβλαχίας, του Ναυπλίου, της Ύδρας, της Πάτρας και του Μεσολογγίου¹¹¹, ο Αναστάσιος με το πρώτο βιβλιοκτητορόσημο της σύγχρονης Ελλάδος, δεν έγραψε ούτε λέξη για τον

εκ του ΚΕ' -ΚΣΤ' τόμου των «ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ», Θεσσαλονίκη 1986.

108. Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, ό.π. σελ. 7.

109. Βλ.: Βακαλόπουλος Απόστολος, ό.π., «Ο Αναστάσιος Εμμ. Παπάς κατά την προεπαναστατική περίοδο και τις αρχές της Επανάστασης», σελ. 189-199, και «τα γερμανικά και ελληνικά έγγραφα του Αναστασίου Εμμ. Παπά», σελ. 211-224.

110. Βακαλόπουλος Απόστολος, ό.π., σελ. 192.

111. Ο Αναστάσιος εντοπίζεται στο Μεσολόγγι τον Οκτώβριο του 1825. Το Μεσολόγγι ήταν ήδη στον 5ο μήνα της πολιορκίας του. Ο Αναστάσιος επιβίωσε της εξόδου τον Απρίλιο του 1826. Ο φίλος του, ο Mayer, σκοτώθηκε μαζί με τη γυναίκα του και το μερικών μηνών παιδί του. Για το Μεσολόγγι, βλ.: Έξαρχος Γιώργης, Ω, *Μεσολόγγι Αθάνατο!, Ημερολόγια Β' Πολιορκίας και Εξόδου του Μεσολογγίου (10 Απριλίου 1825 - 11 Απριλίου 1826)*, Τεκμήρια-Αναψηλαφήσεις-Ερμηνείες, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2021.

πατέρα του, για τις θυσίες της οικογένειάς του! Γιατί Αναστάσιε; Ίσως γιατί ο Αναστάσιος «μίλησε» με το γράμμα του προς τον αδελφό του Αθανάσιο, που κατασχέθηκε από τις αυστριακές αρχές και δεν έφθασε ποτέ στον παραλήπτη. «... *στάθηκε αδύνατο να προτιμήσω την ματαιότητα και να παραμερίσω το ένδοξο γεγονός του αιώ- νος... Έχετε γεια! Σπεύδω προς τα ένδοξα πεδία των μαχών του Μαραθώνα και των Θερμοπυλών!... Ο θάνατος για την Πατρί- δα είναι το γλυκύτερο χάρισμα... Για την πατρίδα πεθαίνω ευχαρίστως... Αναχωρώ από εδώ με άλλους 12 Έλληνες... Ο Νι- κολάκης θέλει βέβαια να 'ρθεί μαζί μου, αλλά θα τον αφήσω εδώ...».¹¹²*

Και ο Αναστάσιος άφησε τη Βιέννη, το εμπόριο, τα πλούτη και την άνετη ζωή, και πήγε υπό τις διαταγές του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Το γράμμα του Αναστάσιου προς τον αδελφό του Αθανάσιο θα έπρεπε να διδάσκεται και να μπαίνει θέμα στο μά- θημα της νεοελληνικής ιστορίας.¹¹³

3) Γιαννάκης, 29 Σεπτεμβρίου 1798 - 1825

Ο Γιαννάκης έζησε με τον πατέρα του τις πιο συγκλονιστικές στιγμές της ζωής του, και με τον Παπαφλέσσα, στο Μανιά- κι¹¹⁴ πέρασε στον πάνθεον των ηρώων της Επανάστασης αντιμετωπίζοντας τον τακτι- κό στρατό του Ιμπραήμ. Ο Γιαννάκης έζησε με τον Εμμανουήλ στο πεδίο της δράσης. Ήταν μαζί του στην Κασσάνδρα και στο Άγιο Όρος, και ήταν αυτός που κατέβασε από το μπρίκι του Χατζηβισβίζη το άψυχο

σώμα του Εμμανουήλ στην Ύδρα.

«Κατά τας 3-4 Μαΐου φθάνει ο Παπα- φλέσσας εις Τριπολιζάν, και στρατολογεί με όλην την δραστηριότητα –όσους εδυ- νήθη. Εις του Υψηλάντου την οικίαν αντα- μωθέντες και αναμνήσαντες τας παλαιάς σχέσεις, με ζήτησεν μαζί του. Τον είπα τα αίτια οπού έμνησκα έως τότε (εις Ναύπλι- ον) και ότι θα μεταβώ εις Μεσολόγγι. Έλε- γεν προς τον Υψηλάντην ότι η αδράνεια του λαού των Πελοποννησίων προέρχεται από τους Αντιδιοικητάς, οίτινες λαβόντες ευκαιρίαν ταύτην απαιτούν τους φυλα- κισμένους αρχηγούς να έβγουν και να κινηθούν (κατά των εχθρών)... Είχεν μαζί του έως 250 Έλληνας. Μαζί του ήτον και ο παιδιόθεν φίλος μου, νέος γενναίος, υιός πατρός γενναίου Γιαννάκης Εμμανουήλ Παππά και με άλλους πολλούς Ρουμελιώ- τας, τους οποίους δεν εγνώριζα...».¹¹⁵

Ο Παπαφλέσσας πήγε στο Μανιάκι με τον Γιαννάκη Παπά και τους Ρουμελιώτες. Οι Πελοποννήσιοι δεν εκινήθησαν. «Πάλιν ο Φλέσιος μόνος έμεινε με 300 και τίπο- τες, κανένας άλλος».

«Πριν έμβη εις κίνησην ο Κολοκοτρώ- νης, ο Δικαίος Παπαφλέσιος και ο Πανα- γιώτης Κεφάλας, κατέχοντες μίαν θέσιν (Μανιάκι) εις Αρκαδίαν με έως 600, τους ρίχθηκεν ο Ιμπραϊμής. Πολεμήσαντες αν- δρεία ως άλλοι Λεωνίδαι και Σπαρτιάται, εσώθησαν όλοι εις την θέσιν άσειστοι, σφάζοντες και σφαζόμενοι. Και άλλο δυ- στύχημα. Εχάθη αυτού και ο υιός του Εμ- μανουήλ Παππά...».¹¹⁶

112. Λάιος Γεώργιος, *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821*, Αθήνα 1958, σελ. 92-94.

113. Ευρισκόμενης στη μέγγενη του εθνομηδενισμού.

114. Η μάχη ξεκίνησε το πρωί της 20ής Μαΐου 1825 και κράτησε μέχρι αργά το απόγευμα. Ελάχιστοι σώθηκαν από τους άνδρες του Παπαφλέσσα.

115. Κασομούλης Νικόλαος, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά*, ό.π., σελ. 60.

116. Κασομούλης Νικόλαος, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά*, ό.π., σελ. 68.

Στις 12 Μαρτίου 1825, 80 ημέρες πριν το Μανιάκι, ο Γιαννάκης απευθύνει αναφορά προς το υπουργείο των Πολεμικών και ζητεί να μεσολαβήσει ώστε να του επιστραφούν κάποιες χρήματα που είχε δανείσει σε τρίτα πρόσωπα. Αξίζει τον κόπο να δούμε αυτήν την αναφορά, γιατί είναι η τελευταία επίσημη καταγραφή αυτού του ηρωικού τέκνου του Εμμανουήλ:

*«Έσωθεν περικλείω ένα λογαριασμόν τον οποίον έχω μετά του Χρήστου Μαυροπολίτου. Εις αυτόν φαίνεται, ότι μου μένει από την ληψοδοσίαν μας γρόσια εκατόν είκοσι ως χρεώστης. Πλην όχι μόνον το χρέος του δεν με δίδει, αλλά και μίαν πιστόλαν οπού τω έδωσα διά να την φορή, την κατακρατεί και αυτήν και δεν θέλει να μου την επιστρέψη. Παρακαλώ το Υπουργείον τούτο να ερευνήση παρόντος και αυτού την υπόθεσιν και ν' αποδώση το δίκαιον. Έτι δε παρακαλώ θερμώς να υποχρεώση τον κ. Σίμον Κόρτζιαλην να με πληρώση τέσσαρα μηνιαία οπού μοί χρωστεί συμποσούμενα εις γρόσια 435 εκτός των εννενήκοντα γροσίων οπού με έχει δοσμένα διά λογαριασμόν της όλης ποσότητος, την οποία αρνείται, ενώ στοματικώς ούτως εσυμφωνήσαμεν. Ας ευσπλαγχνισθή το Υπουργείον και εμένα θερμοπαρακαλώ και ας σπεύση να με παρηγορήση με την Δικαιοσύνην, διότι είμαι εις ελεεινήν κατάστασιν πωλήσας όλα τα πράγματά μου και αυτά τα άρματα μου. Μένω δε με όλον το σέβας. Τη 12 Μαρτίου 1825, εν Ναυπλίω, ο πατριώτης Ιωάννης Εμμανουήλ Παππάς».*¹¹⁷

4) Νερατζή, 13 Απριλίου 1801-;

Το 1865 ζούσε μόνο η κόρη της Σοφία

στη Βράιλα της Ρουμανίας. Η Σοφία πιθανόν να άφησε απογόνους σε κάποιες χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

5) Νικολάκης, 7 Μαρτίου 1803 - 27 Ιανουαρίου 1827

Σύμφωνα με ένα διοριστήριο έγγραφο που βρίσκεται στο αρχείο της ΙΕΕΕ, ο Νικολάκης Εμμανουήλ Παπά διορίστηκε υπάλληλος του υπουργείου αστυνομίας στις 23 Μαΐου 1823, στην προσωρινή διοίκηση εκείνης της χρονιάς:

«Ο Υπουργός της Αστυνομίας.

Προς τον Κύριον Νικόλαον Εμμανουήλ Παπά.

Κατ' επιταγήν της Διοικήσεως υπό Αριθ. 574.16.11.1823 διορίζεσαι υπογραμματεύς εις το Γραφείον του Υπουργείου τούτου, πεπεισμένον το Υπουργείον ως εκ των άλλων προς την Πατρίδα εκδουλεύσεών του. Σοί εμπιστεύεται ήδη και το από μέρους του με το παρόν εξ επαγγέλματος εις το ρηθέν του υπογραμματέως χρέος, ελπίζον, ότι θέλεις φανή άξιος τούτου διά της προθυμίας, εμπιστοσύνης και επιμελείας σου.

Εν Τριπολιτζά, τη 23, Μαΐου 1823

Ο Υπουργός της Αστυνομίας Γεώργιος Αινιάν

Ο Γενικός Γραμματεύς Γεώργιος Σιταράς».

Έτσι, λοιπόν, σε ηλικία μόλις 20 ετών, ο Νικολάκης διορίστηκε υπογραμματέας στο υπουργείο Αστυνομίας, θέση στην οποία δεν επρόκειτο να παραμείνει, καθώς την επόμενη χρονιά τον εντοπίζουμε υπαρχηγό στο στρατιωτικό σώμα του μεγαλύτερου αδελφού του. Πάντως, όπως προκύπτει από επιστολή του Γιαννάκη

117. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, Αναφορά Ιωάννου Εμμανουήλ Παππά, υπ' αριθμ. 89 τεκμήριο, σελ. 58.

προς τον Νικόλαο από την Ύδρα, με ημερομηνία 3 Μαρτίου 1824, ο Γιαννάκης θεωρεί δεδομένο ότι εκείνο το διάστημα ο αδελφός του ήταν ακόμα στην Τριπολιτσά υπογραμματέας στο υπουργείο Αστυνομίας, αν και το γράμμα είχε σταλεί στην «Σύραν»: *«Ερχόμενος εις τριπολιτζάν σάς εγράψαμεν γράμμα, το οποίον σας εστάλη με τον καπετάν Γιάννη και το οποίον δεν αμφιβάλλω, ότι το ελάβετε. Προχθές όμως ήλθα μόνος μου και έως εδώ διά τας υποθέσεις οπού ιξεύρεις, πολύ διαφορετικές τα ηύρα απ' ό,τι τας άφησα. Πλην υπομονή, και είναι ελπίδα όλαι να διορθωθούν. Από τριπολιτζάν εσυστήθηκα με γράμμα προς τους κυρίους καπετάν λάζαρον, και κυρ παντελήν νέγκα(;) , οι οποίοι με υποδέχθηκαν, με την πρέπουσαν αδελφότητα, και ειλικρίνεια, και με ευχαρίστησαν εις άκρον. Οι ίδιοι εχρειάστησαν διά να απεράσουν εις τα αυτόθι διά υποθέσεις τους, και σου τους συστήνω παρακαλώντας σας να τους ανταμείψετε εις την καλοσύνην οπού εις εμέ έδειξαν. Εγώ επιτυχαίνωντας τον καιρόν θέλω μισεύσει διά τριπολιτζάν, ελπίζωντας διά ογλίγωρα να ανταμωθώμεν.*

*Υγείαινε, ο αγαπητός αυτάδελφός σας, Ιωάννης Εμμανουήλ Παππάς».*¹¹⁸

Από τα συμφραζόμενα της επιστολής φαίνεται ότι ο Γιαννάκης, αρχές Μαρτίου 1824, πήγε στην Τριπολιτσά να δει τον αδελφό του αλλά δεν τον βρήκε γιατί ο Νικόλαος είχε αναχωρήσει για τη Σύρα, και απ' ό,τι φαίνεται δεν επέστρεψε στην Τριπολιτσά.

Ο Νικόλαος ήταν ένας από τους δύο υπαρχηγούς στο σώμα του αδελφού του

καπετάν Αθανασάκη Εμμανουήλ Παπά, σύμφωνα με έναν κατάλογο του Ιουνίου 1824 που δημοσίευσε ο Αντώνιος Λιγνός από το Αρχείο Ύδρας.¹¹⁹ Από τη συγκρότησή του προκύπτει ότι το στρατιωτικό αυτό σώμα του Αθανασάκη είχε περισσότερους από 100 άνδρες, και οι 40 ήταν στη διμοιρία του Νικολάου. Εκείνη την περίοδο ο Νικόλαος βρέθηκε στην Ύδρα με το σώμα του αδελφού του προς υπεράσπιση του νησιού, καθώς τα πλοία και οι άνδρες είχαν φύγει για να αντιμετωπίσουν την απειλή του στόλου του Ιμπραήμ.

Τον Νοέμβριο του 1826, ο μεγαλύτερος αδελφός τους Αθανάσιος βρέθηκε να πολεμά με τον Γάτσο και τον Καρατάσσο στην Αταλάντη, όπου και αιχμαλωτίστηκε. Ο Νικόλαος έμαθε για την αιχμαλωσία του αδελφού του καθώς την ίδια περίοδο βρέθηκε στα σώματα που συγκροτήθηκαν για να βοηθήσουν τον Καραϊσκάκη και τους πολιορκημένους στην Ακρόπολη από τον Κιουταχή. Μετά τη νικηφόρα μάχη της Αράχωβας (19-24 Νοεμβρίου), ο Καραϊσκάκης συνέχισε τις εκκαθαρίσεις στη Στερεά. Όμως, παρά τις επιτυχίες αυτές του Καραϊσκάκη, ο Κιουταχής είχε σφίξει τον κλοιό γύρω από την Ακρόπολη.

Στα τέλη του 1826, ο απόστρατος συνταγματάρχης του γαλλικού στρατού Διονύσιος Βούρβαχης συγκρότησε στο Ναύπλιο, με δικά του χρήματα και με εισφορές φιλελλήνων από την Ευρώπη, ένα τάγμα 800 ανδρών. Στο τάγμα αυτό συμμετείχε και ο Νικόλαος. Δυστυχώς, η σύγκρουση ενός ενωμένου στρατεύματος 3.500 Ελλήνων με τον τακτικό στρατό του Κιουταχή έγινε σε λάθος σημείο, στο Καματερό. Στις

118. Δίφυλλο από το αρχείο της ΙΕΕΕ. Η προσφώνηση στην τελευταία σελίδα *«Τω επιποθητώ μοι αυταδέλφω, κυρίω, κυρίω Νικολάω Εμμανουήλ παππά: Σύραν».*

119. Λιγνός Αντώνιος, τ. 10, ό.π., σελ. 330-332.

27 Ιανουαρίου 1827, επήλθε η καταστροφή. Οι δυνάμεις του Βούρβαχη ηττήθηκαν κατά κράτος, ο ίδιος σκοτώθηκε μαζί με 300 παλικάρια, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Νικόλαος. Εκείνες τις ημέρες είχε αποκεφαλιστεί και ο Αθανασάκης στη Χαλκίδα.

6) Μιχαήλος, 24 Μαΐου 1805 - 1858

Το 1839, ο Μιχαήλος ήταν 35 ετών. Αρχίζουμε από την ημερομηνία αυτή καθώς από τις 22 Δεκεμβρίου του 1839 γίνεται γνωστή η εμπλοκή του στη ρωσόφιλη «συνωμοσία» της Φιλορθόδοξης Εταιρείας που ταλάνισε για αρκετούς μήνες το μόλις 10 ετών νεοελληνικό κράτος, εξάπτοντας τα κομματικά πάθη και την πολιτική ζωή. Ο Μιχαήλος είχε βρεθεί στο επίκεντρο αυτής της κατάστασης καθώς θεωρήθηκε ότι πρόδωσε στις αρχές τα μυστικά της Οργάνωσης, ως αποτέλεσμα των ενδο-εταιρικών διενέξεων. Το τραγελαφικό είναι ότι μετέπειτα ερευνητές ανέφεραν τον Μιχαήλο ως «Εμμανουήλ Παπά», επειδή, στα σχετικά δημοσιεύματα του Φιλήμονα στην εφημερίδα του *Αιών*, ο Μιχαήλος εμφανίστηκε ως «Μ. Εμμανουήλ Παπάς». Εξ όσων είχαν γίνει γνωστά εκείνη την εποχή, η οργάνωση είχε μιμηθεί στοιχεία συνωμοτικότητας από τη Φιλική Εταιρεία («απόστολοι», «βαθμοί», «διπλώματα – αφιερωτικά» για τα μέλη).

«Αρχηγούς θέλει το Λαυσαϊκόν τον Νικήταν και Γ. Καποδίστριαν. Αλλά ας λύση πρώτον την ακόλουθον απορίαν μας: παρελήφθησαν, ή παρέλαβον ούτοι εις την εταιρίαν τον Ρενιέρην και Μ. Εμμανουήλ Παπάν; Αι καταθέσεις βεβαιώνουσι το πρώτον. Πόθεν λοιπόν ο Μ. Εμμανουήλ Παπά και Ρενιέρης ωρμήθησαν να σχη-

*ματίσωσι την εταιρίαν; Ποίαι αι πρότεραι και τωριναί σχέσεις τούτων; Πόθεν ο Μ. Εμμανουήλ Παπά συνέταξε τα γράμματα προς εκείνους των Επτανησίων, οίτινες, ως αληθείς και όχι κίβδηλοι συνταγματικοί, άρχουσι της νομίμου αντιπολιτεύσεως κατά του Λόρδου Αρμοστού Δούγλας; Πόθεν ο Εμμανουήλ Παπά, ως άλλος Σπύρος της Κερκύρας επί Μεϊτλάνδου, συνέταξε πρωτόκολλον αλληλογραφίας, διά να ενοχοποιηθούν ονόματα; Πόθεν, εργάτης όλων τούτων, ο Μ. Εμμανουήλ Παπά, ορμηθείς κατεμήνυσε, και μένει ανενόχλητος ήδη;».*¹²⁰

Ο Νικήτας Σταματελόπουλος, ο Νικηταράς, δεν είπε κουβέντα, ο Γεώργιος Καποδίστριας παραδέχτηκε ότι η Φιλορθόδοξη Εταιρεία ήταν δική του ιδέα, ο Νικόλαος Ρενιέρης ισχυρίστηκε ότι η πλεκτάνη είχε στηθεί από τον Μιχαήλο, και ο Μιχαήλος είπε ότι στην οργάνωση μυήθηκε από τον Νικηταρά και τον Καποδίστρια. Όλοι τους είχαν αρνηθεί ότι υπήρχαν και άλλα μέλη.

«Επαρουσιάσθη η σκηνή την 22 10μβρίου. Τάχα παίζουν, ή σπουδάζον, το Υπουργείον εκήρυξε την μισορθόδοξον εταιρίαν, ως αφορώσαν τας έξω επαρχίας, και παρατείνει έτι την Προανάκρισιν, δίδον τας ολεθριωτέρας υπονοίας εις την Οθωμανικήν εξουσίαν και την Ευρώπην άπασαν; Η 22 του 10μβρίου εγεννήθη με τόσους κοπετούς, εμεγαλύνθη διά της συκοφαντίας, και κατεκεράυνωσε την υπόληψιν, τα συμφέροντα και την ησυχίαν της Ελλάδος... Εφ' όσον πληροφορούμεθα, ο μεν Νικήτας δεν ωμολόγησεν σχεδόν τίποτε. Ο Γ. Καποδίστριας είπον, ότι ο συλληφθείς οργανισμός, ιδέα της κεφαλής του, ερρίφθη απλώς επί του χαρτίου. Δεν κατεδέχθη, φαίνεται, να δειχθή

120. *Αιών*, Εφημερίς Πολιτική και Φιλολογική, Κυριακή 21 Ιανουαρίου 1840.

ως ηπατημένος από τον Ρενιέρην και τον Εμμ. Παπάν. Ο Ρενιέρης ωμολόγησεν, ότι τα σχέδια ταύτα ανήκουσιν εις τον Μ. Εμμανουήλ Παπάν, ως πρωταίτιον. Ο Μ. Εμμανουήλ Παπάς είπον, ότι κατήχη παρά του Νικήτα και Γ. Καποδίστρια. Όλοι δε εν γένει ερωτηθέντες εβεβαίωσαν, ότι δεν γνωρίζουσιν, ούτε υπάρχουσιν άλλα μέλη της εταιρείας. Τι εξάγεται από όλα ταύτα; Ότι ασήμαντος και μηδαμινή η υπόθεσις αύτη δεν έλαβε χαρακτήρα συστηματικόν, ούτε επέκτασιν εις πρόσωπα άλλα...».¹²¹

Η δίκη είχε διεξαχθεί στο δευτεροβάθμιο δικαστήριο εγκλημάτων (πλημμελειοδικείο) στην Αθήνα, στις 12 Ιουλίου 1840. Ο Μιχαήλος ήταν μάρτυρας και όχι κατηγορούμενος. Η απόφαση εκδόθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα και οι κατηγορούμενοι αθώθηκαν. Ο Όθωνας έπνεε τα μένεα εναντίον του γενικού εισαγγελέα Τυπάλδου, ενώ η έφεσή του στο Ανώτατο Δικαστήριο δεν εκδικάστηκε λόγω έλλειψης δικαιοδοσίας! Ο Φιλήμων δημοσίευσε την απόφαση στην εφημερίδα *Αιών*, απ' όπου προκύπτει ότι «άνθρακες ο θησαυρός» της συνωμοσίας. Έτσι, λοιπόν, το «Δικαστήριο των εν Αθήναις Πλημμελειοδικών» συνεδρίασε δημοσίως:

«... διά να δικάση τους Νικήταν Σταματελόπουλον, γεννηθέντα εις την μεγάλην Αναστάσοβαν του Λεονταρίου στρατιωτικόν, τον Γεώργιον Καποδίστριαν, γεννηθέντα εις Κέρκυραν κτηματίαν, και τον Νικόλαον Απ. Ρενιέρην, γεννηθέντα εις Κορώνην, άνευ σταθερού επιτηδεύματος, κατηγορουμένους επί συστάσει αθεμίτου ενώσεως και μυστικής εταιρίας... υπό την επωνυμίαν Φιλορθόδοξος επί σκοπώ του να συνέρχωνται εκ διαλειμμάτων υπό

ρητούς τύπους και θεσμούς, αποκλείοντες τους μη ιδιαίτερος παρεισηγμένους, διά να συνασχολώνται περ' αντικείμενα αναγόμενα εις δημοσίους σκοπούς αφωρώντος κυρίως την κατ' αυτούς απελευθέρωσιν ως δεδουλωμένων της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας και την υποστήριξιν της ορθοδόξου Θρησκείας... Επειδή ο μάρτυς Μιχαήλ Εμμ. Παππάς εβεβαίωσεν ότι τρις ή τετράκις υπήγεν εις την οικίαν του Γεωργίου Καποδιστρίου ποτέ μεν παρ' αυτού προσκληθείς διά να τον βοηθήση εις υπηρεσίαν τινα της αυτής υποθέσεως αντιγράψας τινας ιδέας του Καποδιστρίου εις το ρηθέν καταστατικόν, και άλλοτε διά να λάβη το δίπλωμά του παρ' αυτού του Καποδιστρίου και του Νικήτα Σταματελοπούλου, και προσέτι ότι ο Νικόλαος Απ. Ρενιέρης εσύχναζεν εις την οικίαν του Καποδιστρίου διά να εφοδιασθή με το περί ου ο λόγος δίπλωμα... Επειδή ... δεν υπάρχει όμως καμμία απόδειξις, ότι κανείς άλλος μετ' αυτών των δύο συνήλθε διά να βάλλωσιν εις εκτέλεσιν τα περί του καταστατικού τούτου... Επειδή... όθεν ο Νόμος απαγορεύει την τοιουτοτρόπως των πολλών ένωσιν και άνευ αδείας της Κυβερνήσεως, ως επικίνδυνον, αλλά δύο μόνον ανθρώπους συνερχομένους ως επί του προκειμένου, ούτε ο νομοθέτης θεωρεί ως επικινδύνους, ούτε το Δικαστήριο πείθεται ότι ούτοι οι δύο ηδύναντο να καταστώσιν επικίνδυνοι... κηρύττει τον Νικήταν Σταματελόπουλον, τον Γ. Α. Καποδίστριαν και Νικ. Απ. Ρενιέρην αθώους της πράξεως ένεκα της οποίας κατηγορήθηκαν...».¹²²

Έτσι, λοιπόν, ο Μιχαήλος που κατηγορήθηκε συλλήβδην ότι «κάρφωσε» τη

121. *Αιών*, Εφημερίς Πολιτική και Φιλολογική, Κυριακή 3 Μαρτίου 1840.

122. *Αιών*, Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, Κυριακή 21 Ιουλίου 1840.

Φιλορθόδοξη Εταιρεία στον Όθωνα, στην πραγματικότητα με τη μαρτυρία του αθώωσε τους βασικούς κατηγορούμενους, τον Γεώργιο Καποδίστρια και τον Νικηταρά!

Ο Μιχαήλος είχε εμφανιστεί στο προσκήνιο, για τελείως διαφορετικό λόγο, και το 1829, με την έκδοση της *Γραμματικής Ελληνικής*¹²³ στη Βιέννη. Το γεγονός ότι σε ηλικία 22-24 ετών εξέδωσε δύο τόμους ελληνικής γραμματικής στη Βιέννη,¹²⁴ μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ίσως, με κάποιον τρόπο, ο Μιχαήλος να είχε διαφύγει στη Βιέννη και κατάφερε να σπουδάσει. Μάλιστα, ο Μιχαήλος δίδαξε και στη Σχολή Σερρών, επί διευθύνσεως (1823-1830) του Αργυρίου Παπαρίζου από τη Σιάτιστα.¹²⁵

Μετά την φοβερή περιπέτειά του με τη Φιλορθόδοξη Εταιρεία, χάνονται τα ίχνη του και είναι λογικό να ήθελε να βρισκεται στο περιθώριο της δημοσιότητας. Δεν γνωρίζουμε αν άφησε απογόνους. Ο Μιχαήλος πέθανε στη Χαλκίδα το 1858, στην ψάθα, όπως σημείωνε χαρακτηριστικά ο Κωνσταντίνος στην αναφορά του προς την «Επιτροπήν του Αγώνος», της 8ης Ιουνίου 1865.

7) Γιώργης, 25 Αυγούστου 1807 - 1858

Το 1838, με το υπ' αριθμ. 156 πληρεξούσιο του ειρηνοδίκη Αγρινίου, καθιστά

«επίτροπον και νόμιμον πληρεξούσιόν του» τον αδελφό του Κωνσταντίνο στις Σέρρες, κυρίως για «*την υπόθεσιν οπού ο γαμβρός των Ιωάννης Καππέτης, κάτοικος Σερρών, αδίκως απαιτεί μετοχήν και τα κληρονομικά των πατρικομητρικά δικαιώματα...*».¹²⁶

Τόσο ο Γιώργης, όσο και ο Αναστάσιος ο οποίος κι αυτός εξουσιοδότησε τον Κωνσταντίνο για τον ίδιο λόγο, είχαν δίκαιο διότι η αδελφή τους είχε λάβει, κατ' ομολογίαν της, πολύ περισσότερα από το αναλογούν σ' αυτήν κληρονομικό δικαίωμα, ενώ επιπροσθέτως είχε αποποιηθεί παντός άλλου δικαιώματος «κατά πάντα, και διά πάντα εις αιώνα τον άπαντα».

Στο πληρεξούσιο αυτό της 10ης Σεπτεμβρίου 1838, ο Γεώργιος αναφέρεται ως δικαστικός γραμματεύς, γεγονός που σημαίνει ότι ο Γεώργιος είχε κάτι παραπάνω από τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Από την αναφορά του Κωνσταντίνου του 1865 προς τη στρατιωτική επιτροπή μαθαίνουμε ότι ο Γεώργιος πέθανε στη Βόνιτσα, χωρίς να γνωρίζουμε αν άφησε απογόνους. Είναι χαρακτηριστικό, ότι τα αγόρια του Εμμανουήλ, που δεν έπεσαν στο πεδίο της μάχης, διασκορπίστηκαν στους πέντε ανέμους (Σέρρες, Πάτρα, Χαλκίδα, Βόνιτσα), και μόνον ο Κωνσταντίνος άφησε απογόνους, δύο θυγατέρες που έμειναν ανύπαντρες.

123. Παππάς Μιχαήλος Ε., *Αρχαί Γραμματικής Ελληνικής διά τους αρχαρίους*, τόμος 2, Εν Βιέννη της Αυστρίας, 1829. Οι δύο τόμοι της Γραμματικής του Μιχαήλου βρίσκονται στο ψηφιακό αποθετήριο της ελληνικής βιβλιογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών (1800-1863, τόμος 1, υπ' αριθμ. 1640 και 1832).

124. Παπαδόπουλος-Βρετός Ανδρέας, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι Κατάλογος των από πτώσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν, με βιβλιογραφικά και κριτικά σημειώσεις περί των αξίων λόγου συγγραμμάτων*, μέρος Β', Εν Αθήναις, 1857. Το άξιο λόγου πόνημα του Μιχαήλου βρίσκεται καταλογογραφημένο με αριθμό 753, στη σελίδα 224.

125. Αγγέλου-Βλάχου Έλλη, *Η παιδεία εις τας τουρκοκρατούμενας Σέρρας*, Εν Αθήναις, 1935, σελ. 17.

126. Βακαλόπουλος, υπ' αριθμ. 8 έγγραφο (Β' Μέρος, Η οικογένεια Εμμανουήλ Παπά), 10 Σεπτεμβρίου 1838, σελ. 234-235 ΙΕΕΕ.

8) Ελένη, 19 Μαΐου 1809 - Εν ζωή το 1865

Η Ελένη είχε παντρευτεί μεταξύ 1829-1832 τον Σερραίο έμπορο Ιωάννη Καπέτη, καθώς αρχές του 1833 είχε ήδη τον πρώτο της γιο, τον Κωνσταντίνο, σε μικρή ηλικία. Η Ελένη είχε παραδεχθεί με μαρτυρικό, από το 1833, ότι «λαβούσα είδη παρά της Μητρός της και αυτά τα λαμπρά και πολύτιμα επίσημα τζιουαερικά (τα οποία, ως απελπισμένα δεν ήλπιζε ποτέ ν' αξιωθή και ιδεί και εις χείρας της), με τα οποία συμποσούται πλέον το ποσόν των όσων έλαβε λόγω προικός διά κληρονομικόν αυτής δίκαιον πολλά περισσότερον από το ανήκον αυτή κληρονομικόν δίκαιον εξ όλης της Πατρικής και Μητρικής περιουσίας κινητών τε και ακινήτων πραγμάτων του μακαρίτου Πατρός της Εμμανουήλ Παππά, και ευχαριστηθείσα ευγνωμόνως εξοφλεί εντελώς την τε Μητέραν αυτής κυρίαν αφέντραν...».¹²⁷

Το 1858, η Ελένη είχε 4 αγόρια (όλα ενήλικα) και μία θυγατέρα (εν ώρα γάμου). Εκείνη τη χρονιά, η Ελένη επανέρχεται στη διεκδίκηση της οικογενειακής περιουσίας, όπως προκύπτει από έγγραφο του ρωσικού προξενείου Σερρών, με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου 1858,¹²⁸ με το οποίο ο μητροπολίτης Σερρών Ιάκωβος και οι δημογέροντες της πόλης επιβεβαιώνουν την πενία της πολύτεκνης Ελένης:

*«Δηλούται διά του παρόντος πιστοποιητικού εγγράφου ότι η εν τη πόλει ταύτη των Σερρών της Μακεδονίας του οθωμανικού Κράτους διαμένουσα κυρία Ελένη, θυγάτηρ γνησία του εκ της αυτής πόλεως καταγομένου μακαρίτου Εμμανουήλ Παππά, παραστάσα ενώπιον της Ημών Ταπεινότητος, συνοδικώς διατελούσης μετά των περί Αυτήν εντιμοτάτων δημογερόντων της πόλεως ταύτης, ωμολόγησαν ιδίοις αυτής χείλεσιν ότι έχουσα τέσσαρα άρρενα τέκνα, και μίαν θυγατέρα εν ώρα γάμου, δυστυχούσα δε και στερουμένη των απολύτως αναγκαίων, αξιούντες όπως απολαύση και αύτη των κληρονομικών δικαιωμάτων της πατρικής οικογενείας αυτής, περί ού και εξητήσατο το παρόν – ειδότες ούν ότι ταύτα ούτως έχουσι, μαρτυρούμεν ότι η αιτούσα Ελένη υπάρχει γνησία θυγάτηρ του μακαρίτου Εμμανουήλ Παππά, έχει τέσσαρα άρρενα τέκνα, και μίαν θυγατέρα ενήλικα, ζη εν μεγάλη πενία, υστερουμένη σχεδόν και των απολύτως αναγκαίων, και πρόδηλον και τούτο ότι αξιούται να απολαύση των κληρονομικών δικαιωμάτων της πατρικής οικογενείας – τούτου χάριν εξεδόθη το παρόν εμμάρτυρον πιστοποιητικόν και εδόθη αυτή, ίνα τη χρησιμεύση ανηκόντως. Εν Σέρραις της Μακεδονίας τη 26 Σεπτεμβρίου 1858».*¹²⁹

Ακολουθούν υπογραφές των δημογερόντων.

Γιατί όμως η Ελένη είχε αρχίσει εκείνη τη χρονιά να επανέρχεται στο θέμα των κληρονομικών της δικαιωμάτων; Νομίζουμε ότι όσο εύλογο είναι το ερώτημα, άλλο τόσο αυτονόητη είναι η απάντηση.

127. Βακαλόπουλος, υπ' αριθμ. 6 έγγραφο (Β' Μέρος, Η οικογένεια Εμμανουήλ Παπά), 12 Μαρτίου 1838, σελ. 229-232 ΙΕΕΕ.

128. Το έγγραφο έχει τη σφραγίδα του ρωσικού προξενείου και το επικυρώνει ο Κωνσταντίνος Κοντός, υποπρόξενος της Ρωσίας και προσωρινός επιτετραμμένος των ελληνικών συμφερόντων στις Σέρρες.

129. Έγγραφο του ΤΧΕΒ (Βακαλόπουλος, υπ' αριθμ. 13 έγγραφο οικογενείας Εμμανουήλ Παπά, σελ. 242-243.

Το 1858, ο μικρότερος αδελφός της Κωνσταντίνος είχε υποβάλει αναφορά στον Όθωνα, με αντίστοιχο περιεχόμενο με αυτήν του 1865, ζητώντας να δικαιωθούν οι θυσίες της οικογένειάς του *«και ανταμείψη επ' αξίως της σημαντικής ταύτης θυσίας της Οικογενείας μας, απαλλάξη δε και ημάς εκ της δυστυχίας και αθλιότητος εις ην ειρημένοι εσμέν»*.

Ούτε η κίνηση αυτή του Κωνσταντίνου ήταν τυχαία. Ήδη, από το 1850 με βασιλικό διάταγμα είχε συσταθεί στρατιωτική εξεταστική επιτροπή *«όπως συμφώνως με το Ε' ψήφισμα της εν Αθήναις εθνοσυνελεύσεως δικαιώση τους κληρονόμους των υπέρ πατρίδος αγωνισαμένων και ενδόξως πεσόντων κατά τον αγώνα»*. Τρία χρόνια μετά την αναφορά του Κωνσταντίνου στον Όθωνα, με βασιλικό διάταγμα της 21ης Σεπτεμβρίου 1861, είχε συσταθεί επιτροπή *«διά την εξέτασιν και εκκαθάρισιν όλων των απ' αρχής μέχρι τέλους του υπέρ της εθνικής αυτονομίας ιερού αγώνος απαιτήσεων»*.

Ο εγγονός της Ελένης, Ιωάννης Καπέτης, διευθυντής προπολεμικά στο υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας στην Αθήνα, εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 στη Δοβίστα και φωτογραφήθηκε με άλλους απογόνους της οικογένειάς του Παπαδημήτρη Οικονόμου και της Βασιλικής Παπά. Σε επιστολή που έστειλε στον Τύπο το 1951, «επί τη ευκαιρία» της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου, κάνει μια σύντομη αναφορά στην ιστορία του προπάππου του Εμμανουήλ Παπά, με κάποιες ανακρίβειες, καθώς δεν είχε βρεθεί ακόμη το αρχείο της οικογένειας. Από την επιστολή αυτή προκύπτει ότι ο Ιωάννης Καπέτης, «μετά τον υιόν του» Κωνσταντίνο, ήταν ο τελευταίος άρρην απόγονος της οικογένειας του Εμμανουήλ Παπά, με

τα 8 αγόρια και τα 3 κορίτσια. Πατέρας του Ιωάννη Καπέτη και γιος της Ελένης ήταν ο Κωνσταντίνος Καπέτης, το όνομα του οποίου υπάρχει σε έγγραφο των Κοινών Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων του 1885 προς τη μονή Κουτλουμουσίου του Αγίου Όρους, όπου υπογράφει ως ένας από τους 4 εφόρους των σεραϊκών εκπαιδευτηρίων. Ο Κωνσταντίνος είχε εξελιχθεί σε μεγαλέμπορο των Σερρών και διετέλεσε συγχρόνως και υποπρόξενος της Μεγάλης Βρετανίας.

9) Αλέξανδρος, 23 Οκτωβρίου 1811 - Εν ζωή το 1865

Ο Αλέξανδρος ήταν μαζί με τον Κωνσταντίνο τα δύο άρρενα τέκνα του Εμμανουήλ που βρίσκονταν στη ζωή μετά την αναγνώριση των θυσιών της οικογένειας από την αρμόδια στρατιωτική επιτροπή του 1865. Είναι περίεργο αλλά, αν και έζησε περισσότερα χρόνια από τα άλλα αδέρφια του, δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα γι' αυτόν, ούτε αν παντρεύτηκε ή αν άφησε απογόνους. Θεωρούμε ότι αν είχε συμβεί κάτι τέτοιο, θα το είχε αναφέρει ο Κωνσταντίνος στην αναφορά του στην επιτροπή του 1865.

Ο Αλέξανδρος εντοπίζεται το 1824, ως μαθητής της Σχολής Σερρών σ' ένα έντυπο κατάστιχο του 1824, που δημοσίευσε ο Ιωάννης Βασδραβέλλης από το αρχείο των αδελφών Γραμματικού [βλ.: *Μακεδονικά* 4(1960) 163-231] και στο οποίο υπήρχαν καταστάσεις με ονόματα Ελλήνων κατοίκων από τις Σέρρες, το Μελένικο και από το μοναστήρι της Ρίλας. Συμμαθητής του Αλέξανδρου εμφανίζεται και κάποιος Γεώργιος Βλαστός. Υπενθυμίζουμε ότι ο Αναστάσιος Παπάς είχε συλληφθεί στην Τεργέστη, μετά τη φυγή του από τα πεδία των μαχών της Μολδοβλαχίας, με πρόφαση

μία καταγγελία που είχαν κάνει οι εκπρόσωποι του εμπορικού οίκου των αδελφών Βλαστού της Βιέννης για οφειλή 300.000 δουκάτων.

Επομένως, αποδεικνύονται ανακριβή όσα έχουν γραφεί κατά καιρούς, κυρίως πριν τη δημοσίευση του Αρχείου του Εμμανουήλ Παπά, ότι ο Αλέξανδρος το 1821 ήταν στη Βιέννη (10 ετών) διευθύνων μαζί με τον Αθανασάκη και τον Αναστασάκη τον εμπορικό οίκο του πατέρα του. Ή ότι ο Αλέξανδρος πέθανε στο Μεσολόγγι από τις πολεμικές κακουχίες και στερήσεις, καθώς εκείνη την περίοδο ήταν μαθητής στη Σχολή Σερρών.

10) Ευφροσύνη, 23 Οκτωβρίου 1813

Η Ευφροσύνη πέθανε σε μικρή ηλικία.

11) Κωστάκης, 26 Αυγούστου 1816 - Εν ζωή το 1865

Ο Κωνσταντίνος ήταν το μικρότερο τέκνο της οικογένειας του Εμμανουήλ Παπά. Όταν ο Εμμανουήλ έφυγε για την Κωνσταντινούπολη, ο Κωστάκης ήταν 14 μηνών. Συνεπώς, ο Κωνσταντίνος ήταν το μοναδικό παιδί που δεν είχε μνήμες από τον πατέρα του, αλλά τελικά ήταν αυτός που, με την επιμονή του και την αφοσίωσή του στον ιερό του σκοπό, κατάφερε να δικαιωθούν οι θυσίες της οικογένειάς του υπέρ του έθνους. Επί 15 συναπτά έτη (1850-1865), ο Κωνσταντίνος παρακολουθούσε τα βασιλικά διατάγματα για τη σύσταση στρατιωτικών επιτροπών, που επιτέλους θα προέβαιναν στην αναγνώριση όλων των αγωνιστών της Παλιγγενεσίας και στην εκκαθάριση των απαιτήσεών τους και των κληρονόμων τους.

Από το 1838, ο Κωνσταντίνος είχε εξου-

σιοδοτηθεί από τους αδελφούς Γεώργιο και Αναστάσιο να τους εκπροσωπήσει στη δικαστική διαμάχη περί των κληρονομικών με την αδελφή τους Ελένη, πίσω από τις ενέργειες της οποίας βρισκόταν ο σύζυγός της Ιωάννης Καπέτης. Από τα υπάρχοντα στοιχεία προκύπτει ότι ο Κωνσταντίνος επιχείρησε να ασχοληθεί με το εμπόριο αλλά όχι με ιδιαίτερη επιτυχία, και με τον επιπρόσθετο λόγο της εχθρότητας του Καπέτη προς το πρόσωπό του, ως πληρεξουσίου των κληρονομικών δικαιωμάτων του ιδίου και των αδελφών του. Η παρακάτω επιστολή του 1841, που έλαβε ο Κωνσταντίνος ευρισκόμενος στην Αθήνα από κάποιον γνωστό του από τις Σέρρες, είναι αποκαλυπτική:

«Αγαπητέ μου κυρ Κωνστ. Εμμ. Παπά,

*Προ τινών ημερών διά του υιού του Παπα γεωργίου, τους εις αγίους Αναργύρους ελθόντος εδώ, έλαβον την προς τον Δημήτριόν μου γραφήν σου την 25η Ιουνίου μηνολογουμένην εκ της Σμύρνης, εκ της οποίας ιδών την συμβάσαν σου περίστασιν Ναυαγίου, ως γράφεις, εξ ατυχίας εις ατυχίαν, ελυπήθην λίαν, ευχόμενός σας θεόθεν διά το εξής αγαθήν φρόνησιν εν πρώτοις, ίνα ού μόνον καταπαύσωσιν αι ατυχίαι, αλλά δή και να ευτυχήσης αιεί από τας αγαθάς και συνετάς επιχειρήσεις σου, ως είναι επόμενον, διά να είναι βοηθός και η θεία Πρόνοια πάντοτε εις τα πολλά! Αγαπητέ μοι! Λυπούμαι ότι και πρώτος δεν εισήκουσας τας συμβουλάς μου, και έπαυθες εις την... (δυσανάγνωστο) από τον καλόν γαμβρόν σου. Δεν ητύχησες, αλλά και κατόπιν έσφαλες μη υπακούσας να επιστρέψης ενταύθα...».*¹³⁰

Από μία συστατική επιστολή του μη-

130. Επιστολή του Σερραίου Ιωάννη Χατζή Κωνσταντίνου, με ημερομηνία 24 Αυγούστου 1841.

τροπολίτη Σερρών Αθανασίου, με ημερομηνία 28 Μαρτίου 1841, πληροφορούμαστε όλες σχεδόν τις λεπτομέρειες αυτής της οικογενειακής διαμάχης με τον γαμπρό τους Ιωάννη Καπέτη, καθώς και πλήθος πληροφοριών για τον βίο και την πολιτεία του τελευταίου.

«Ο επιδότης του ταπεινού μου Κωνσταντίνος Εμμανουήλ θέλει παρρησιασθή δι' αναφοράς του προς τον υψηλότερον Πασιά Εφένδην μας, εξαιτούμενος το έλεος και την υψηλήν ευμενή προστασίαν του, εναντίον του κατακρατούντος την ενταύθα μητρικήν οικίαν του επ' αδελφή γαμβρού αυτού Ιωάννου Καπέτου...». Από την επιστολή μαθαίνουμε ότι ο Καπέτης άλλαζε υπηκοότητες κατά το δοκούν «ός τις πρότερον υπήκοος ών της Κρατεράς Οθωμανικής Βασιλείας, και προ δέκα χρόνων ουκ οίδα όπως προσφυγών και διατελών υπό ρωσικήν υπεράσπισιν...». Επειδή καταδικάστηκε ως «αμέτοχος» της οικίας αυτής «απέρριψεν, ως λέγουσιν οι ειδότες, την ρωσικήν υπεράσπισιν, και έγινε ραγιάς πάλιν καλώς ποιήσας...». Έτσι, με την ανοχή της οθωμανικής διοίκησης «κατέσχε την οικίαν μετά θάνατον της πενθεράς του, υστερήσας τον ορφανόν γυναικαδελφόν του της μητρικής κληρονομίας και άλλων εκ πατρικής κληρονομίας απολειφθέντων πραγμάτων του...».¹³¹

Ο Καπέτης, μετά την εκ νέου κατοχή της οικίας της πεθεράς του, έφυγε στο Βελιγράδι, απ' όπου επέστρεψε ως Αυστριακός υπήκοος! Με την υποστήριξη πλέον του Αυστριακού υποπροξένου Ιωάννη Σπόνδη αρνήθηκε να παραστεί στο τοπικό συμβούλιο για να εκδικασθεί τελεσίδικα η υπόθεση. Όπως αναφέρει ο Σερρών

Αθανάσιος, το 1838 όταν είχε γίνει στη Μητρόπολη (επί της επιτροπείας του μητροπολίτη Δράμας) «η περί της οικίας κρισολογία», ο Καπέτης παραδέχθηκε ότι «το οσπήτιον εξηγοράσθη διά χρημάτων της πενθεράς του, πλην αυτός οικονομικώς έκαμε το χοτζέτιον εις όνομα της γυναικός του, φοβούμενος μήπως η πενθερά του πωλήση αυτό εις τον υιόν της, επειδή επροίκισε την θυγατέρα της, ως λέγουσι, με 40 και 80 χιλιάδας γρόσια προίκα, και με οσπήτιον άλλο πατρικόν του ορφανού, και διά την τοιαύτην ομολογίαν του σώζεται ενυπόγραφον και εμμάρτυρον παρ' όλων των προκρίτων εκκλησιαστικών γράμμα, δυνάμει του οποίου επί της Πατριαρχείας του Κυρίου Γρηγορίου εξεδόθη και εκκλησιαστικόν επιτίμιον, διότι καίτοι ομολογήσας ότι το χοτζέτιον ήτο οικονομικόν και πλαστόν εις όνομα της γυναικός του, δεν ήθελε να το δώση διά ν' ακυρωθή...»!

Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, τις διαστάσεις που πήρε το θέμα της οικογενειακής αυτής διαμάχης διότι η φήμη, και το κύρος της μνήμης, του Εμμανουήλ παρέμενε αλώβητο είκοσι χρόνια μετά τον θάνατό του στην κοινωνία της πόλης των Σερρών.

Υπενθυμίζουμε ότι ο Κωνσταντίνος, στον οποίο οφείλουμε ένα σημαντικό μέρος των εγγράφων της οικογένειας, φυλακίστηκε μαζί με τη μητέρα του και τα άλλα ανήλικα αδέρφια του σε ηλικία 5 ετών, και βγήκε από τη φυλακή 10 ετών. Όπως μας πληροφορεί ο Πέτρος Πέννας, ο μοναδικός αυτός εναπομείνας άρρην απόγονος πέθανε σε μεγάλη ηλικία, αφήνοντας τη γυναίκα του Ελένη και τις δύο κόρες του Ζωή και Χαρίκλεια. Την υπέργρηρη γυναίκα

Βακαλόπουλος, υπ' αριθμ. 11 έγγραφο, σελ. 240-241.

131. Από το Αρχείο της ΙΕΕΕ (Βακαλόπουλος, υπ' αριθμ. 10 έγγραφο, σελ. 238-239).

του τη στραγγάλισαν οι βούλγαροι κομιτατζήδες στις 28 Ιουνίου 1913, την ημέρα της πυρπόλησης των Σερρών.¹³² Οι δύο κόρες του κατάφεραν να σωθούν. Η μία πέθανε με την άφιξή τους στην Αθήνα και η άλλη επέζησε έως το 1928.

132. Τότε καταστράφηκε ή κλάπηκε και πολύτιμο αρχαιακό υλικό όχι μόνον για τον Εμμανουήλ Παπά και την παρουσία του στην πόλη των Σερρών, αλλά και αρχαιακό υλικό αυτής της ίδιας της πόλης, των κατοίκων της και της παλαιάς μητρόπολης των Αγίων Θεοδώρων. Οι Βούλγαροι είχαν επιδοθεί σε εκστρατεία εθνοκάθαρσης εναντίον του Ελληνισμού, και δολοφόνησαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού της ανατολικής Μακεδονίας. Βλ.: Κάρτσιος Βασίλης Σ., *Η γενοκτονία του ελληνισμού της ανατολικής Μακεδονίας, κατά τη 2η βουλγαρική κατοχή (1916-18)*, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2010, και Κάρτσιος Βασίλης, Σ., *Εγκλήματα Κατοχής, φυσικοί και ηθικοί αυτουργοί*, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2020.

Η μοναδική φωτογραφία που απεικονίζει μέλος της οικογένειας του Εμμανουήλ Παπά. Ο μικρότερος γιος του Κωνσταντίνος σε μια δαγκεροτυπία του 1865 (πιθανότερη χρονολογία), τη χρονιά που μετά από 15 χρόνων συνεχών προσπαθειών κατάφερε να αναγνωρισθεί, από την αρμόδια στρατιωτική επιτροπή, η θυσία του πατέρα του και των αδελφών του στον αγώνα της Εθνικής Παλιγγενεσίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄
ΟΙ ΑΠΟΓΟΝΟΙ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ
ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑ ΣΤΗ ΔΟΒΙΣΤΑ
Ο ΦΙΛΟΠΡΟΟΔΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ
«ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΠΑΣ»
ΚΑΙ Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΟΖΑΝΗΣ
Ή ΒΟΖΙΑΝΗΣ

Ο *Φιλοπρόοδος Σύλλογος Παππά – Σερρών «Εμμανουήλ Παππάς»* αναγνωρίστηκε επίσημα το 1930 σε μία περίοδο έντονων κοινωνικών και πολιτικών ζυμώσεων, και έναν χρόνο μετά την πρώτη απόπειρα ηλεκτροφωτισμού της Δοβίστας με ηλεκτρογεννήτρια που φώτισε για πρώτη φορά τον χώρο της σημερινής πλατείας, το μεσοχώρι, και κάποιους δρόμους περιμετρικά του ρέματος. Ως πολιτιστικός σύλλογος προϋπήρχε στη Δοβίστα από τα μέσα της δεκαετίας του 1920¹³³ με ιθύνοντα νου όλων των πολιτιστικών δράσεων τον Κωνσταντίνο Βοζάνη.

«Στα 1925, για να τονώσει το ηθικό των συγχωριανών του από τα βάσανα και τους πολέμους, και κυρίως για να προσελκύσει τους νέους στα σχέδια που ονειρευόταν, έφερε στο χωριό τη μουσική μπάντα της βης Μεραρχίας Σερρών μαζί με το Μέγαρχο ανήμερα του Πάσχα, όπου οι κάτοικοι του χωριού πέρασαν ένα αξέχαστο Πάσχα χορεύοντας και πανηγυρίζοντας όλη την ημέρα, τόσο στην κορυφή “κούτρα” του Αγίου Δημητρίου όσο και στο μεσοχώρι. Κατόρθωσε στη συνέχεια να γράψει στο Σύλλογο 150 νέα μέλη. Το Συμβούλιο του Συλλόγου απαρτιζόταν από 7 μέλη, τους:

*Κ. Βοζιάνη, Απ. Τσατσιάμη, Θωμά Κοτρώτσιο, Νικόλαο Κόρδα, Αλ. Οικονόμου, Νικόλαο Γκιουζέλη. Ανέβασε αρκετές θεατρικές παραστάσεις με αποκορύφωμα την παράσταση “Γκόλφω” που είχε εξαιρετική επιτυχία».*¹³⁴

Μία, λοιπόν, από τις πολύ πετυχημένες εκδηλώσεις που είχαν γίνει αφορούσαν το ανέβασμα του θεατρικού έργου «Η Γκόλφω». Η παράσταση αυτή, με καταπληκτικές ερμηνείες από νέους Δοβιστιανούς, άφησε εποχή και παίχτηκε πολλές φορές και εκτός χωριού, ενώ προτάθηκε να δοθεί παράσταση και στην Αθήνα αλλά την εποχή εκείνη και οι μετακινήσεις ήταν δύσκολες αλλά και τα έξοδα δυσβάσταχτα για το βαλάντιο των μελών του Συλλόγου. Στο χωριό η παράσταση ανέβηκε και το 1929 στο ισόγειο του Σχολαρχείου (στο παλιό δημοτικό).

«*Παρόλο που το κάτω μέρος είχε γίνει αίθουσα με σκηνή και ήταν πάρα πολύ μεγάλο, θυμάμαι ότι πολλοί δεν μπόρεσαν να έχουν θέση και μείνανε απ’ έξω. Οι νέοι που πήραν μέρος επί σκηνής, καθένας με τον ρόλο του, ήταν 16. Οι 7 υποδύονταν γυναικίους ρόλους, λόγω του ότι οι γυναίκες, τα κορίτσια δεν ήταν χειραφετημένα όπως σήμερα και το θεωρούσαν προσβολή να ανεβούν σε σκηνή και φυσικά δεν τους το επιτρέπανε και οι γονείς τους τότε. Το έργο αυτό το είχε παίξει για πρώτη φορά ο σύλλογος το 1925 μέχρι το 1929 που το είδα και εγώ σε παιδική ηλικία. Παίχτηκε πολλές φορές μέσα και έξω από το χωριό με μεγάλη επιτυχία. Εκείνα τα οποία μου μείνανε βαθιά χαραγμένα στη μνήμη μου ήταν οι λεβέντικες βλάχι-*

133. Ως έτος ίδρυσης αναφέρεται το 1930, χρονιά της επίσημης αναγνώρισής του.

134. Γκιουζέλης Ν. Θ., «Κωνσταντίνος Βοζιάνης, η ζωή και το έργο του», *Εμμανουήλ Παπάς*, περίοδος Β΄, τεύχος 18, Δεκέμβριος 1981, σελ. 8-9.

Στιγμιότυπο από το πανηγύρι του Αγίου Γεωργίου το 1922. Στο κέντρο, ο Μακεδονομάχος Μιχάλης Τσιάπος. Στο επάνω μέρος φαίνονται καθαρά τα πετρόκτιστα σπίτια της Δοβίστας. Στη 2η φωτογραφία, πανηγύρι στην πλατεία στα μέσα της δεκαετίας του 1920, όταν υπήρχε ένα ακόμη τεράστιο πλατάνι μέσα στο ρέμα που δεν είχε καλυφθεί μέχρι τότε.

κες στολές και το πολύ πετυχημένο παίξιμό τους, τόσο στους ανδρικούς όσο και στους γυναικείους ρόλους...». ¹³⁵

Η παράσταση περιελάμβανε και σκηνικά, φιλοτεχνημένα από τον Δοβιστιανό ζωγράφο Γεώργιο Κανάκη, ευρηματικά τεχνικά τρικ από τον Σίμο Αλευρά («βροντές» και αστραπές από ...μυλόπετρες επάνω σε σανίδια, που όλοι γνωρίζουμε πόσο έτριζαν στα παλιά μακεδονικά σπίτια της Δοβίστας!), και κυρίως επαγγελματικές ερμηνείες από ερασιτέχνες καπνοπαραγωγούς. Αν και σε κάποιους ρόλους υπήρξαν και άλλες συμμετοχές, αξίζει να αναφέρουμε τους τότε νέους που πήραν μέρος: Δημ. Γεράκης, Β. Τσιατσιάμης, Ν. Κόρδας, Β. Κοκκίνης, Ιωάννης Τσιαγκάλης, Δ. Βακαλιός, Ν. Ντίκος, Χ. Πάνος, Κύρκος Τόμπουλος, Β. Μενεξές, Πάνος Πάνου, Α. Μούκας, Π. Νότας, Α. Τσιατσιάμης, Κ. Βοζάνης και Σίμος Αλευράς.

Η τετραετία 1925-1929 υπήρξε δημοϋργική και σε κοινοτικό επίπεδο. Το 1925 είχαν γίνει για πρώτη φορά κοινοτικές και δημοτικές εκλογές μετά τη λαίλαπα του

πρώτου παγκοσμίου πολέμου και της μικρασιατικής καταστροφής. Η Δοβίστα ευτύχησε εκείνη την περίοδο να έχει ένα δυνατό κοινοτικό συμβούλιο με προσβάσεις στη νομαρχία Σερρών, με αποτέλεσμα να γίνουν στο χωριό κάποια σημαντικά έργα. Η πλειοψηφία του κοινοτικού συμβουλίου ανήκε στους λεγόμενους «Γουναρικούς» της «Λαϊκής Δεξιάς» και η μειοψηφία στους «Φιλελεύθερους». Άλλωστε, ο πρόεδρος Αθανάσιος Κόρδας ήταν ο ταμίας της περιοχής την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, ενώ ο Μιχάλης Τσιάπος και ο Γεώργιος Παντώτης ήταν στο σώμα του καπετάν Δούκα ¹³⁶.

«...Για την τετραετία 1925-1929 σαν πρόεδρος εξελέγη από τους κατοίκους ο Αθανάσιος Κόρδας και κοινοτικοί σύμβουλοι που τον πλαισίωσαν ήταν οι: Γεώργιος Τζιόμαλλος, Γεώργιος Παντώτης, Χρήστος Τσιπλάκης, Μιχαήλ Τσιάπος και ο Γεώργιος Καρανάσιος που παραιτήθηκε αργότερα για να δώσει τη θέση του στον Γεώργιο Σίσκο... Έτσι χάρις στις άοκνες προσπάθειες του προέδρου και των συμβούλων του

135. Παπαοικονόμου Δημήτριος, «Ο Σύλλογος Εμμ. Παπά και οι δραστηριότητές του γύρω στα 1930», *Εμμανουήλ Παπάς*, περίοδος Β', τεύχος 17, Σεπτέμβριος 1981, σελ. 20.

136. Ο Δούκας Γ. Δούκας ή καπετάν Ζέρβας (1879-1938) ήταν Σερραίος οπλαρχηγός του Μακεδονικού Αγώνα. Καταγόταν από εύπορη οικογένεια των Σερρών. Ο πατέρας του είχε κλωστοϋφαντουργία και μεγάλο κατάστημα στις Σέρρες. Όμως ο Δούκας από την ηλικία του 21 χρόνων έγινε πράκτορας του ελληνικού προξενείου των Σερρών και πολέμησε στη δυτική Μακεδονία με τα σώματα του καπετάν Βάρδα και του Κατεχάκη. Το 1905 μετέφερε τη δράση του μεταξύ της πόλης των Σερρών και του Παγαίου. Τον Ιανουάριο του 1907, ο Δούκας εξόντωσε στην τότε Γράτσιανη (Αγιοχώρι) την επταμελή συμμορία του βοεβόντα Πανίτσα, που είχε προβεί σε θηριωδίες στα χωριά της περιοχής. Από το σώμα του καπετάν Δούκα πέρασαν κατά περιόδους τρεις Δοβιστιανοί: Ο Γεώργιος Παντώτης, ο Μιχάλης Τσιάπος και ο Χριστόδουλος Πιπερής. Σε έκθεσή του το 1907, ο τότε πρόξενος Σερρών Αντώνιος Σακτούρης αναφέρει: «*Η κατάσταση αυτή (υπέρ των Ελλήνων) κατά μέγα μέρος οφείλεται εις τον Αρχηγό τού ανταρτικού σώματος Ζίχνης (Δούκαν). Εις τον νέον τούτον, ανήκοντα εις καλήν των Σερρών οικογένειαν, ενούντα δε προς τη ανδρεία πολιτικήν περίσκεψιν, ευφυΐαν, αγνότητα ήθους, αγνήν φιλοπατρίαν και πειθαρχίαν θαυμαζόμενον και λατρευόμενον καθ' άπασαν την περιφέρειαν και έξυμνούμενον ήδη εις πατριωτικά άσματα, οφείλεται και θα οφείλεται εθνική ευγνωμοσύνη...*». Για τον Μακεδονικό Αγώνα στην ανατολική Μακεδονία και τον πρόξενο Αντώνιο Σακτούρη βλ.: Κάρτσιος Βασίλης Σ., *Η μάχη της Δοβίστας, τα γεγονότα που συντάραξαν τα Δαρνακοχώρια και τις Σέρρες και έφεραν στα πρόθυρα του πολέμου Ελλάδα και Τουρκία*, εκδόσεις Ερωδιός, 2007.

έγιναν διάφορα έργα τα κυριότερα των οποίων ήταν τα εξής:

1. Έγινε επικάλυψη του χειμάρρου της πλατείας του χωριού σε δύο μέρη. Από το ύψος του κτιρίου της σημερινής Κοινότητας, μέχρι τα σημερινά σπίτια Κανάκη-Σαμαρά, και από το σπίτι Παλάσκα μέχρι τη βρύση στου Κρυστάλλη. Το έργο ήταν πολύ σοβαρό και δαπανήθηκαν αρκετά χρηματικά ποσά.
2. Ένα άλλο έργο πολύ χρήσιμο για τους καπνοπαραγωγούς τόσο για την εποχή εκείνη, όσο και σήμερα ήταν η κατασκευή υδατοδεξαμενών στον κάμπο για την αποθήκευση νερού και την χρησιμοποίησή του τον καιρό της καπνοφυτείας. Έτσι επί προεδρίας του ίδιου προέδρου, Κόρδα, έγιναν οι μεγάλες δεξαμενές του "Αγίου Χριστοφόρου" χωρητικότητας περίπου 500 κ.μ., οι τρεις δεξαμενές του "Καστανά" με ανάλογη χωρητικότητα, η δεξαμενή του "Αηλιά", το λεγόμενο "Τρίγωνο", και οι δεξαμενές του "Κριάκορ"...
3. Ένα άλλο θέμα που απασχόλησε το κοινοτικό συμβούλιο, και είχε ίσως τη μεγαλύτερη σημασία και βαρύτητα απ' όλα τ' άλλα, ήταν η περιοχή των βοσκοτόπων της "Μούχλιανης", που τότε ανήκε στη λεγόμενη "Εθνική Άμυνα". Η τεράστια αυτή περιοχή έπρεπε με κάθε θυσία να περιέλθει στην Κοινότητά μας. Για το σκοπό αυτό το συμβούλιο εργάστηκε σκληρά. Ο Αθανάσιος Κόρδας μεταχειρίστηκε όλα τα

μέσα για την επιτυχία του σκοπού του...». ¹³⁷

Την περίοδο 1929-1930, ο Βοζάνης άρχισε να αναμειγνύεται φανερά στα κοινοτικά θέματα. Άλλωστε είχε διοριστεί και γραμματέας της Κοινότητας λόγω της άρτιας κοινωνικής του μόρφωσης αλλά και της δράσης του και των πρωτοβουλιών στον πολιτιστικό τομέα από τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Το 1930 υπήρξε έτος κοινοτικών εκλογών και είχαν αρχίσει οι «ζυμώσεις» για να εξοβελιστούν από τη διοίκηση της Κοινότητας οι γνωστοί προύχοντες που κατά κανόνα επανεκλέγονταν κάθε φορά. Ιδρύεται ο «Αγροτοφιλελεύθερος» συνδυασμός με στόχο την κατάληψη της ...εξουσίας από τους νέους του χωριού, κάτι που επετεύχθη εν μέρει καθώς χρειάστηκε η σύμπραξη με ένα κομμάτι του παραδοσιακού κατεστημένου!

«Γύρω στα 1930, εν όψει νέων κοινοτικών εκλογών, η νεολαία οργανώνεται να παραλάβει αυτή τα ηνία της "διακυβερνήσεως" της κοινότητας. Οργανωτής της κινήσεως αυτής ήταν ο Κωνσταντίνος Βοζιάνης, νέος, δραστήριος, μορφωμένος, με μεγάλη κοινωνική μόρφωση και Γραμματέας της Κοινότητας. Θέλοντας να προβάλλει το όνομα του Εμμανουήλ Παπά αποφασίζει την έκδοση του περιοδικού Εμμανουήλ Παπά, κινείται προς όλες τις κατευθύνσεις και είναι παντού παρών σε όλες τις εκδηλώσεις. Στις εκλογές του 1930, πράγματι οι νέοι κέρδισαν τις εκλογές. Ο συνδυασμός του είχε το όνομα "Αγροτοφιλελεύθεροι" και συνεργάστηκαν οι νέοι με άλλη παράταξη, δεξιάς ας πούμε για σήμερα αποκλίσεως, του Κωνσταντίνου Ραβάνη κάνοντας συμφωνία να προεδρεύσουν

137. Βοζιάνης Γεώργιος, «Κοινότητα Εμμ. Παπά, Πρόεδροι-Κοινοτικά Συμβούλια από το 1880 μέχρι σήμερα», *Εμμανουήλ Παπάς*, περίοδος Β', τεύχος 18, Δεκέμβριος 1981, σελ. 12-14.

από μία διετία. Στις εκλογές είχαν λάβει μέρος οι “Νέοι”, οι “Ραβαναίοι” και οι “Οικονομαίοι”, που αντιπροσώπευε κάθε συνδυασμός συγγενικές οικογένειες, πλην των νέων που ήσαν οι προοδευτικοί απ’ όλες τις οικογένειες του χωριού. Έτσι στην πρώτη διετία προήδρευσε ο Απόστολος Τσιατσιάμης με συμβούλους τους: Κ. Ραβάνη, Ν. Κιοσσέ, Γ. Καρανάσιο, Θ. Τσιπλάκη, Γ. Τσιαούση και Βασίλη Κοκκίνη. Από τον αντίπαλο συνδυασμό των “Οικονομαίων”, σαν υποψήφιοι στις εκλογές ήσαν οι: Κ. Οικονόμου, Γ. Πάνου, Αριστ. Κόρδας, Γ. Παντώτης και Ν. Σίσκος. Πράγματι κατά τη δεύτερη διετία οι “Νέοι” τήρησαν την συμφωνία και παρέδωσαν την προεδρία στους “Ραβαναίους” και πρόεδρος έγινε ο Κωνσταντίνος Ραβάνης». ¹³⁸

Μέσα σ’ αυτό το κλίμα αναθεωρητισμού και αυτοδιοικητικής άμιλλας αναγνωρίστηκε επίσημα τη χρονιά εκείνη, το 1930, και ο Φιλοπρόοδος Σύλλογος με τμήματα: Μουσικόν, Ποδοσφαιρικόν, Πυροσβεστικόν, Στρατιωτικών Ασκήσεων! Ο Βοζάνης είχε αποκτήσει πλέον πείρα σ’ αυτά. Εκτός από την ποδοσφαιρική ομάδα, είχε τα προηγούμενα χρόνια ιδρύσει και τη Φιλόπτωχο Αδελφότητα του Αγίου Δημητρίου με πλήρες καταστατικό για τη συντήρηση της ομώνυμης εκκλησίας και την αλληλεγγύη προς τους έχοντες ανάγκη.

Δεν αποτελεί, επομένως, έκπληξη το γεγονός ότι πρωτεργάτης και εμπνευστής της

έκδοσης της δεκαπενθήμερης γενικής επιθεώρησης «Εμμανουήλ Παπάς» του Φιλοπρόοδου Συλλόγου υπήρξε ο αείμνηστος Κωνσταντίνος Βοζάνης¹³⁹ ή Βοζιάνης (1900) του Γεωργίου Βοζιάνη και της Μαρίας Κοκορότσικου, που ήταν και ο γραμματέας της Κοινότητας. Ο Βοζάνης ήταν παντρεμένος με τη Μαρία, το γένος Ντίκου, και είχαν μία κόρη, τη Βασιλική, η οποία αργότερα παντρεύτηκε τον Ελευθέριο Χατζηελευθερίου, του Θωμά Χατζηελευθερίου και της Φωτεινής Μποζιάνη από το Γάζωρο. Εγγονές του Βοζάνη είναι η φιλόλογος Μαρία Χατζηελευθερίου-Σώη και η Κωνσταντία (Νάντια) Χατζή.

Πρώτος ιστορικά γνωστός πρόγονος του Βοζάνη στη Δοβίστα υπήρξε ο Βοζιάνης ή Βοζιανούδης Φώτιος από τα μέσα της δεκαετίας του 1780. Παιδιά του Φωτίου Βοζιάνη ή Βοζιανούδη ήταν ο Γεώργιος και ο Βοζιάνης Βοζιανούδης, γεννημένοι μεταξύ 1805 και 1810. Παιδί του Γεωργίου ήταν ο Φώτιος (1838). Παιδιά του Φωτίου ήταν η Μαγδαληνή (1868), η Αθανασία (1870) και ο Γεώργιος Βοζιάνης, ο οποίος είχε παντρευτεί τη Μαρία Κοκορότσικου και έκαναν έξι παιδιά: Την Ελένη, σύζυγο του Θεοχάρη Φράγκου, την Αικατερίνη, σύζυγο του Δημητρίου Στάγκου, τη Σουλτάνα Βοζιάνη-Μενεξέ, την Αννέτα, και τον Κωνσταντίνο Βοζιάνη ή Βοζάνη, τον εκδότη της 15νθήμερης επιθεώρησης *Εμμανουήλ Παπάς* το 1932.¹⁴⁰

138. Βοζιάνης Γεώργιος, «Κοινότητα Εμμ. Παπά, Πρόεδροι-Κοινοτικά Συμβούλια από το 1880 μέχρι σήμερα», *Εμμανουήλ Παπάς*, περίοδος Β’, τεύχος 18, Δεκέμβριος 1981, σελ. 12-14.

139. Θα τον αναφέρουμε ως Βοζάνη γιατί έτσι αναγράφεται στα δύο τεύχη του περιοδικού του 1932: «Υπεύθυνος συντάκτης Κωνσταντίνος Βοζάνης».

140. Ο διδάσκαλος Γεώργιος Βοζιάνης του Αθανασίου, ο δάσκαλος που γαλούχησε τις περισσότερες μεταπολεμικές γενιές στη Δοβίστα, δημοσίευσε μία αναλυτική καταγραφή της γενεαλογίας του γένους Βοζιάνη - Βοζιανούδη από τον πρώτο γνωστό πρόγονό τους, τον Φώτιο Βοζιάνη ή Βοζιανούδη τον 18ο αιώνα. Βλ.: *Εμμανουήλ Παπάς*, περίοδος Β’, τεύχος 80, Δεκέμβριος 2006, σελ. 18-19. Ο δάσκαλος επισημαίνει ότι οι περισσότεροι κάτοικοι του χωριού έχουν μάλλον ίδια γονίδια, καθώς η ανάλυση των

«Ο Κωνσταντίνος Βοζιάνης γεννήθηκε στο χωριό Εμμ. Παπάς, στα 1900, από ευκατάστατους γονείς. Τα πρώτα γράμματα τα έμαθε στη γενέτειρά του και αργότερα προσπάθησε να συνεχίσει τις σπουδές του στο Γυμνάσιο Σερρών, αλλά λόγω όμως των Βαλκανικών πολέμων και στη συνέχεια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, δεν πρόφτασε να τελειώσει τις σπουδές του στο Γυμνάσιο. Μολονότι όμως δεν τελείωσε το Γυμνάσιο, είχε μία άρτια κοινωνική μόρφωση, σπάνια για την εποχή εκείνη, τον διέκρινε η ανησυχία και η ευαισθησία για κάθε τι το προοδευτικό, κοινωνικό που θα ανέβαζε την πνευματική στάθμη των συγχωριανών του. Στα 1917 προσβλήθηκε από την επιδημική τότε νόσο, τον εξανθηματικό τύφο, που έστελνε καθημερινά κατά δεκάδες τους συγχωριανούς μας στον τάφο. Μεταφέρθηκε στο σπίτι του Αριστείδη Οικονόμου που χρησίμευε σα νοσοκομείο, μαζί με άλλα εξήντα άτομα. Για την ιστορία, αναφέρουμε ότι από τους 60 νοσηλευόμενους, σώθηκαν μόνον τρεις. Ο Κ. Βοζιάνης, ο Αντ. Τούνας και η Χρυσάνθη Κалаϊτζή. Το 1919 κατατάχτηκε σαν κληρωτός στις Σέρρες και εισήχθη στη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών. Ύστερα από την εκπαίδευσή του, μεταφέρθηκε στο Εσκή Σεχίρ της Μ. Ασίας, όπου πήρε μέρος σε πολλές μάχες. Κατά την οπισθοχώρηση του 1922, πιάστηκε αιχμάλωτος μαζί με πολλές χιλιάδες άλλες στρατού και κλείστηκε στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως.

Μέσα στους εγκλωβισθέντες αιχμαλώτους ήταν και άλλοι 5 συγχωριανοί του. Οι Σπανδώνης Βασίλειος, Κωνσταντίνος Κουκλίτης, Κ. Κούλας και Γ. Τσαγκαράς. Εκτός από τον Κώστα και τον Τσαγκαρά, οι άλλοι χάθηκαν χωρίς να δώσουν σημεία ζωής. Στα 1924, ύστερα από την συνθήκη της Λωζάνης, έγινε ανταλλαγή των αιχμαλώτων και έτσι απελευθερώθηκε και γύρισε στην πατρίδα του, σε κακά χάλια από άποψη υγείας».¹⁴¹

Ο Γολγοθάς, όμως, δεν είχε τελειώσει για τον εμβληματικό αυτόν Δοβιστιανό, ο οποίος είχε την ατυχία να ζήσει όλες εκείνες τις φοβερές περιόδους του πρώτου τετάρτου του 20ού αιώνα. Την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων, τη γενοκτονική βουλγαρική κατοχή του 1916-18 στην ανατολική Μακεδονία, και τον όλεθρο της μικρασιατικής κατάρρευσης στην κοιλάδα του Αλή Βεράν, όπου σκοτώθηκαν και αιχμαλωτίστηκαν χιλιάδες Έλληνες αξιωματικοί και στρατιώτες. Ο Βοζιάνης προσβλήθηκε από φυματίωση των πνευμόνων και πέθανε το 1932, παρά την απέλπιδα προσπάθειά του να κρατηθεί στη ζωή στο μικρό αγρόκτημα με αμπέλι που είχε κοντά στη θέση «Γκριλας» στην άκρη του χωριού, όπου αναζήτησε το μόνο φάρμακο της εποχής εκείνης για τη φυματίωση, τον καθαρό αέρα.

διακλαδώσεων των απογόνων του Φωτίου Βοζιάνη κατέδειξε διασταυρώσεις με δεκάδες οικογένειες του χωριού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση: «Βοζιάνη, Αλευρά, Κόρδα, Παπαοικονόμου, Τζιομάλλου, Βασιλακίδη, Σιλλού, Κοκόντζαρη, Γκιουζέλη, Φράγκου, Στάγκου, Μενεξέ, Κοκορότσικου, Δίτσιου, Μαλαμούδη, Τσιαούση, Χασιώτη, Ευαγγελούδη, Κούρτη, Τσιαμπάζη, Τσιακίρη, Πόρναλη, Μούργκου, Λακίζη, Κουτώλα, Λιάρια, Τσιατσιάμη, Αντωνούδη, Λιθαρή, Ξακουστού κτλ.».

141. Γκιουζέλης Ν. Θ., «Κωνσταντίνος Βοζιάνης, η ζωή και το έργο του», *Εμμανουήλ Παπάς*, περίοδος Β', τεύχος 18, Δεκέμβριος 1981, σελ. 8-9.

Ο Δημήτριος (Μητρούδας) Τσιαγκάλης (1879-1963) του Κύρκου και της Βασιλικής με τον γιο του Αθανάσιο Τσιαγκάλη και τη νύφη του Μαρία Κανάκη (με το μωρό στην αγκαλιά), αδελφή της Στεργιανής Κανάκη. Στην επάνω σειρά στο μέσον η Βασιλική που παντρεύτηκε τον Γεώργιο Τσιάπο, γιο του Μιχάλη Τσιάπου, δίπλα της η Μυγδαλίνα Κανάκη, αδελφή της Μαρίας και της Στεργιανής, και κάτω δεξιά καθιστός ο Βασίλης Αφράτης, σύζυγος της Μυγδαλίνας και αδελφός του Λάζαρου Αφράτη, ο οποίος εκείνη την περίοδο βρισκόταν στο Μικρασιατικό Μέτωπο.

Η Ε' Δημοτικού του 1931 με τον δάσκαλο Κίμωνα Λειβαδιώτη. Από κάτω αριστερά: Αλέξανδρος Τζιόμαλλος, Βασίλειος Οικονόμου, (;), Ιωάννης Βροντουλής, ο δάσκαλος, Αναστάσιος Πάνος, (;), Τάκης Τσιάπος, Κ. Μπιρμπίλης, Νώτας-Γερακούδης. Β' σειρά: Δημητράκης Μαμιάκας, Γ. Οικονόμου, Θ. Τσιαούσης, Ι. Τούνας. Πιο πίσω: Παν. Ραβάνη, Σ. Σταυροπούλου, Μ. Χασιώτη, Αλεξάνδρα Ραβάνη, Κ. Καρανάσιου, Μ. Οικονόμου, Ουρ. Κανάκη και Κούλα Οικονόμου.

ΟΙ ΑΠΟΓΟΝΟΙ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

*«Δεν θα εκταθώμεν και πολύ, επιφυλασσόμενοι αργότερον και εν ευθέτω στιγμή να περιγράψωμεν εν τη παρούση μας μελέτη άπαν το γενεαλογικό δένδρον των αδελφών του Εμμανουήλ Παπά, τις διακλαδώσεις τούτου, ως και τας εκ της επιμηξίας δημιουργηθείσας διασταυρώσεις. Άπαντες οι αδελφοί του Εμμανουήλ Παπά έζησαν και απεβίωσαν εν τη Κωμοπόλει¹⁴² μας, αφήσαντες πλήθος απογόνων αποτελούντων σήμεραν το 1/3 σχεδόν του όλου πληθυσμού της Κωμοπόλεώς μας».*¹⁴³

Δυστυχώς, ο αιφνίδιος θάνατος, το 1932, του τότε γραμματέα της Κοινότητας Κωνσταντίνου Βοζάνη, σε ηλικία μόλις 32 χρόνων, μας στέρησε τη δυνατότητα να γνωρίζουμε λεπτομερώς το γενεαλογικό δέντρο των απογόνων των αδελφών του Εμμανουήλ Παπά κατά τον 19ο αιώνα. Ο Βοζάνης δεν πρόλαβε να δημοσιεύσει «άπαν το γενεαλογικό δένδρο» με τις διακλαδώσεις του. Ο Βοζάνης είχε, όμως, δημοσιεύσει «*μικρά έρευνα περί των απογόνων των υιών του Παπαδημητρίου Οικονόμου*» στη 15νθήμερη γενική επιθεώρηση «Εμμανουήλ Παπάς»¹⁴⁴, του Φιλοπρόοδου Συλλόγου Παππά¹⁴⁵ – Σερρών «Εμμανουήλ Παππάς». Τα δύο πρώ-

τα (και τελευταία) τεύχη της επιθεώρησης κυκλοφόρησαν τον Ιανουάριο του 1932, με υπεύθυνο συντάκτη τον ίδιο, ως γραμματέα της Κοινότητας Εμμανουήλ Παπά. Τα μέλη της συντακτικής επιτροπής ήταν ο ιατρός Δημήτριος Σταυρόπουλος, οι δημοδιδάσκαλοι Ιορδάνης Ιορδανίδης και Π. Π'δημητρόπουλος, ο γεωπόνος Ν. Παπαδόπουλος και οι καπνοπαραγωγοί Ν. Χ'Έλευθερίου και Δημήτριος Μαλαμίδης.

Αν και ο Βοζάνης ήταν η «ψυχή» και ο εμπνευστής της όλης προσπάθειας, ο θάνατός του ίσως δεν υπήρξε η μοναδική αιτία διακοπής της έκδοσης. Το εγχείρημα της κυκλοφορίας ενός 24σέλιδου εντύπου κάθε 15 ημέρες στη γενέτειρα του Εμμανουήλ Παπά φαντάζει εξαιρετικά φιλόδοξο, ακόμα και με τα σημερινά δεδομένα και για ευρείας κυκλοφορίας έντυπα. Διότι το οικονομικό πρόβλημα είχε προκύψει ευθύς εξαρχής. Στις 10 Ιανουαρίου 1932, η διοίκηση του Φιλοπρόοδου Συλλόγου είχε στείλει επιστολή προς τον Γ. Π. Συνεταιρισμό Παπά «*Η Ανάπλασις*» ζητώντας την οικονομική συνδρομή του για τη συνέχιση της έκδοσης, και ενώ είχε κυκλοφορήσει το 1ο τεύχος.

«Αποστέλλοντες υμίν συνημμένως το Α' τεύχος της υφ' ημών εκδοθείσης δεκαπενθημέρου Επιθεωρήσεως, έχομεν ακράδαντον πεποίθησιν ότι θα συντρέξετε εις το βαρύ τούτο έργον, όπερ ασφα-

142. Την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, η Δοβίστα ήταν πράγματι κωμόπολη καθώς αποτυπώνονταν στους χάρτες μαζί με την πόλη των Σερρών στους οικισμούς που είχαν περισσότερους από 1.500 κατοίκους.

143. Επιθεώρησις *Εμμανουήλ Παπάς*, τεύχος 2, σελ. 24, 17η Ιανουαρίου 1932.

144. Ο πλήρης τίτλος ήταν: «Εμμανουήλ Παπάς, Δεκαπενθήμερος γενική επιθεώρησις, επίσημον όργανον ομονύμου συλλόγου εδρεύοντος εν Παπά (Δοβίστη) Σερρών».

145. Ο Σύλλογος είχε ιδρυθεί το 1930 και γραφόταν «Παππά» με δύο «π». Η επιθεώρηση όμως του Συλλόγου γραφόταν «Παπά» με ένα «π»! Παρατηρούμε ότι το θέμα αυτό με το ένα ή τα δύο «π» είχε προκύψει τα αμέσως επομένα χρόνια μετά τη μετονομασία του οικισμού από *Δοβίστα* σε *Εμμανουήλ Παπά*.

λώς κατατάσσει την Κωμόπολιν μας ως πρωτοπόρον εις την διάδοσιν ή εξάπλωσιν παντός ωφελίμου. Αι υλικαί θυσίαι, εις τας οποίας υποβαλλόμεθα, φυσικώ τω λόγω δεν είναι δυνατόν να καλυφθούν. Ευχής έργον δε θα ήτο, αν ηδύνατο να βοηθήσωσι το περιοδικόν τούτο, έστω και με ισοφάρισιν των δημιουργουμένων εκάστοτε δαπανών εκδόσεως, κυκλοφορίας, κ.λ.π. Τούτο πάντως θα εξαρτηθή και εκ του βαθμού της ευπροσηγορίας των κατοίκων Παπά, μεθ' ης θα ενισχυθή η περαιτέρω εξέλιξις του αγώνος μας. Πεποιθότες, όμως, ότι υμείς τουλάχιστον θα τείντε πρώτοι χείραν βοηθείας, υπό το πρόσχημα ετησίας συνδρομής¹⁴⁶, διαθέτοντες σχετικήν προς τους πόρους του Συνεταιρισμού σας πίστωσιν, πλουτίζοντες ούτω την βιβλιοθήκην αυτού διά των τευχών του περιοδικού μας.

Διατελούμεν μετ' εξαίρετου τιμής.
Ο πρόεδρος Αλεξ. Πεχλιβάνης,
ο Γεν. Γραμματεύς Χρ. Τσιαούσης».

Ο Βοζάνης υπήρξε από τους πιο μορφωμένους, ανήσυχους και δραστήριους¹⁴⁷ ανθρώπους της Δοβίστας εκείνης της εποχής. Σίγουρα, γνώριζε τις δυσκολίες του εγχειρήματος αλλά το σκεπτικό του

αποτυπώνεται ευκρινέστατα στο κλασικό «Διατί εκδιδόμεθα» του πρώτου τεύχους: «...Πόσον ωφέλιον, αλλά και οποίαν ιστορικήν σημασίαν θα προσεδίδωμεν αίφνης, αν είχομεν ανά χείρας μας μίαν έστω και κακότεχνον σελίδα, γραμμένην αποκλειστικώς και μόνον για την Ζωήν και την Ιστορίαν της Κωμοπόλεώς μας, προ πεντήκοντα ή εκατόν ετών! Εν επιγνώσει ότι, πάν ό,τι θα γραφή εις τας σελίδας της παρούσης Επιθεωρήσεως, θα αποτελέση, αφ' ενός τον κρίκον, όστις θα συνδέη το παρελθόν μετά του παρόντος και αφ' ετέρου την συνέχειαν της ιστορίας μας, ετολήσαμεν να προβώμεν εις αναλόγους υλικάς και πνευματικάς θυσίας, με την πεποίθησιν ότι δεόντως θέλει εκτιμηθή και κατά την παρούσαν εποχήν η πράξις μας αυτή...».¹⁴⁸

Χάρις, λοιπόν, στη «μικρά έρευνα» για τους απογόνους των αδελφών του Εμμανουήλ Παπά που πρόλαβε να μας κληροδοτήσσει ο Βοζάνης, στα μόλις δύο τεύχη της Επιθεώρησης που κυκλοφόρησαν, μπορέσαμε και εμείς μετά από 90 χρόνια να πιάσουμε το νήμα της Ιστορίας και να έχουμε –200 χρόνια μετά την Επανάσταση του 1821– μία εκτενή εικόνα των διασταυ-

146. Η ετήσια συνδρομή είχε οριστεί στις 100 δρχ., η εξαμηνή στις 60 δρχ, ενώ η τιμή φύλλου ήταν 5 δρχ.

147. Ο Βοζάνης προσπάθησε να κατασκευάσει αυτόματη φυτευτική μηχανή για τους καπνοπαραγωγούς του χωριού, διότι η «φυτεία» ήταν από τις πιο κοπιαστικές εργασίες στα καπνοχώραφα. Σύμφωνα με τον Ν. Θ. Γκιουζέλη, πήγε στη Γερμανία και με τη βοήθεια του συγχωριανού του Μιχάλη Παπαβασιλείου που διέμενε εκεί παρουσίασε τα σχέδιά του σε Γερμανούς μηχανικούς, έχοντας εξασφαλίσει και χρηματοδότηση από τον Δοβιστιανό καπνέμπορο Φώτιο Αλευρά. Ήταν όμως η εποχή του μεγάλου κραχ του 1929 που επηρέασε την παραγωγή και τη διάθεση του καπνού, με αποτέλεσμα να μην μπορέσει ο Αλευράς να ανταποκριθεί στην οικονομική δαπάνη. Θα επρόκειτο για την πρώτη αυτόματη φυτευτική μηχανή στην ανατολική Μακεδονία. Δυστυχώς, τα σχέδια αυτά, όπως και σημειώσεις, έρευνες και διάφοροι φάκελοι με κείμενά του από τις δραστηριότητές του καταστράφηκαν στη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής 1941-44.

148. Επιθεώρησις *Εμμανουήλ Παπάς*, τεύχος 1, σελ. 1, 1η Ιανουαρίου 1932.

ρώσεων της μεγάλης αυτής ιστορικής οικογένειας από τις αρχές του 19ου αιώνα.

Η ευλογημένη οικογένεια του παπά Δημήτρη Οικονόμου του Λεονταρή ή Λεοντή και της Βασιλικής Παπά, από τα μέσα του 18ου αιώνα και μέχρι τη δεκαετία του 1960, όταν άρχισε η αστυφιλία, άφησε στη Δοβίστα εκατοντάδες απογόνους. Την επισήμανση αυτή, όπως είδαμε, την είχε κάνει και ο Κωνσταντίνος Βοζάνης από τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Είχε υπολο-

γίσει ότι το 1/3 των τότε κατοίκων του χωριού ήταν απόγονοι της οικογένειας του παπά Δημήτρη Οικονόμου.

Για τον παπά Δημήτριο Οικονόμου, ο Βοζάνης αναφέρεται στα στοιχεία που διέσωσε ο Ευάγγελος Στράτης: «Ο πατήρ του ήρωος Δημήτριος πλούσιος και διακεκριμένος προύχων της όλης επαρχίας και εν μεγάλη τιμή παρά πάσι, κατ' επίμονον αίτησιν των συμπολιτών του χειροτονήθη πρεσβύτερος τιμηθείς υπό του Μητροπο-

Φωτογραφία του 1928 των αδελφών Δημητρίου και Αντωνίου Μαλλιάρη με τις οικογένειές τους.

Από αριστερά επάνω: Κατερίνη Αντ. Μαλλιάρη (Νικόλτσιου), Αγγελική Δημ. Μαλλιάρη (Οικονόμου), Αριστοτέλης Αντ. Μαλλιάρης, Δημήτριος (Μητρούδας) Αντ. Μαλλιάρης και Μάρθα Δημ. Μαλλιάρη (Χαβαλέ). Μέση: Μαρία (Τέτα) και Δημήτρης Μαλλιάρης, Παναγή και Αντώνης Μαλλιάρης. Κάτω: Θανάσης Δημ. Μαλλιάρης, Γεώργιος Δημ. Μαλλιάρης, Νούλα Δημ. Μαλλιάρη (Αραμπατζή) και Αθανάσιος Αντ. Μαλλιάρης.

λίτου ένεκα των πολλών του αρετών και διά του αξιώματος του Οικονόμου εν ηλικία 30 ετών. Θερμότατος ών πατριώτης μετά πόνου ψυχής έβλεπε τους συμπολίτες αυτού πολυτρόπως καταπιεζομένους υπό των Τούρκων και δη κατά τας εορτάς αγγαρευομένους εκ φανατισμού άμα τη κρούσει του ξυλίνου σημάντρου της Εκκλησίας, παρηγορών δε αυτούς έλεγε “Θα ίδητε μίαν ημέραν το φως ιλαρόν” και το του Ευαγγελίου “Νυν εδοξάσθη ο υιός του ανθρώπου”». ¹⁴⁹

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να κάνουμε μία παρατήρηση που έχει τη σημασία της. Αντιγράφοντας ο Βοζάνης το σχετικό εδάφιο από το βιβλίο του Ευάγγελου Στράτη έβαλε μέσα σε κόμματα τη φράση «τιμηθείς υπό του Μητροπολίτου ένεκα των πολλών του αρετών και διά του αξιώματος του Οικονόμου». Έτσι, λοιπόν, δεν γίνεται κατανοητό αν ο Δημήτριος Λεονταρής χειροτονήθηκε σε ηλικία 30 ετών ή ήταν χειροτονημένος και είχε λάβει το εκκλησιαστικό αξίωμα σε ηλικία 30 ετών. ¹⁵⁰

Με τα δεδομένα της εποχής, και για να αποφεύγουν «οχλήσεις» από τους μπέηδες, τα κορίτσια τότε παντρεύονταν σε νεαρή ηλικία επιλέγοντας συνήθως νέους της ηλικίας τους. Λαμβάνοντας ως βάση το 1772-1773 ως έτος γέννησης του Εμμανουήλ, ο Δημήτριος Λεονταρής και η γυναίκα του Βασιλική Παπά θα πρέπει να ήταν γεννημένοι μεταξύ 1745-1750. Συνεπώς, αν ο παπα-Δημήτριος έλαβε και το εκκλησιαστικό αξίωμα του Οικονόμου σε ηλικία 30 ετών, τα παιδιά του, δηλαδή ο παπα-Αθανάσιος Οικονόμος, ο Μάλαμας,

ο Κωνσταντίνος και η Παναγιώτα θα πρέπει να γεννήθηκαν μετά την απόδοση του αξιώματος του Οικονόμου στον πατέρα τους. Και πολύ πιθανόν και ο Γεώργιος ο οποίος, κατά πληροφορίες των απογόνων του, ήταν γεννημένος περίπου στα 1780.

Ευθύς εξαρχής η δυσκολία εντοπισμού των απογόνων προέκυψε από τη συχνή αλλαγή των επιθέτων στους άνδρες και από τη μη καταγραφή των κοριτσιών. Ο Βοζάνης δεν κατέγραψε –γιατί δεν του το είπαν προφανώς– είτε γιους που πήγαν σώγαμπροι και άλλαξαν επίθετο (όπως στους απογόνους του Κωνσταντίνου), είτε θυγατέρες που δεν εμφανίζονται καθόλου (όπως στην περίπτωση του Μάλαμα).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Ή ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΣ Ή ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΙΣΚΟΣ;

Ας δούμε τους απόγονους του Γεωργίου, όπως τους εξιστορεί ο Βοζάνης στις αρχές του 1932:

«Δημήτριος-Νικόλαος και Γεώργιος. Εκ τούτων ο μεν Νικόλαος έφερε εις φως τον Δημήτριον Σίσκον πατέρα των σημερινών αδελφών Νικολάου Σίσκου και Ιωάννου Σίσκου και τον Γεώργιον Ραβάνην πατέρα των επιζώντων αδελφών Χρήστου Ραβάνη, Κωνσταντίνου Ραβάνη, προέδρου ήδη της Κοινότητάς μας, Νικολάου Ραβάνη, Βασιλείου Ραβάνη φαρμακοποιού ήδη εν Σέρραις και Δημητρίου Ραβάνη. Ο δε Γεώργιος έφευρεν εις φως τον Ιωάννην, ο Ιωάννης τον Μιχαλάκη, όστις είναι πατήρ των επιζώντων αδελφών Γεωργίου Γάκη και Ιωάννου Μιχαλάκη».

Εδώ το πρόβλημα είναι η παύλα στο

149. Στράτη Ευάγγελου Γ., *Ο Σερραίος Αρχιστράτηγος των Μακεδονικών Δυνάμεων κατά τον Ιερόν Αγώνα του 1821 Εμμανουήλ Παπάς, Ιστορική πραγματεία επί τη βάσει επίσημων ανέκδοτων εγγράφων*, Τύποις Χρήστου Α. Γούσιου, Σέρραι 1914, σελ. 7.

150. Επιθεώρησις *Εμμανουήλ Παπάς*, τεύχος 2, σελ. 23, 17η Ιανουαρίου 1932.

Ο μητροπολίτης Σερρών Κωνσταντίνος Μεγγρέλης και οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές φωτογραφίζονται στο σπίτι του Εμμανουήλ Παπά κατά τον εορτασμό της Εκατονταετηρίδας από την Επανάσταση του 1821, που γιορτάστηκε το 1930 με καθυστέρηση μίας δεκαετίας λόγω της μικρασιατικής εκστρατείας που ήταν σε εξέλιξη το 1921. Στη φωτογραφία διακρίνεται και ο ιερέας του χωριού πατήρ Γεώργιος Σιούτας (Παπαγεωργίου), απόγονος εκ των αδελφών του Εμμανουήλ Παπά. (Αρχειο Γεωργίου και Ιωάννη Παπαγεωργίου του Δημητρίου).

«Δημήτριος-Νικόλαος». Πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο με δύο ονόματα ή είναι άλλο τέκνο ο Δημήτριος και άλλο ο Νικόλαος; Εάν είναι το ίδιο πρόσωπο με δύο ονόματα (κάτι ασυνήθιστο για την εποχή) τότε γιατί ο Βοζάνης χρησιμοποιεί μόνο το δεύτερο, το «Νικόλαος», για να περιγράψει τη συνέχεια της γενεαλογικής αλυσίδας; Θεωρούμε ότι τα παιδιά του Γεωργίου Οικονόμου ήταν τρία, ο Δημήτριος, ο Νικόλαος και ο Γεώργιος, και ότι η παύλα

μεταξύ Δημητρίου και Νικολάου αφορά τη γραμματική σύνταξη της εποχής.

Στο αρχείο του Εμμανουήλ Παπά υπάρχει ένα πωλητήριο ενός μπακάλικου με ημερομηνία 23 Οκτωβρίου 1800. Σ' αυτό τα αδέρφια ο Στέργιος και ο Αναστάσιος Χατζής «εκ της επαρχίας του αγίου Σταγών»¹⁵¹ πώλησαν τη μισή άδεια («μισόν γετίκιον») στον Γεωργάκη Οικονόμου έναντι 550 γροσίων.¹⁵² Πρόκειται για ένα μεγάλο ποσό για την εποχή εκείνη. Ο Βακαλόπου-

151. Άλλη μία ιστορική τεκμηρίωση για τη μετεγκατάσταση Θεσσαλών και Ηπειρωτών στην περιοχή των Σερρών τρεις δεκαετίες πριν τη μαζική μετεγκατάσταση οικογενειών Βλάχων της δυτικής Πίνδου στην ανατολική Μακεδονία το 1832.

152. Βακαλόπουλος Απόστολος, σελ. 46-47.

λος εικάζει ότι ο Γεώργιος Οικονόμου είναι ο αδελφός του Εμμανουήλ Παπά, και βεβαίως δεν θα μπορούσε να είναι κάποιος άλλος. Πρώτον γιατί το πωλητήριο βρέθηκε στο αρχείο του Εμμανουήλ, και δεύτερον γιατί ποιος άλλος Οικονόμου εκείνη την εποχή θα είχε τόσα χρήματα για να αγοράσει τη μισή άδεια ενός μπακάλικου στη Δοβίστα.

Επομένως, πιθανόν, ο Εμμανουήλ να είχε γραμματικό στην Κωνσταντινούπολη τον ανιψιό του Δημήτριο Οικονόμου και να είναι αυτός που τον ακολούθησε, μαζί με τον υπασπιστή του Εμμανουήλ, Ιωάννη Χατζηπέτρου, στη μονή Εσφιγμένου στις 23 Μαρτίου 1821.¹⁵³

Το επίθετο Οικονόμου αναφέρεται δύο φορές σε συνυποσχετικό 12 Δοβιστιανών με το οποίο δανείζονται, στις 12 Δεκεμβρίου 1820, από τον Αθανάσιο Εμμανουήλ Παπά 9.843 γρόσια και 12 παράδες «διά χρείαν και ανάγκην του χωριού μας».¹⁵⁴ Εδώ υπογράφουν ένας «κοστατίνος οικονόμου» και ένας «κουνόμους». Ο Κωνσταντίνος Οικονόμου πιθανότατα είναι ο αδελφός του Εμμανουήλ Παπά, και ο άλλος Οικονόμου θα είναι ανιψιός του από τον αδελφό του Γεώργιο ή από τον παπα-Αθανάσιο Οικονόμο, διότι ο Γεώργιος είχε πεθάνει το 1815 και εάν ήταν ο παπα-Αθανάσιος Οικονόμος θα υπέγραφε ως παπα-Αθανάσιος.

153. Βακαλόπουλος Απόστολος, σελ. 36.

154. Βακαλόπουλος Απόστολος, υπ' αριθ. 8 έγγραφο, σελ. 53.

Από τον εορτασμό της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου στην πλατεία στα μέσα της περιόδου 1955-56. Ήταν η εποχή που στα νήπια φοιτούσαν κάθε χρόνο 45-55 παιδιά.

Από την επίσκεψη στο χωριό του δισέγγονου του Εμμανουήλ Παπά, από την κόρη του Ελένη, που είχε παντρευτεί τον έμπορο των Σερρών Ιωάννη Καπέτη. Ο εγγονός του Καπέτη είναι αυτός με το καπέλο στα χέρια δίπλα στον παπα-Ευριπίδη Μιχαλάκη με τον οποίο ήταν συγγενείς, όπως και με αρκετούς άλλους απογόνους των αδελφών του Εμμανουήλ Παπά, μέλη του τότε κοινοτικού συμβουλίου (Γεώργιος Ραβάνης, Αριστέιδης Οικονόμου, Παναγιώτης Καρανάσιος, Μιχάλης Τσιάπος κ.ά.).

Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι εάν τα χιλιάδες αυτά γρόσια δόθηκαν ως δάνειο για τις ανάγκες του χωριού, όπως αναφέρεται στο συνυποσχετικό, ή δόθηκαν για την προετοιμασία ενόψει της εκκολλαπτόμενης Επανάστασης. Μην ξεχνάμε ότι βρισκόμαστε στον Δεκέμβριο του 1820, ο Εμμανουήλ είχε πάρει τις οδηγίες του για να ξεσηκώσει τη Μακεδονία, και στις Σέρρες είχε αρχίσει η προετοιμασία, ασχέτως αν τελικά δεν προχώρησε η εξέγερση.

Το επίθετο Οικονόμου το συναντούμε σε μαρτυρικό γράμμα, της 12ης Μαρτίου 1838, του επισκόπου Σερρών –και μετέπειτα Δράμας– Νεόφυτου «με το οποίο μαρ-

τυρείται ότι η Ελένη, κόρη του Εμμανουήλ Παπά, έλαβε από τη μητέρα της Αφέντρα πολύ περισσότερα κινητά και ακίνητα απ' όσα της είχαν δώσει για προίκα και ότι δεν διεκδικεί τίποτε πια από τη μητέρα της και από τους άλλους συγκληρονόμους της».

Όπως ρητά αναφέρεται, στην επιστολή υπάρχει «έγγραφος μαρτυρία των Δοβισταντζήδων, όντων προκρίτων τζιορπατζήδων», και δεν είναι άλλοι από 6 συγγενείς της Ελένης («μάλιστα δε πλησίον συγγενών της Ελένης»), πιθανότατα πρώτα της ξαδέλφια, όπως προκύπτει από τα ονόματα: «διμίτριος γιοργίου, Βασίλειος Γεωργίου, μιχαλάκης Γιόργις, αβράμης

αποστόλου, κονσταντινός λιζαντιρις, γιαννής κουσταντίνου, άνκελος θεοχάρη, μαργαρίτης ηκονόμου».

Τα ονόματα αυτά είναι σημαντικά διότι ανιχνεύονται σε μια χρονική περίοδο για την οποία ο Βοζάνης δεν μας δίνει καθόλου στοιχεία, ή μας δίνει ελλιπή στοιχεία, ενώ θα πρέπει να υπήρχαν και άλλα τέκνα, αγόρια και κορίτσια, από τα αδέρφια του Εμμανουήλ, τα οποία δεν αναφέρονται. Για παράδειγμα, για τον Κωνσταντίνο ή Κωνσταντά ο Βοζάνης αναφέρει ότι γόνος αυτού υπήρξε μόνον ο Γεώργιος. Τότε ποιος είναι ο «γιαννής κουσταντίνου»;

Ποιος είναι ο Βασίλειος Γεωργίου; Μήπως ο αδελφός του Εμμανουήλ, ο Γεώργιος, είχε και άλλο παιδί με το όνομα Βασίλειος; Το 1954 πέθανε σε ηλικία 86 ετών ο Δημήτριος Οικονόμου του Βασιλείου Οικονόμου και της Δυσσινής. Αυτό σημαίνει ότι ήταν γεννημένος στα 1868. Συνεπώς, με μέσο όρο αλλαγής γενιάς την τριακονταετία, ο πατέρας του Βασίλειος Οικονόμου είχε γεννηθεί την εποχή υπογραφής του συνυποσχετικού στα 1838, δηλαδή την ευρύτερη χρονική περίοδο γέννησης των εγγονών των αδελφών του Εμμανουήλ. Για παράδειγμα, η Ελένη είχε αποκτήσει το πρώτο της παιδί, τον Κωνσταντίνο, στα 1830. Και βεβαίως ποιος είναι ο συγγενής της Ελένης «Μαργαρίτης Οικονόμου» που υπογράφει το συνυποσχετικό;

Είναι σχεδόν βέβαιο ότι τα αδέρφια του Εμμανουήλ Παπά, εκτός από τα ονόματα που διέσωσε ο Βοζάνης, είχαν αποκτήσει και άλλα τέκνα. Ο Βοζάνης στηρίχθηκε στις πληροφορίες υπέργηρων εγγονών των αδελφών του Εμμανουήλ, που

την πενταετία 1925-1930 βρίσκονταν στη ζωή. Εάν δεν πέθαινε νεότατος, στη ηλικία 32 ετών, ο Κωνσταντίνος Βοζιάνης είναι σίγουρο ότι θα μας έδινε την πλήρη εικόνα των απογόνων των αδελφών του Εμμανουήλ Παπά: «... Δεν θα εκταθώμεν και πολύ, επιφυλασσόμενοι αργότερον και εν ευθέτω στιγμή να περιγράψωμεν εν τη παρούση μας μελέτη άπαν το γενεαλογικόν δένδρον των αδελφών του Εμμανουήλ Παπά, τας διακλαδώσεις τούτου, ως και τας εκ της επιμηξίας δημιουργηθείσας διασταυρώσεις. Άπαντες οι αδελφοί του Εμμανουήλ Παπά έζησαν και απεβίωσαν εν τη Κωμοπόλει μας, αφήσαντες πλήθος απογόνων αποτελούντων σήμεραν το 1/3 σχεδόν του όλου πληθυσμού της Κωμοπόλεώς μας».¹⁵⁵

ΑΠΟ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΠΡΟΕΚΥΨΕ ΣΙΣΚΟΣ ΚΑΙ ΡΑΒΑΝΗΣ

Ο αδελφός, λοιπόν, του Εμμανουήλ Παπά, Γεώργιος Οικονόμου, είχε γιους τον Δημήτριο Οικονόμου, τον Νικόλαο Οικονόμου και τον Γεώργιο Οικονόμου. Σύμφωνα με πληροφορίες από τους απογόνους, ο Γεώργιος Οικονόμου είχε πεθάνει σχετικά νέος –περίπου 40 χρόνων– και ενώ ήταν εγκυμονούσα η γυναίκα του, και όπως όριζαν οι παραδόσεις δόθηκε στο νεογέννητο το όνομα του αποθανόντος πατέρα. Αλλά και αυτό να μην ισχύει, υπήρχαν αρκετοί διαφορετικοί λόγοι όταν πατέρας και γιος εμφανίζονταν με το ίδιο όνομα. Έτσι, λοιπόν, εξ αυτών:

– Ο Νικόλαος Οικονόμου κατέλιπε τον Δημήτριο Σίσκο¹⁵⁶ (1835-1909) και τον Γε-

155. Επιθεώρησης *Εμμανουήλ Παπάς*, τεύχος 2, σελ. 24, 17η Ιανουαρίου 1932.

156. σίσκος = (Θρ.Π.), χονδρός και παχύς άνθρωπος. Βλ.: Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού, περίοδος Β', τόμος 25ος, Εν Αθήναις, 1960, σελ. 175.

ώργιο Ραβάνη.¹⁵⁷ Τα εγγόνια του Γεωργίου Οικονόμου εμφανίζονται με διαφορετικά επίθετα, κάτι πολύ συνηθισμένο για την εποχή. Αυτό γινόταν γιατί χρησιμοποιούσαν προσδιοριστικά (σωματικά, χαρακτήρα, ιδιαίτερων προσόντων ή μειωμένης αντίληψης, ή εκ του επαγγέλματος, του συναφιού δηλαδή) ψευδώνυμα ή παρονομασίες (παρατσούκλια), ή έπαιρναν το

επίθετο του πεθερού εάν πήγαιναν σώγαμπροι, ή οι πρωτότοκοι θα έπρεπε να πάρουν το επίθετο της μάνας τους εάν η οικογένεια κατοικούσε στο πατρικό της κτλ. Ως εκ τούτου δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο μεταξύ αδελφών να υπάρχουν διαφορετικά επίθετα ή να έχουν χαθεί επίθετα αν και στην οικογένεια υπήρχαν και 5 αγόρια!¹⁵⁸

157. Ονομάστηκε Ραβάνης επειδή είχε «Ραβάνικο» άλογο! Πρόκειται για μια ράτσα αλόγου από τη δυτική περιοχή της Μαύρης Θάλασσας και εκτρέφεται στην Τουρκία περισσότερα από 800 χρόνια. Η τουρκική λέξη *gahnav* περιγράφει το γρήγορο πλευρικό βάδισμά τους γιατί είναι άλογα κούρσας για αγώνες, αλλά μπορούν να καλύπτουν και μεγάλες αποστάσεις χωρίς να ξοδεύουν μεγάλη ενέργεια. Συνήθως καλπάζουν με το κεφάλι και την ουρά τους ψηλά. Η κατοχή ενός τέτοιου αλόγου εκείνη την εποχή από ένα εγγόνι του Γεωργίου Οικονόμου, του αδελφού του Εμμανουήλ, φανερώνει την οικονομική ευρωστία που διέθεταν μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα κάποιοι από τους απογόνους της οικογένειας του παπά-Δημήτρη Οικονόμου και της Βασιλικής Παπά.

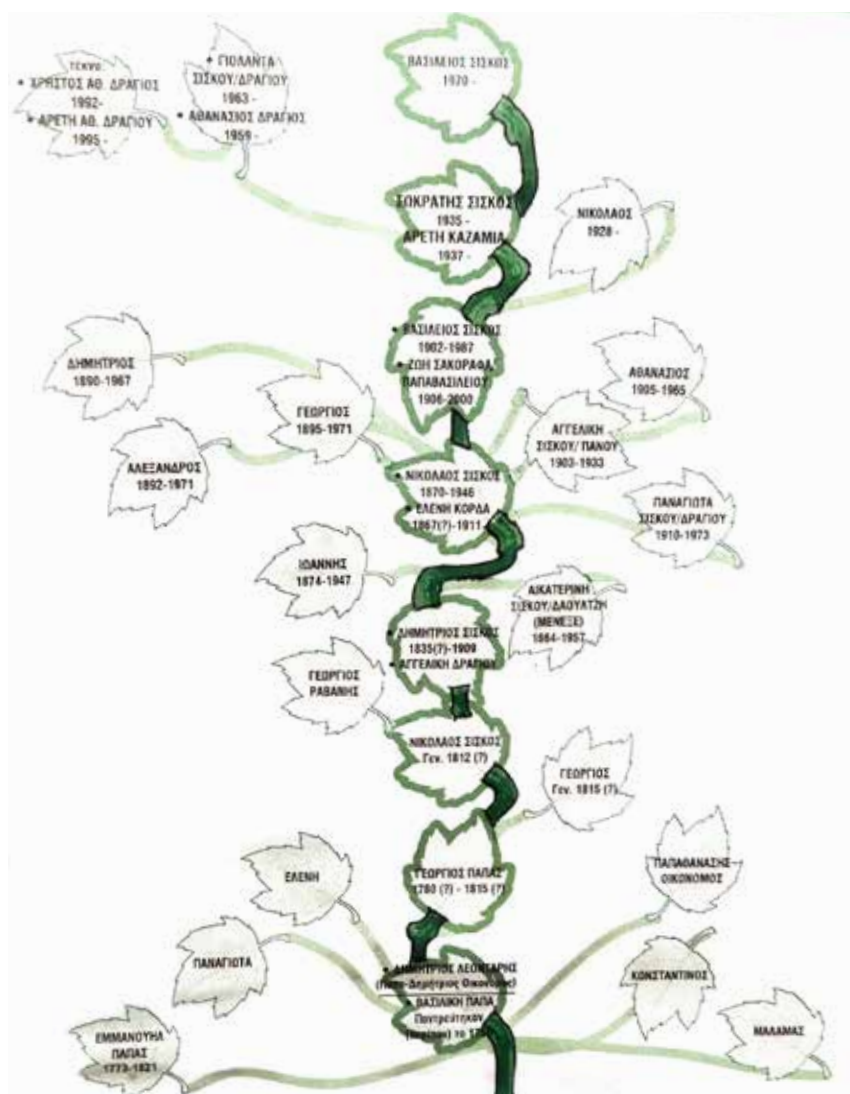
158. Προς αποφυγή ... παρεξηγήσεων θα χρησιμοποιήσουμε ένα παράδειγμα από τα μέσα του 19ου αιώνα και μ' ένα επίθετο που χάθηκε από τη Δοβίστα. Εκεί, λοιπόν, στα μέσα του 19ου αιώνα, στη Δο-

Η φωτογραφία είναι του 1904 και απεικονίζει την οικογένεια του Δημητρίου Ν. Σίσκου συν γυναίξι και τέκνοις και εγγονών. Ο Δημήτριος Σίσκος ήταν εγγονός του Γεωργίου, του αδελφού του Εμμανουήλ Παπά (Αρχείο Σωκράτη Β. Σίσκου).

ΤΟ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟ ΔΕΝΔΡΟ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ Β. ΣΙΣΚΟΥ

Το γενεαλογικό δένδρο του Σωκράτη Β. Σίσκου. Στη βάση του γενεαλογικού δένδρου είναι η οικογένεια του παπα-Δημητρίου Οικονόμου και της Βασιλικής Παπά. Το όνομα Βασιλίας διασώθηκε στις οικογένειες Σίσκου, Ραβάνη, Οικονόμου.

Φωτογραφίες των προγόνων του Σωκράτη Β. Σίσκου σε κάδρα στην οικία του στο χωριό.

Ο Δημήτριος Σίσκος (1835-1909) παντρεύτηκε την Αγγελική Δράγιου και απέκτησαν τον Νικόλαο Σίσκο (1870-1946), τον Ιωάννη Σίσκο (1874-1947) και την Αικατερίνη Σίσκου-Δαουλτζή-Μενεξέ (-1957). Ο Νικόλαος παντρεύτηκε την Ελένη Κόρδα (1870-1911).

«Ο Νικόλαος και η Ελένη έκαναν επτά παιδιά που ήταν τα εξής: Ο Αλέξανδρος (1892-1971) που είχε γυναίκα την Κρυστάλλω, το γένος Γάκη. Ο Γεώργιος (1895-1971) που παντρεύτηκε την Ευανθία Κοκόντζαρη. Ο Δημήτριος (1890-1967) που είχε γυναίκα τη Χαρίκλεια Στάγκου¹⁵⁹. Η Αγγελική Σίσκου (1903-1933) που παντρεύτηκε τον Αλέξανδρο Πάνου. Ο Αθανάσιος (1905-1965) που πήρε για γυναίκα την Αθανασία Οικονόμου. Η Παναγιώτα (1910-1973) που παντρεύτηκε τον Αλέξανδρο Δράγιο και ο Βασίλειος (1902-1987)».¹⁶⁰

Ο Βασίλειος Σίσκος παντρεύτηκε τη Ζωή Σακοραφά-Παπαβασιλείου (1906-2000) και κατέλιπε τον Σωκράτη Σίσκο (1935-) και τον Νικόλαο Σίσκο (1928-2014). Ο Σωκράτης Σίσκος παντρεύτηκε την Αρετή Καζαμία (1937-2022) και κατέλιπε τον Βασίλειο Σίσκο (1970-) και τη Γιολάντα Σίσκου (1963-).

Βεβαίως, εδώ είδαμε τους απογόνους του Νικολάου Σίσκου, αλλά απόγονοι υπήρξαν και από τα άλλα δύο παιδιά του Δημητρίου Σίσκου (1835-1909), τον Ιωάννη Σίσκο και την Αικατερίνη Σίσκου-Δαουλτζή-Μενεξέ. Άλλωστε, όπως επισημάνθηκε: «...βλέπουμε ότι οι ρίζες ενός ατόμου της σημερινής οικογενείας που περιγράψαμε έχουν σχέση, αν πάμε στο παρελθόν, με όλο σχεδόν το χωριό, με αφετηρία βέβαια τον πατέρα του Εμμ. Παπά, αφού μπλέκονται δεκάδες οικογένειες, που και αυτές έχουν το δικό τους γενεαλογικό δέντρο με τα σχετικά παρακλάδια».¹⁶¹

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΡΑΒΑΝΗ¹⁶²

Ένα πολυπληθές γενεαλογικό δέντρο σχηματίζεται από τον Γεώργιο Ραβάνη, τον άλλο εγγονό του Γεωργίου Οικονόμου και έτερο γιο του Νικολάου. Ο Γεώργιος Ραβάνης απέκτησε 6 παιδιά: τον Χρήστο Χ¹⁶³ Βαΐτσα, τον Κωνσταντίνο Χ Αγγελική (1879-1962, κόρη του Χρήστου Φάκα και της Μαρίας), τον Βασίλειο Χ Αναστασία, τη Σοφία Χ Σύρπας, τον Νικόλαο Χ Ελένη και τον Δημήτριο Χ Ευαγγελία.

Στο σημείο αυτό να θυμηθούμε τη γραπτή μαρτυρία του Βοζάνη: «... και τον Γε-

βίστα υπήρχαν 5 αδέρφια με το επίθετο Πλήθας, εκ των οποίων οι 4 πήγαν σόγαμπροι: ο Γιάννης, ο Αντώνης, ο Δημήτρης, ο Νικόλαος και ο Θωμάς. Ο Αντώνης έγινε Αντώνης Γκλιόγκος, ο Δημήτρης έγινε Δημήτρης Μπαντιούκας, ο Νικόλαος έγινε Νικόλαος Κρυστάλλης και ο Θωμάς έγινε Θωμάς Χαβαλές. Για τα επίθετα στη Δοβίστα βλ.: Κάρτσιος Βασίλης, Σ., *Δοβίστα, μία υστεροβυζαντινή παροικία*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 51-61.

159. Ήταν κόρη του Γεωργίου Στάγκου και της Παναγής. Πέθανε το 1971 σε ηλικία 76 ετών.

160. Γενεαλογικό δέντρο οικογενείας Σωκράτη Σίσκου, *Εμμανουήλ Παπάς*, περίοδος Β', τεύχος 76, Δεκέμβριος 2004, σελ. 20.

161. Γενεαλογικό δέντρο οικογενείας Σωκράτη Σίσκου, *Εμμανουήλ Παπάς*, ό.π., σελ. 20.

162. Η «αποκρυπτογράφηση» της οικογένειας Ραβάνη θα ήταν αδύνατη χωρίς τη βοήθεια του Νικολάου Βροντουλή του Ιωάννη, ο οποίος έλκει την καταγωγή του από δύο αδέρφια του Εμμανουήλ Παπά. Ο Νικόλαος Βροντουλής εργάστηκε μεθοδικά. Χωρίς τη συνεργασία του το έργο μας θα είχε καταστεί δυσχερές.

163. Το Χ υποδηλώνει τη σύζυγο ή τον σύζυγο των παιδιών.

Από αριστερά τα αδέρφια Χρήστος (1924-) και Νικόλαος (1926-) Ραβάνης του Γεωργίου με την ανιψιά τους Susanne Ravani από τον αδελφό τους Δημήτρη.

ώργιον Ραβάνην πατέρα των επιζώντων αδελφών Χρήστου Ραβάνη, Κωνσταντίνου Ραβάνη, προέδρου ήδη της Κοινότητάς μας, Νικολάου Ραβάνη, Βασιλείου Ραβάνη φαρμακοποιού ήδη εν Σέρραις και Δημητρίου Ραβάνη».

Να επισημάνουμε, για να προσδιορίσουμε και τη χρονική περίοδο, ότι ο Χρήστος Ραβάνης του Γεωργίου Ραβάνη και της Σοφίας Καρανάσιου πέθανε 30 Αυγούστου του 1948 σε ηλικία 75 ετών. Από τα αδέρφια του, στο διάστημα του μεσοπολέμου, ο Κωνσταντίνος διετέλεσε πρόεδρος της Κοινότητας (μετά τις κοινοτικές εκλογές του 1930), ο Βασίλειος φαρμακοποιός στις Σέρρες με σπουδές στην Κωνσταντινούπολη, και ο Δημήτριος, επίσης φαρμακοποιός στην Αθήνα, με σπουδές στη Μέση Ανατολή (Βηρυτός ή Δαμασκός) καθώς δεν υπήρχε ακόμη Φαρμακευτική Σχολή στην Αθήνα. Και βέβαια, ο Βοζάνης δεν αναφέρει καθόλου την αδελφή τους τη Σοφία.

Ο Χρήστος και η Βαΐτσα απέκτησαν 8 παιδιά: Γεώργιος Χ Φωτεινή, Αικατερίνη Χ

Βασίλειος, Αναστασία Χ Νικόλαος, Σοφία Χ Γεώργιος, Βασίλειος Χ Αγαθή, Παναγιώτα Χ Κίμων, Ελένη Χ Απόστολος και Αλεξάνδρα Χ Γεώργιος. Ο Νικόλαος και η Ελένη απέκτησαν τον Βασίλειο, τον Χρήστο, τον Αθανάσιο, την Παναγιώτα και τον Γεώργιο. Η Βαΐτσα, η χήρα του Χρήστου Ραβάνη, πέθανε το 1971 σε ηλικία 96 ετών. Ήταν θυγατέρα του Βασιλείου Κόρδα και της Νεράντζως.

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΟΥ ΡΑΒΑΝΗ

Το 2018, ο Νικόλαος Γ. Ραβάνης σε ηλικία 94 χρόνων «έχοντας καθαρή διαύγεια στη μνήμη του και πολλή νοσταλγία στις αναμνήσεις του» διηγήθηκε στην κόρη του Φωτεινή Ραβάνη το οικογενειακό δένδρο της οικογένειάς τους. Το καλοκαίρι του 2021, ο αδελφός του Νικολάου, δικηγόρος Χρήστος Γ. Ραβάνης, σε ηλικία 98 χρόνων συμπλήρωσε με περισσότερα γραπτά στοιχεία το οικογενειακό δένδρο της οικογένειας Ραβάνη.¹⁶⁴

Χρήστος Ραβάνης, 98 ετών, γράφει: «*Το*

164. Τα στοιχεία αυτά είχε την ευγενή καλοσύνη να μου στείλει η κόρη του Νικολάου Ραβάνη, η Φωτεινή, σε χειρόγραφες σημειώσεις διασώζοντας με αυτόν τον τρόπο την ιστορία της οικογένειάς της.

Χρηστάκος
Ραβάνης του
Γεωργίου.
Απεβίωσε το
1948.

Νικόλαος
Ραβάνης σε
φωτογραφία
στα μέσα της
δεκαετίας του
1950.

πρώτο που θυμάμαι παρόλο που δεν τον είχα γνωρίσει ποτέ, ο πατέρας του παππού μας του Χρηστάκου –ο οποίος πέθανε το 1948– ήταν ο Γεώργιος Σίσκος, Τζώρτζης, έτσι τον φώναζαν τότε. Ήταν καλός καβαλάρης, με το άλογό του, και ενώ το επίθετό του ήταν Σίσκος, από το θόρυβο του αλόγου του (αραβάν-αραβάν για τους οθωμανούς) του έμεινε το παρατσούκλι το –αραβάν αραβάν–ραβάν–Ραβάνης. Κι έτσι έγινε το επίθετό μας Ραβάνης. Η γυναίκα του ήταν η Παναγιώτα από το γένος Καρανάσιου, που τη φώναζαν Παναγή.

Ο Τζώρτζης Ραβάνης και η Παναγή έκαναν κατά σειρά τον Χρηστάκο Ραβάνη, τον Κωνσταντίνη Ραβάνη, τον Βασίλη Ραβάνη, τη Σοφία Ραβάνη, τον Νικολάκη Ραβάνη και τον Δημήτρη Ραβάνη. Ο Χρηστάκος Ραβάνης ήταν δάσκαλος για μερικά χρόνια στην Πεντάπολη και δίδαξε επίσης και στο χωριό μας. Παντρεύτηκε τη Βαΐτσα που είχε καταγωγή από το γένος Κόρδα Βασιλείου, η μητέρα της είχε το όνομα Νεράτζω. Τα παιδιά τους κατά έτος γέννησης είναι: Γιωργάκης Ραβάνης, Παναγή (πέθανε σε μικρή ηλικία), Αικατερίνη Ραβάνη-Μπουκουβάλα, Αναστασία Ραβάνη-Χατζηελευθερίου, Σοφία Ραβάνη-Αποστολιά, Βασίλης Ραβάνης, Παναγή Ραβάνη-Λειβαδιώτη, Ελένη Ραβάνη-Ζιά-

κα, Αλεξάνδρα Ραβάνη-Γκουρνέλη.

Ο πατέρας μου Γιωργάκης Χρ. Ραβάνης, γεννημένος το 1897, παντρεύτηκε τη Φωτεινή, γεννημένη το 1896, το γένος Δημητρίου και Μαγδαληνής Τσιαούσιλου. Ο πατέρας μου πήγε μέχρι τη 2α τάξη του Γυμνασίου και το επάγγελμά του ήταν γεωργός, αλλά και μεσίτης καπνών. Μέχρι τα γεράματά του, που πέθανε τον Αύγουστο του 1984, ζούσε στο χωριό Εμμανουήλ Παπά. Μιλούσε και λίγα τουρκικά που τα είχε μάθει από τον πατέρα του Χρηστάκο. Τα παιδιά του Γιωργάκη και της Φωτεινής είναι κατά έτος γέννησής τους: Χρήστος Γ. Ραβάνης, Νίκος Γ. Ραβάνης, Βαΐα Ραβάνη-Βαδικόλια, Μαγδαληνή Ραβάνη-Τασίκα, Δημήτριος Ραβάνης».

Ο αφηγητής, Χρήστος Γ. Ραβάνης, γεννημένος το 1924, παντρεύτηκε τη Μαριέτα Μπιμπίλα, με απογόνους τον Γεώργιο Χρ. Ραβάνη και τη Θεοδώρα Χρ. Ραβάνη. Ο έτερος αφηγητής, Νικόλαος Γ. Ραβάνης, παντρεύτηκε τη Μαρίκα το γένος Νικολάου και Ανδρομάχης Γκιουζέλη, τον Νοέμβριο του 1957. Τα παιδιά τους είναι η Φωτεινή Ραβάνη Χ Νίκο Καϊντάρη, η Χριστίνα Ραβάνη, ο Γεώργιος Ραβάνης Χ Στέλα Κιουγιουμτζή.

Βαΐα Γ. Ραβάνη Χ Δημήτριο Βαδικόλια. Τα παιδιά τους είναι ο Κώστας και ο Γιώρ-

γος Βαδικόλιας. Μαγδαληνή (Λίτσα) Γ. Ραβάνη Χ Γεώργιο Τασίκα. Κόρη τους η Ευαγγελία (Λία).

Δημήτριος Γ. Ραβάνης (1934-1978) Χ Μπριτ (Σουηδία). Ο Δημήτριος έζησε και εργάστηκε στη Σουηδία. Εκεί βρίσκονται και οι απόγονοί του: Η Σουζάνα Ravanis, ο Μάρτιν Ravanis και ο Ματθίας Ravanis.

Ο δεύτερος γιος του Τζώρτζη (Γιώργη) Ραβάνη, αδελφός του Χρηστάκου, ήταν ο Κωνσταντίνης, ο οποίος απέκτησε από τον γάμο του έναν μόνο γιο, τον Γεώργιο Ραβάνη, ο οποίος πέθανε πολύ νέος το 1934 από σκωληκοειδίτιδα. Γράφει ο Χρήστος Ραβάνης: *«Υπάρχει στο νεκροταφείο του Εμμανουήλ Παπά ακόμη ο επιβλητικός του τάφος, μαρμάρινος με τον ανδριάντα του και στον οποίο αναγράφονται τα γενεολογικά του στοιχεία. Για να μην μείνει άκληρος ο Κωνσταντίνης πήρε ψυχοπαίδι, έναν άλλο γιο, τον Στέργιο (του έδωσε το όνομα Στέργιος για να στεργιώσει η φάμιλία του) υιοθετώντας τον. Η γυναίκα του Κωνσταντίνη ήταν από την οικογένεια Κιοσσέ του χωριού. Ο γιος του Κωνσταντίνη, ο Γιώργος, που πέθανε πολύ νέος, ήταν αρραβωνιασμένος με την Άννα Σκουλίδου κόρη του Σοφοκλή Σκουλίδη από τις Σέρρες, και όταν πέθανε ο Γιώργος πήγε και έγινε καλογριά ενώ ήταν δασκάλα. Η κηδεία του Γιώργου έγινε στο χωριό με συνοδεία μουσικής μπάντας με πένθιμα εμβατήρια, κάτι πρωτόγνωρο για τα δεδομένα του χωριού για τη δεκαετία του 1930. Απόδειξη βέβαια της μεγάλης γονεϊκής αγάπης για τον μοναχογιό τους αλλά και της πολύ καλής οικονομικής κατάστασης της οικογένειας».*

Το τρίτο παιδί του Τζώρτζη Ραβάνη και της Παναγής ήταν ο Βασίλης Ραβάνης. Και αυτόν ο πατέρας του τον σπούδασε φαρμακοποιό στην Κωνσταντινούπολη,

την εποχή της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας. Γράφει ο Χρήστος Ραβάνης: *«Ο λεγόμενος φαρμακοποιός των Σερρών, που ήταν και δεινός πεζοπόρος. Τη διαδρομή Σερρών – Λαϊλιά την έκανε πεζός να να πήγαινε περίπατο. Τη γυναίκα του την έλεγαν Αναστασία. Έζησαν όλα τους τα χρόνια στην πόλη των Σερρών και το φαρμακείο ήταν στην πλατεία Εμπορίου».*

Η μοναδική κόρη του Τζώρτζη Ραβάνη και της Παναγής, η Σοφία, παντρεύτηκε στην Πεντάπολη τον Σύρπα και έκανε τρία κορίτσια και ένα αγόρι. Την Παναγή Σύρπα, τη Βασιλική Σύρπα, τον Κώστα Σύρπα και την Αθανασία, που με τη σειρά τους έχουν αφήσει απογόνους.

Ο Νικολάκης Ραβάνης του Τζώρτζη και της Παναγής είχε γυναίκα την Ελένη από το σόι του Καζαμία και άφησαν απογόνους τον Βασίλη, τον Χρήστο, τον Θανασάκη, τον Γιώργη και την Παναγή. Ο Νικολάκης Ραβάνης απέκτησε και πολλά εγγόνια.

Το 6ο παιδί του Τζώρτζη Ραβάνη και της Παναγής, ήταν ο Δημήτριος Ραβάνης, τον οποίο ο πατέρας του τον σπούδασε φαρμακοποιό στη Δαμασκό της Συρίας. Ο Δημήτριος έζησε όλα τα χρόνια του στην Αθήνα, έχοντας το φαρμακείο του στην οδό Πειραιώς στην περιοχή της πλατείας Ομονοίας. Ο Δημήτριος Ραβάνης είχε παντρευτεί την Ευαγγελία (Λίτσα) Μπουκουβάλα και έκανε τρία κορίτσια και έναν γιο. Τον Γιώργο, την Ελένη, την Παναγιώτα (Τούλα) Ραβάνη-Τζαβέλλα, και την Ιωάννα.

Όσον αφορά τη σχέση της οικογένειας Ραβάνη με την οικογένεια του Εμμανουήλ Παπά, ο Χρήστος Ραβάνης αναφέρει: *«Από όσα ξέρω, η ρίζα μας φτάνει μέχρι και την οικογένεια του Εμμανουήλ Παπά. Ο πατέρας του Γιώργη (Τζώρτζη Ραβάνη) και του αδελφού του Δημήτρη (Μητρούδα) Σίσκου πρέπει να παντρεύτηκε μία*

από τις αδελφές του Εμμανουήλ Παπά με το όνομα Αλεξάνδρα. Γι' αυτό και ο Τζώρτζης και ο Δημητράκης-Μητρούδας έχουν παιδιά με το όνομα Αλέξανδρος – Αλεξάνδρα. Επίσης, ο γιος του Τζώρτζη, ο Χρηστάκος Ραβάνης, είχε θυγατέρα, το τελευταίο του παιδί, με το όνομα Αλεξάνδρα, αλλά και ο άλλος γιος του Τζώρτζη, ο Βασίλης, ο φαρμακοποιός από τις Σέρρες είχε παιδί με το όνομα Αλέξανδρος, το τρίτο στη σειρά παιδί του, το οποίο πέθανε ελεύθερος. Αλλά επίσης και ο Μητρούδας (Δημήτρης Σίσκος) είχε παιδί με το όνομα Αλέξανδρος (αυτός που είχε γυναίκα από την οικογένεια του Γάκη του Μιχάλη, ο αδελφός του οποίου είχε περίπτερο στις Σέρρες επειδή ήταν ανάπηρος πολέμου. Η γιαγιά Βαϊτσα, η γυναίκα του Χρηστάκου, είχε μητέρα τη Νεράτζω με οικογενειακή ρίζα από την οικογένεια Τζιόμαλλου. Ο αδελφός της γιαγιάς Βαϊτσας, ο Θανασάκης Β. Κόρδας είχε γυναίκα τη Σουλτάνα που ήταν από το σόι Δαφίλη (που το πατρικό της σπίτι ήταν στο στενό δρόμο που υπήρχε προς το σπίτι του Σκόδρα). Το όνομα του πατέρα της ήταν Νίκος για αυτό και το παιδί τους (του Θανασάκη και της Σουλτάνας) είχε το όνομα Νίκος Κόρδας, ο οποίος ήταν πατέρας του φαρμακοποιού Σάκη Κόρδα που έχει το φαρμακείο στις Σέρρες στην περιοχή της πλατείας Ελευθερίας».

ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΗ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ:

Η εικασία του 98χρονου Χρήστου Ραβάνη για την προέλευση του ονόματος Αλέξανδρος – Αλεξάνδρα στις οικογένειες Ραβάνη και Σίσκου, ότι δηλαδή πιθανόν ο προπάππος τους να παντρεύτηκε «μία από τις αδελφές του Εμμανουήλ Παπά, με το όνομα Αλεξάνδρα», χρήζει διευκρινίσεων. Ο Εμμανουήλ Παπάς δεν είχε αδελφή Αλεξάνδρα. Είχε, όμως, γιο Αλέξανδρο.

Ο Αλέξανδρος, προτελευταίο παιδί του Εμμανουήλ Παπά, είχε γεννηθεί το 1811 και ήταν εν ζωή το 1865. Για τον Αλέξανδρο δεν έχει διασωθεί καμία πληροφορία, ούτε και πού κατοικούσε μετά την ενηλικίωσή του τη δεκαετία του 1830. Επίσης, ο Εμμανουήλ Παπάς είχε κόρη Νεράτζω, γεννημένη το 1801. Από την πλευρά του ο Βοζάνης είναι σαφής, αν και δεν μας δίνει πολλά στοιχεία για όλα τα παιδιά των αδελφών του Εμμανουήλ. Μας δίνει πάντα ένα όνομα. Είναι βέβαιο ότι υπήρχαν και άλλα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, τα ονόματα των οποίων δεν διασώθηκαν.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΓΑΚΗ ΚΑΙ ΜΙΧΑΛΑΚΗ

«... Ο δε Γεώργιος έφερεν εις φως τον Ιωάννην, ο Ιωάννης τον Μιχαλάκην, όστις είναι πατήρ των επιζώντων αδελφών Γεωργίου Γάκη και Ιωάννου Μιχαλάκη».

Ο Βοζάνης μας δίνει ως μοναδικό παιδί του τον Ιωάννη, αλλά πιθανόν να είχε και άλλα παιδιά και θυγατέρες που δεν αναφέρονται. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Ιωάννη (εγγονός) για τον οποίο αναφέρεται ως τέκνο μόνον ο Μιχαλάκης. Τα παιδιά του Μιχαλάκη, ο Γεώργιος Γάκης και ο Ιωάννης Μιχαλάκης, ήταν εν ζωή το 1932. Στα αρχεία όμως εμφανίζεται και ο Μιχαήλ Μιχαλάκης Χ Στεργιανή, ο οποίος είχε μία κόρη Ελένη Χ Δημήτριο Ζωγράφο, που πέθανε το 1970 σε ηλικία 92 ετών.

Ο Ιωάννης Μιχαλάκης του Μιχαήλ απεβίωσε στις 31 Αυγούστου 1963, σε ηλικία 80 ετών. Τον θάνατό του δήλωσε ο γιος του παπα-Ευριπίδης Μιχαλάκης, 53 ετών τότε. Ο Ιωάννης Μιχαλάκης είχε παντρευτεί τη Μαρία (1884-1956), την κόρη του Παπαδημητρίου Σιούτα και της Ζωής, και απέκτησαν τον παπά-Ευριπίδη, ο οποίος διετέλεσε εφημέριος του Αγίου Αθανασίου επί σειρά δεκαετιών (από το 1947 μέ-

χρι το 1985) και πέθανε πλήρης ημερών. Ο τάφος του βρίσκεται στην αριστερή πλευρά της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου. Ο Γεώργιος Γάκης είχε μία κόρη τη Βασιλική και έναν γιο τον Δημήτριο, ο οποίος άφησε και αυτός απογόνους.

Να τι έγραψε σχετικά ο δάσκαλος Γεώργιος Βοζιάνης:

*«... Πολλές πληροφορίες μάς έδωσε ο Δημήτριος Παπαγεωργίου-Σιούτας, απόγονος της οικογένειας Παπά από τον αδελφό του ήρωα Παπαθανάση. Ο Δημήτριος Παπαγεωργίου, που γεννήθηκε στα 1892, πρόλαβε και γνώρισε τις εγγονές του Εμμ. Παπά, Χαρίκλεια και Ζωή, παιδιά του Κωνσταντίνου Παπά, καθώς και τη γυναίκα του Κωνσταντίνου, που στα 1912-1913 ζούσε παράλυτη στις Σέρρες και μετά δυσκολίας σώθηκαν από την πυρπόληση των Σερρών από τους Βουλγάρους στα 1913... Στις αρχές του 1800, στην παλιά εκκλησία λειτουργούσε ο αδελφός του ήρωα Παπαθανάση, που λίγο αργότερα έφυγε τη μητρόπολη Σερρών. Την ίδια εποχή και για πολλά χρόνια, στο χωριό προεστώς, δηλαδή πρόεδρος, ήταν ο ανηψιός του ήρωα Γεώργιος, παιδί του Παπαθανάση».*¹⁶⁵

ΟΙ ΙΕΡΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε στους ιερείς που υπηρέτησαν στο χωριό στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου «Αλεξανδρείας του Μεγάλου», από τα μέσα του 18ου αιώνα έως και τις μέρες μας. Οι περισσότεροι ιερείς ήταν από το χωριό και μάλιστα από την οικογένεια του Εμμανουήλ Παπά.

Παπαλεονταρής, ο παππούς του Εμμανουήλ Παπά, Παπαδημήτρης Οικονόμου, ο πατέρας του Εμμανουήλ, παπα-Αθανάσιος Οικονόμου, αδελφός του, παπα-Δημήτριος ή Παπασιούτας, ανιψιός του, παπα-Χριστόδουλος Βοζιάνης, Δημήτριος Παπαιοκονόμου (γιος του Χριστόδουλου), Παπαγιώργης ή Παπαγεωργίου, Δημήτριος Τζιόμαλλος ή Παπατζιόμαλλος, Βασίλειος Σακκοραφάς ή Παπαβασιλείου, παπα-Ευριπίδης Μιχαλάκης και ο παπα-Αθανάσιος Κοκορότσικος.¹⁶⁶

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ή ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ Ή ΜΠΑΜΠΑΠΑΣΙΑΣ

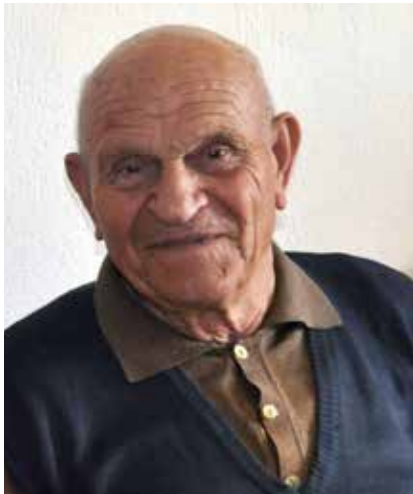
«Ο Κωνσταντίνος ή Κωνσταντάς ή Μπαμπάπασιας, “τίτλος παρόμοιος με Αρχιδούκα”. Τούτου γόνος υπήρξεν ο Γεώργιος, όστις έφερεν εις την ζωήν τον Κωνσταντάν και τον Νάσιον ή Καρανάσιον. Και ο μεν Κωνσταντάς καταλειπών τον Γεώργιον αντιπροσωπεύεται ήδη διά της εγγονής του Παναγής, συζύγου ήδη του Παναγιώτου Καζαμιά. Ο δε Νάσιος ή Καρανάσιος κατέλειπεν τους Θεοδόσιον Καρανάσιον, Θεοχάρην Καρανάσιον και τον Γεώργιον Καρανάσιον, όστις ετιμήθη υπό των συγκατοίκων του διά του αξιώματος του Κοινοτικού Συμβούλου».

Και στον Κωνσταντίνο ή Κωνσταντά εμφανίζεται ένα μόνον τέκνο, ο Γεώργιος. Πολύ πιθανόν να υπήρχαν και άλλα τέκνα, αγόρια και κορίτσια, τα ονόματα των οποίων δεν διασώθηκαν. Κατά τον Βοζιάνη, ο Κωνσταντίνος έφερε στη ζωή τον Κωνσταντά και τον Νάσιο ή Καρανάσιο. Οι πληρο-

165. Βοζιάνης Γ., «Ο ιερός ναός του Αγίου Αθανασίου», περιοδικό *Εμμανουήλ Παπάς*, τ. 25, Οκτώβριος 1983.

166. Βοζιάνης Γ., «Ο Ιερός ναός του Αγίου Αθανασίου Εμμανουήλ Παπά», περιοδικό *Εμμανουήλ Παπάς*, τ. 77, Ιούνιος 2005. Με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 200 χρόνων από την ανέγερση-ανακαίνιση του νέου ναού το 1805.

Θεοχάρης Καρανάσιος,
παππούς και εγγονός!

φορίες από τους απογόνους¹⁶⁷ αναφέρουν και άλλα δύο αγόρια, τον Νικόλαο και τον Δημήτριο. Ο Νικόλαος πήγε σώγαμπρος και άλλαξε επίθετο.

Ο Κωνσταντάς εμφανίζεται να έχει αποκτήσει μόνο ένα αγόρι, τον Γεώργιο, ο οποίος κατά τον Βοζάνη είχε μόνον ένα κορίτσι, την Παναγή, που παντρεύτηκε τον Παναγιώτη Καζαμία. Συνεπώς, οι απόγονοι του Παναγιώτη Καζαμία και της Παναγής προέρχονται και από τον αδελφό του Εμμανουήλ, τον Κωνσταντίνο ή Κωνσταντά. Ο Γεώργιος, όμως, έφερε την παρονομασία του προπάππου του, «Μπαμπάπασιας», διότι όταν πέθανε η κόρη του Παναγή, χήρα του Παναγιώτη Καζαμία, τον Νοέμβριο του 1969 σε ηλικία 87 ετών, είχε καταγραφεί ως θυγατέρα του Γεωργίου Μπαμπάπασια και της Ζωής!

Ο Αθανάσιος, Νάσιος ή Καρανάσιος (και εδώ οι παρονομασίες εμφανίζονται στη γενιά των εγγονών) απέκτησε τον Θεοχάρη, τον Γεώργιο και τον Θεοδόση. Από αυτούς, ο Θεοχάρης Καρανάσιος του Αθανασίου και της Βασιλικής (το γένος Ζιάκα)

πέθανε στις 27 Φεβρουαρίου 1948 σε ηλικία 88 ετών. Ήταν γεννημένος το 1860. Ο Θεοχάρης απέκτησε τον Νικόλαο, τον Χρήστο, τη Βασιλική Χ Μιχάλη Τσιάπο, τη Μαριγώ Χ Μανωλάκη Τσαούση, και την Αγγελική Χ Χρήστο (Τάκο) Λαμπρούδη. Ο μεν Νικόλαος απέκτησε τον Θεοχάρη¹⁶⁸, την Κατίνα Χ Γεώργιος Χατζηχριστάκης, τον Στέργιο και την Αρετή Χ Τάσος Τσοχατζίδης. Ο Θεοχάρης απέκτησε τον Νικόλαο, τον Ιωάννη και τον Χρήστο. Ο μεν Νικόλαος τον Θεοχάρη, και ο Ιωάννης (αντιπρόεδρος του Συλλόγου Θεσσαλονίκης) τον Θεοχάρη, τον Βασίλη, την Κωνσταντίνα και τον Παναγιώτη.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ

«Ο Παπαθανάσιος Οικονόμος. Ούτος κληρονομήσας την πατρικήν στέγην διέσωσε διά των γόνων του και το λευϊτικόν σχήμα της οικογενείας των μέχρι των ημερών μας. Κατέλειπε τον Παναγιώτην Σιούταν. Τούτον ελλείψει άρρενος τέκνου τον εκληρονόμησεν η θυγάτηρ του Φωτεινή, μετέπειτα πρεσβυτέρα Παπαγεωργίου.

167. Τις πληροφορίες για τους απογόνους του Κωνσταντίνου ή Κωνσταντά συγκέντρωσε ο Ιωάννης Καρανάσιος από τον πατέρα του Θεοχάρη Καρανάσιο 90 ετών και εν πλήρη διαύγεια.

168. Στη μαρτυρία του οποίου οφείλουμε τις πληροφορίες για το γενεαλογικό δένδρο του Κωνσταντίνου ή Κωνσταντά.

Απογόνος της Φωτεινής υπήρξεν ο Παπαδημήτριος Σιούτας καταλειπών τον Παπαγεώργιον ζώντα εισέτι και τον Παναγιώτη Σιούταν».

Ο «ΒΡΑΧΥΣ» ΜΑΛΑΜΑΣ

«Ο Μάλαμας επονομασθείς εις Κιουτσιούκ Μάλαμα (βραχύς Μάλαμας). Αντιπροσωπεύεται σήμερον διά των οικογενειών Μούκα, Αγοραστού, Θεμελή, Τσιάλα και Ντότσιου».

Για τους απογόνους του Μάλαμα, ο Βοζάνης δεν ανέφερε κανένα όνομα άρρενος, παρά μόνο επίθετα οικογενειών. Προφανώς, ο Βοζάνης γνώριζε πολλά περισσότερα αλλά λόγω χώρου επιφυλάχθηκε για λεπτομέρειες στην επόμενη έκδοση της «Επιθεώρησης», που δεν έγινε ποτέ εξαιτίας του θανάτου του. Τα πατρικά των απογόνων του Μάλαμα (Ντότσιου, Μούκα κτλ.) ήταν ακριβώς πίσω από το σπίτι του Βοζάνη, στη στενά οριοθετημένη περιοχή των ιδιοκτησιών του Εμμανουήλ Παπά και των αδελφών του. Ένα από αυτά τα σπίτια μου είχε υποδείξει, ως το πατρικό της, η γιαγιά μου Μαρία Κάρτσιου (1893-1989), του Θεμελή Ντότσιου (1859-1933) και της Στεργιανής Κούια ή Κούγια (1870-1916).¹⁶⁹

Ο Μάλαμας είχε δύο αγόρια και ενδεχομένως και κορίτσια. Τον Αθανάσιο Χ Φωτεινή που είχαν γιο τον Μάλαμα Μούκα Χ Ελένη Μπουμπούμη (αδελφή του Θεοδόση Μπουμπούμη), και τον παπα-Χριστό-

δουλο Βοζιάνη Χ Γερακίνα (από το σόι του Θεμελή Ντότσιου από το Δαφνούδι). Ο παπα-Χριστόδουλος και η Γερακίνα είχαν τρία παιδιά, τον παπα-Δημήτριο Παπαοικονόμου (ή παπα-Πόρναλη) Χ Αθανασία, τον Θεμελή Ντότσιου Χ Στεργιανή Κούγια (το όνομά της πήρε ο πατέρας μου Στέργιος), και την Αγγελική Χ Αθανάσιο Τούνα. Τα αδέρφια Δημήτριος Παπαοικονόμου, Θεμελής Ντότσιος και Αγγελική Τούνα ήταν γεννημένα τη δεκαετία του 1850. Το επίθετο Ντότσιος (Δόσιος)¹⁷⁰ εντοπίζεται «κρυμμένο» σε ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, καθώς δεν υπάρχει «μερίδα» στα αρχεία της Κοινότητας.

Το όνομα του Μάλαμα, του αδελφού του Εμμανουήλ Παπά, διασώθηκε προφανώς στην οικογένεια Μούκα. Από τα στοιχεία της κοινότητας προκύπτει ότι η Ελένη Μπουμπούμη (1880-1958) ήταν παντρεμένη με τον Μάλαμα Μούκα (1876-1916) και είχαν τον Νικόλαο Μούκα (1905-1955), τον Αθανάσιο (1903-1923), τον Αλέξανδρο (1910-1944, ένας από τους 10 εκτελεσθέντες του χωριού από τους Γερμανούς σε αντίποινα) και τη Φωτεινή (1913-1995).

Από όλα τα ανωτέρω καταλαβαίνει κανείς ότι εάν ο Κωνσταντίνος Βοζάνης δεν εξέδιδε τα δύο τεύχη του περιοδικού «ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ» στις αρχές της δεκαετίας του 1930, θα ήταν αδύνατον να εντοπίσουμε τους απογόνους των αδελφών του Εμμανουήλ Παπά, και ιδιαιτέρως τους απογόνους του Μάλαμα.¹⁷¹

169. Οι χρονολογίες είναι κατά προσέγγιση από τις προφορικές μαρτυρίες της Κάρτσαινας για τις ηλικίες θανάτου των γονιών της.

170. Τον 19ο αιώνα, το επίθετο Ντότσιος (Δόσιος) εντοπίζεται σε σχεδόν όλα τα Δαρνακοχώρια. Ο Βοζάνης είχε γράψει το 1932 για την αδελφή του Εμμανουήλ Παπά: «*Η Παναγιώτα νυμφευθείσα εν Βεζνίκω (Αγίω Πνεύματι) τον Χατζή Δόσιον κατέλειπεν πλουσίους απογόνους υφισταμένους εν πλήρει ευπορία και σήμερον εισέτι*».

171. Η έρευνα δεν σταματά εδώ, διότι ανά πάσα στιγμή είναι πιθανόν να προκύψουν νέα στοιχεία και πληροφορίες, κυρίως από γραπτές πηγές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄

Ο ΗΡΩΑΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821 ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ ΚΑΙ Η ΓΕΝΕΤΕΙΡΑ ΤΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Για τελείως αντικειμενικούς ιστορικούς λόγους, ο Εμμανουήλ Παπάς υπήρξε ένας από τους 4-5 εκλεκτούς της προετοιμασίας και της έναρξης της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Γεννήθηκε το 1772 στη Δοβίστα Σερρών και πέθανε στις 5 Δεκεμβρίου 1821 εν πλω προς την Ύδρα σε ηλικία 49 ετών. Γονείς του ήταν ο παπα-Δημήτριος Οικονόμου και η Βασιλική Παπά, οι οποίοι είχαν αποκτήσει και άλλους τρεις γιους και δύο θυγατέρες που άφησαν πλήθος απογόνων. Ο Εμμανουήλ είχε παντρευτεί την αρχόντισσα Φαίδρα και απέκτησαν 11 παιδιά.

Η Δοβίστα είχε δημιουργηθεί ως οικισμός τη δεκαετία του 1440 στο πλαίσιο του οθωμανικού τιμαριωτικού συστήματος. Με ενέργειες και δαπάνες του Εμμανουήλ Παπά και της οικογένειάς του, το 1805 ανεγέρθηκε στη Δοβίστα ο ιερός ναός του Αγίου Αθανασίου, ένας από τους μεγαλύτερους χριστιανικούς ναούς για την εποχή της τουρκοκρατίας σε όλη τη Μακεδονία.

Στην προεπαναστατική περίοδο, ο Εμμανουήλ Παπάς ήταν από τους πλουσιότερους εμπόρους βαμβακιού των Βαλκανίων και τραπεζίτης των διοικητών της πόλης των Σερρών. Είχε μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία τον Δεκέμβριο του 1819, και την 1η Μαρτίου 1821 στο υψηλότερο βαθμό μύησης του Ποιμένος. Οι αποφάσεις για την Επανάσταση είχαν ληφθεί. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης θα ξεσήκωνε τη Μολδοβλαχία, ο Παπαφλέσσας τον Μοριά, και ο Εμμανουήλ Παπάς τη Μακεδονία! Ο Εμμανουήλ Παπάς βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη από το φθινόπωρο του 1817.

Ο Εμμανουήλ υπήρξε αρχιταμίας της Εφορείας Κωνσταντινουπόλεως, και έφορος της Εθνικής Κάσσας υπό τον Οικουμενικό Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄. Αν και δεν πρόλαβε να μας αφήσει απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας, και για την Επανάσταση στη Χαλκιδική, διασώθηκε όμως το μοναδικό του Ιστορικό Αρχείο. Μέσα από δεκάδες έγγραφα και επιστολές μπορούμε να παρακολουθήσουμε –μέρα με τη μέρα– την εξέλιξη των γεγονότων κατά τη διάρκεια του 1821. Το Αρχείο του διασώθηκε με κινηματογραφικό τρόπο και τελικά κατατέθηκε στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία.

Ο Εμμανουήλ Παπάς ανακηρύχθηκε αρχηγός και προστάτης της Μακεδονίας από τις μονές του Αγίου Όρους, και εκτέλεσε συγκεκριμένες εντολές της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας για την έναρξη της Επανάστασης στη Μακεδονία, την οποία χρηματοδότησε με δικά του κεφάλαια που υπολογίζονται σε 2.400.000 γρόσια.

Η περίπτωση του φιλογενή και ανιδιοτελή υπέρπλουτου της εποχής Εμμανουήλ Παπά είναι μοναδική στα χρονικά της Ελληνικής Επανάστασης. Από οικονομικής πλευράς, ο Εμμανουήλ διέθεσε για τον Αγώνα το σύνολο της κινητής και ακίνητης του περιουσίας. Εικάζεται ότι μόνον η οικογένεια Υψηλάντη διέθεσε περισσότερα χρήματα από

τον Εμμανουήλ στον εθνοαπελευθερωτικό Αγώνα του 1821.

Ο Εμμανουήλ, όμως, θυσίασε και την οικογένειά του. Οι τέσσερις μεγαλύτεροι γιοι του συνέχισαν τον αγώνα στη νότια Ελλάδα. Ο Αθανασάκης αποκεφαλίστηκε στη Χαλκίδα, ο Γιαννάκης σκοτώθηκε στο Μανιάκι πολεμώντας με τον Παπαφλέσσα, ο Νικόλαος στο Καματερό πολεμώντας με τον Καραϊσκάκη. Ο δευτερότοκος Αναστάσιος πολέμησε στο Μεσολόγγι.

Ο κύριος όγκος των εγγράφων του αρχείου της οικογένειας Εμμανουήλ Παπά προέρχεται από δύο κυρίως πηγές: Την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία (Ι.Ε.Ε.Ε.) και το Τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Τα έγγραφα της δεύτερης πηγής είναι κυρίως τα στοιχεία που συγκέντρωνε επί μακρόν χρονικό διάστημα ο τελευταίος γιος του Εμμανουήλ Παπά, ο Κωνσταντίνος, στην προσπάθειά του να δικαιωθεί ο αγώνας της οικογένειάς του.

Τα έγγραφα αυτά, ο Κωνσταντίνος τα κατέθετε στις αρμόδιες Στρατιωτικές Επιτροπές έως και την τελική δικαίωση των θυσιών της οικογένειάς του με την αναφορά της 8ης Ιουνίου 1865 «προς την εν Αθήναις Σεβαστήν Επιτροπήν του Αγώνος». Τα έγγραφα των πηγών αυτών ταξινόμησε χρονολογικά και μελέτησε, με διαύγεια και επιστημονική τεκμηρίωση, ο αείμνηστος ιστορικός μας Απόστολος Βακαλόπουλος, ο οποίος το 1981 δημοσίευσε το συγκλονιστικό του πόνημα «Εμμανουήλ Παπάς, αρχηγός και υπερασπιστής της Μακεδονίας – Η ιστορία και το αρχείο της οικογένειάς του».

THE HERO OF THE REVOLUTION OF 1821

EMMANOUIL PAPAS AND HIS BIRTHPLACE

SUMMARY

Emmanouil Papas was one of the 4-5 chosen Greeks for the preparation and initiation of the Greek Revolution of 1821 and there are objective historical reasons to explain this claim. He was born in 1772 in Dovista of Serres region and died on December 5, 1821 at the age of 49 while sailing to island of Hydra. His parents were Papa-Dimitrios Ekonomou and Vassiliki Papa, who also had three other sons and two daughters. Papa-Ekonomou family left a large number of descendants. Emmanouil had married the noblewoman Phaedra and they had 11 children, eight sons and three daughters.

Dovista was established as a settlement in the 1440s as part of the Ottoman tax system. In 1805, the holy church of Agios Athanasios was built in Dovista, one of the largest Christian churches for that era of the Turkish occupation in all of Macedonia, thanks to the efforts and expenses of Emmanouil Papas and his family.

In the pre-revolutionary period, Emmanouil Papas was one of the richest cotton merchants in the Balkans and banker to the Turkish rulers of the city of Serres. He had been initiated into the Society of Friends (Filiki Eteria) in December 1819, and on March 1, 1821 in the highest degree of initiation of "Shepherd". The decisions about the Revolution had been made. Alexandros Ypsilantis was the leader of the Greek Revolution and revolted Moldova and Vlahia, Papaflessas revolted the region of Morea, and Emmanouil Papas the region of Macedonia! Emmanouil Papas was in Constantinople from the fall of 1817 to March 27, 1821.

Emmanouil Papas was the chief treasurer of the "Filiki Eteria" in Constantinople, and one of the three treasurers of the National Treasury under the Ecumenical Patriarch Gregory V. His unique Historical Archive was saved, although he did not have the opportunity to leave us Memoirs about Filiki Eteria and the Revolution in Macedonia.

Through dozens of documents and letters we can notice- day by day- the evolution of events during 1821. His Archive was rescued in a cinematic way and finally deposited in the Historical and Ethnological Society in Athens.

Emmanouil Papas was declared "leader and protector of Macedonia" by the monasteries of Mount Athos, and he carried out specific orders of the Authority of the Society of Friends. He financed the Revolution in Macedonia with his own funds estimated at 2,400,000 "groschi".

The case of the philogenous and selfless super-rich merchant Emmanouil Papas is unique in the history of the Greek Revolution. Emmanouil granted all of his money and fortune for the Greek Nation. It is assumed that only the Ypsilanti family allocated more money than Emmanuel for expenses in the national liberation struggle of 1821.

Emmanouil, however, also sacrificed the members of his family. His four eldest sons continued the struggle in southern Greece. Athanasakis was beheaded in Chalkida, Giannakis was killed in Maniaki fighting alongside the Greek hero Papaflessa, and the other son Nikolaos in Kamatero fighting alongside the Greek hero Karaiskakis. His son Anastasios fought in Messolonghi. His wife Phaedra and young children were imprisoned for many years.

The bulk of the documents in the archive of the Emmanouil Papa family comes from two main sources: the Historical and Ethnological Society (I.E.E.E.) and the Manuscripts Department of the National Library. The documents of the second source are mainly the evidence collected over a long period of time by Emmanuel Papa's last son, Constantine, in his attempt his family's struggle to be justified and vindicated.

Constantine submitted these documents to the relevant Military Commissions until the final vindication of his family's sacrifices with the report of June 8, 1865 «to the Respected Commission of the Struggle in Athens». The documents of these sources were classified chronologically and studied, with clarity and scientific documentation, by our late historian Apostolos Vakalopoulos, who published his exciting book «Emmanouil Papas, leader and defender of Macedonia - The history and archives of his family», in 1981.

Translated by Vasilis Kartsios

LE HÉROS DE LA RÉVOLUTION DE 1821

EMMANUEL PAPAS ET SON LIEU DE NAISSANCE.

SOMMAIRE

Pour des raisons historiques tout à fait objectives, Emmanuel Papas faisait partie des 4-5 élites de la préparation et de l'initiation de la Révolution Grecque de 1821. Il est né en 1772 à Dovista, un petit village de la Région de Serres, et est mort le 5 Décembre 1821 alors qu'il naviguait vers Hydra à l'âge de 49.

Ses parents étaient Papa-Dimitrios Oikonomou et Vassiliki Papa, qui ont également eu trois autres fils et deux filles qui ont laissé un grand nombre de descendants. Emmanuel avait épousé la noble Phèdre et ils avaient 11 enfants.

Dovista a été établie en tant que colonie dans les années 1440, dans le cadre du système fiscal ottoman. Grâce aux efforts et aux dépenses d'Emmanuel Papas et de sa famille, en 1805, la sainte église d'Agios Athanasios a été construite à Dovista, l'une des plus grandes églises chrétiennes de l'époque de l'occupation turque dans toute la Macédoine.

A l'époque pré-révolutionnaire, Emmanuel Papas était l'un des plus riches marchands de coton des Balkans et banquier des gouverneurs de la ville de Serres. Il avait été initié à l'Organisation Révolutionnaire -appelée Philiki Etairia- en Décembre 1819, et le 1er mars 1821 au plus haut degré d'initiation. Les décisions concernant la Révolution étaient prises. Alexandros Ypsilantis révolterait la Moldavie, Papaflessas révolterait la Région de Moria (Péloponnèse), et Emmanuel Papas la Région de Macédoine !

Emmanuel Papas était situé à Constantinople dès l'automne 1817.

Le héros était trésorier en chef de l'Organisation à Constantinople et l'un des trois gouverneurs du trésor national sous le patriarche œcuménique Grégoire V. Bien qu'il n'ait pas eu le temps de nous laisser des mémoires sur la «Société Amicale» et la Révolution à Halkidiki, ses archives historiques uniques, ont été sauvées. Grâce à des dizaines de documents et de lettres, nous pouvons suivre - jour après jour- le développement des événements au cours de 1821. Ses archives ont été sauvées de manière cinématographique et finalement déposées auprès de la Société Historique et Ethnologique.

Emmanuel Papas a été déclaré chef et protecteur de la Macédoine par les monastères du Mont Athos, et il a exécuté des ordres spécifiques de l'Autorité de la Société Amicale pour le début de la Révolution en Macédoine, qu'il a financée avec ses fonds propres, estimés à 2 400 000 groschi.

Le cas du super-riche, philanthrope et désintéressé de l'époque Emmanuel Papas, est unique dans les annales de la Révolution Grecque. D'un point de vue financier, Emmanuel a consacré tout son argent et ses biens à la révolution. On suppose que seule la famille

Ypsilanti a alloué plus d'argent qu'Emmanuel à la lutte de libération nationale de 1821.

Emmanuel, cependant, a également sacrifié sa famille. Ses quatre fils ont continué la lutte pour la libération de la patrie dans le sud de la Grèce. Athanasakis a été décapité à Chalkida, Giannakis a été tué à Maniaki en combattant avec Papaflessa et Nikolaos a été tué à Kamatero en combattant les Turcs aux côtés de Karaiskakis. Anastasios a combattu à Messolonghi.

L'essentiel des documents des archives de la famille Emmanuel Papas provient de deux sources principales :

- la Société Historique et Ethnologique (I.E.E.E.).

- Et le Service des manuscrits de la Bibliothèque Nationale. Les documents de la deuxième source, sont principalement les preuves recueillies sur une longue période, par le dernier fils d'Emmanuel Papas, Constantin, dans sa tentative de faire valoir la lutte de sa famille.

Constantin a soumis ces documents aux Commissions Militaires Compétentes, jusqu'à la justification finale des sacrifices de sa famille, avec le rapport du 8 juin 1865 «à la Respectée Commission de la Lutte, à Athènes». Les documents de ces sources ont été classés chronologiquement et étudiés, avec clarté et documentation scientifique, par notre regretté historien Apostolos Vakalopoulos, qui a publié en 1981 son livre «Emmanouil Papas, leader et défenseur de la Macédoine- L'histoire et les archives de sa famille».

Traduit par Socrate Siskos

DER HELD DER REVOLUTION VON 1821 EMMANOUIL PAPAS

ZUSAMMENFASSUNG

Emmanouil Papa war einer der vier bis fünf Vorbereiter und Führer der griechischen Revolution gegen die türkische Besatzung von 1821. Er wurde in Dovista, Kreis Serras 1772 geboren und starb am 5.12.1821 im Freiheitskampf auf dem Schiff, unterwegs zur Insel Hydra, im Alter von 49 Jahren. Seine Eltern waren Papadimitrios Oikonomou und Vasiliki Papa. Er hatte noch fünf Brüder und eine Schwester, die viele Nachkommen hinterließen. E. Papa heiratete eine Aristokratin, Herrin Fedra, mit der er elf Kinder bekam. (Nach seinem Vater hieß er eigentlich E. Papa Dimitriou Oikonomou, Papa weil sein Vater Pastor mit dem Vornamen Dimitriou war, Oikonomou war ein Titel, da der Vater auch die Finanzen des Kirchenkreises verwaltete). Sein Geburtsort Dovista wurde 1440 als kleine Ansiedlung im Rahmen einer ottomanischen Gebietsreform erwähnt. Durch Bemühungen und finanzielle Mittel vom E. Papa wurde die Kirche „Ag. Athanasius“, die noch heute als Dorf-Hauptkirche besteht, 1805 gebaut. Sie war zur Zeit der türkischen Besatzung eine der größten Kirchen Makedoniens.

In der vorrevolutionären Zeit war E. Papas einer der reichsten Händler im ganzen Balkan, von Odessa bis zum Olymp. Er war Finanzier des türkischen Stadthalters von Serras. Als Eingeweihter des „Freundschaftsvereins des Aufstandes“ (Filiki Eteria“ gegen die Türken wurde er am 1.3.1821 in den höchsten „Grad des Hirten“ ernannt. Grunder dieser vereins waren Nikolaos Skoufas, Athanasios Tsakalof und Emmanouil Xanthos. In dieser Vereinigung wurde vereinbart, dass Graf Alexander Ypsilantis, Offizier der russischen Armee und Führer der „Heiligen Kompanie“ (Ieros Lochos) den Aufstand in Moldawien, wogegen Papaflessas, Pastor und Demagoge im Pelepones und E. Papa in Mekadonien den Aufstand beginnen sollten. (Bemerkung von N. Vrodoulis: Viele Fürsten im Südosten der Ukraine, Moldawiens, Rumäniens, Serbiens und Bulgariens waren griechischer. Abstammung. Die Nationalitäten der verschiedenen heutigen Nationen waren nicht deutlich ausgeprägt. Der ganze Balkan war unter dem Joch des Sultans. Alle waren Orthodox. Die Küste war voll von Griechische Städte die Schiffart an Schwartze Mehr und Donau waren in griechische Hand.) E. Papa hielt sich ab Herbst 1817 in Konstantinopel auf, wo er als erster Kassierer des Finanzamtes von Konstantinopel die Steuern der Christen verwaltete. Außerdem war er Finanzbeamter der nationalen Kasse unter dem Patriarchen Gregorios V. Eine Kasse war für das Patriarchat, die andere Kasse für den Sultan.

Obwohl E. Papa keine Zeit mehr blieb, seine Memoiren zu schreiben, liegen viele Schriften, Briefe und Dokumente vor, die genau aufzeigen, wie der Verlauf der Zeit ab 1820 war. Diese Schriften und Dokumente sind alle an die Ethnologische und Historische Gesellschaft Griechenland übergeben worden.

Die Gemeinschaft der Klöster vom Berg Athos hat E. Papa zum Archigos (Führer) und

Postatis (Retter) von Makedoniern erklärt. Außer den Unterlagen geht auch hervor, dass E. Papa den gesamten Aufstand vorbereitet und bis zu seinem Tod durchgeführt hat und mit 2.400.000 Groschen finanziert hat.

Man weiß, dass dieser griechische Held, E. Papa, sein gesamtes Vermögen, alle seine Güter, sein Leben und nicht zuletzt seine Familie, bzw. seine Kinder dem griechischen Freiheitskampf geopfert hat. Nur die Familie Ypsilantis hat evtl. noch mehr Geld gegeben. Die vier älteren Söhne von E. Papa haben den Freiheitskampf nach dessen Tod weitergeführt. Athanasios (Erstgeborener) wurde in Chalkida geköpft, Jannakis ist während eines Kampfes unter Papaflessas in Maniaki gefallen. Nikolaos fiel unter dem Oberbefehlshaber Karaiskakis ebenfalls im Kampf in Kamatero und Anastasios, der Zweigeborene kämpfte in Messolongi (siehe Exodus von Messolongi) konnte fliehen und überlebte den schrecklichen Kampf und Exodus.

Ein Teil der Dokumente stammt aus Quellen der Ethnologischen und Historischen Gesellschaft und aus handgeschriebenen Dokumenten E.Papas der Nationalbibliothek. Weitere Unterlagen stammen aus der Sammlung Konstantinos Papas, dem letzten Sohn von E. Papa, mit denen er versuchte, eine Wiedergutmachung zu begründen. Letztere Dokumente hat Konstantin übergeben. Alle Quellen sind chronologisch geordnet und wissenschaftlich bearbeitet und bewertet. Der Historiker Apostolos Vakalopoulos hat 1981 ein Buch veröffentlicht unter dem Titel „Emmanouils Papas, Führer und Retter Makedoniens, die Geschichte und das Archiv der Familie Emmanouil Papas“.

Fußnote von N. Vrodoulis

BOHATER REWOLUCJI 1821

EMMANOUIL PAPAS I JEGO MIEJSCE POCHODZENIA

STRESZCZENIE

Na podstawie obiektywnych dowodów historycznych Emmanouil Papas należał do 4-5 prekursorów i przywódców greckiej rewolucji przeciwko osmańskiej okupacji w 1821 roku. Urodził się w 1772 w Dovista, w małej wiosce w regionie Serres i zmarł 5 grudnia 1821 podczas żeglugi na wyspę Hydra w wieku 49 lat. Jego rodzicami byli Papa-Dimitrios Oikonomou i Vassiliki Papa, którzy mieli również trzech innych synów i dwie córki. Rodzina Papa-Oikonomou pozostawiła po sobie wielu potomków. Emmanouil poślubił szlachciankę Fedrę i mieli jedenaścioro dzieci, ośmiu synów i trzy córki.

Wieś Dovista powstała jako osada w latach czterdziestych XV wieku w ramach kształtowania się osmańskiego systemu podatkowego. Dzięki staraniom i inwestycjom Emmanouila Papasa i jego rodziny w 1805 roku w Doviscie wybudowano kościół pod wezwaniem Św. Athanasiosa – jeden z największych kościołów chrześcijańskich doby osmańskiego panowania w całym regionie Macedonii.

W okresie poprzedzającym wybuch rewolucji Emmanouil Papas był jednym z najbogatszych handlarzy bawełną na Bałkanach i znanym bankierem w kręgach administracyjnych miasta Serres. W grudniu 1819 roku wstąpił do tajnego rewolucyjnego stowarzyszenia „Filiki Eteria”, a 1 marca 1821 r. otrzymał najwyższy stopień wtajemniczenia. Wówczas podjęto decyzje dotyczące rozpoczęcia wywolenczej rewolucji. Alexandros Ypsilantis miał wzniecić powstanie w Mołdawii i Wołoszczyźnie, Papaflissas w Morea, a Emmanouil Papas w Macedonii! Od jesieni 1817 Emmanouil Papas przebywał w Konstantynopolu, gdzie był głównym skarbnikiem urzędu podatkowego Konstantynopola zarządzającym podatkami chrześcijan i inspektorem Skarbu Narodowego pod przewodnictwem Ekumenicznego Patriarchy Grzegorza V. Chociaż sam nie zdążył zostawić nam wspomnień o tajnym stowarzyszeniu „Filiki Eteria” i powstaniu na Półwyspie Chalcydyckim, jego osobiste archiwum historyczne zostało zachowane. Dziesiątki dokumentów i listów pozwalają nam prześledzić, jak z dnia na dzień rozwijały się wydarzenia 1821 roku. To archiwum ocalało i ostatecznie zostało przekazane do przechowania Greckiemu Stowarzyszeniu Historyczno-Etnologicznemu.

Emmanouil Papas został ogłoszony przez klasztory na górze Athos przywódcą i patronem Macedonii. Wykonywał określone rozkazy władz Stowarzyszenia „Filiki Eteria”, mające na celu wywołanie rewolucji w Macedonii, którą sfinansował z własnych środków szacowanych na zawrotną sumę 2 400 000 „grosia”.

Emmanouil Papas to postać wyjątkowa w historii greckiej rewolucji, był to człowiek bardzo bogaty i jednocześnie bezinteresowny, filantrop i patriota. Emmanouil poświęcił cały swój majątek i fortunę walce o wyzwolenie Grecji. Zakłada się, że tylko rodzina

Ypsilanti przeznaczyła więcej pieniędzy niż Emmanouil w walce narodowowyzwoleńczej w 1821 roku.

Ponadto Emmanouil poświęcił także swoją rodzinę. Jego czterej najstarsi synowie kontynuowali walkę w południowej Grecji. Athanasakis został ścięty w Chalkidzie, Giannakis zginął w walce w Maniaki u boku Papaflessa, Nikolaos w walce w Kamatero u boku Karaiskakisa. Drugi syn Anastasios walczył w Messolongi. Jego żona Fedra i najmłodsze dzieci byli więzieni przez wiele lat.

Większość dokumentów w archiwum rodzinnym Emmanouila Papasa pochodzi z dwóch głównych źródeł: Towarzystwa Historyczno-Etnologicznego (IEEE) oraz Działu Rękopisów Biblioteki Narodowej. Dokumenty z drugiego źródła to przede wszystkim dowody zbierane przez długi czas przez ostatniego syna Emmanouila Papasa, Konstantinosa. Celem jego starań było uznanie i uhonorowanie wkładu jego rodziny w walkę o wyzwolenie.

Konstantinos przedłożył te dokumenty właściwym komisjom wojskowym, aż do ostatecznego potwierdzenia poświęcenia i ofiary jego rodziny, w raporcie z dnia 8 czerwca 1865 r. „do Szanownego Komitetu Ruchu Wyzwolenia w Atenach”. Dokumenty z tych źródeł zostały ułożone w porządku chronologicznym i przestudiowane, dostarczając przejrzystych wyjaśnień naukowych, przez naszego niezapomnianego historyka Apostolosa Vakalopouloza, który w 1981 roku opublikował niesamowite dzieło „Emmanouil Papas, przywódca i patron Macedonii – Historia i archiwum rodzinne».

Tłumaczenie : Ewa Pieńkos Matakou

ГЕРОЙ ГРЕЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1821 г. ЭММАНУИЛ ПАПАС И ЕГО МАЛАЯ РОДИНА

КРАТКИЙ ОБЗОР

С точки зрения объективной истории Эммануил Папас по праву считается одним из 4 – 5 выдающихся деятелей, участвовавших в подготовке и начале Греческой революции 1821 г. Родился он в 1772 г. в селе Довиста в области Серрес и умер 5 декабря 1821 г. на корабле, направлявшемся на остров Гидру, в возрасте 49 лет. В семье его родителей, священника Димитриоса Иконому и Василики Папа, было еще трое сыновей и двое дочерей, оставивших после себя множество потомков. Эммануил женился на знатной гречанке по имени Федра, в браке с которой у них родилось 11 детей.

Село Довиста было основано как поселение в сороковых годах XV в. в рамках формирования османской феодальной системы. Благодаря действиям и вложению Эммануила Папаса и его семьи в 1805 г. в Довисте была построена церковь Святого Афанасия – один из величайших христианских храмов эпохи турецкого владычества во всем регионе Македонии.

В период, предшествовавший началу Революции, Эммануил Папас был одним из богатейших торговцев хлопком на Балканах и известным в административных кругах города Серрес кредитором. Он вступил в тайное общество «Филики Этерия («Дружеское общество») в декабре 1819 г., а первого марта 1821 г. удостоился высшего чина посвящения – Пастыря. Были приняты решения о начале Революции. Александр Ипсиланти должен был поднять восстание в Молдове и Валахии, Папафлесас в Морее, а Эммануил Папас – в Македонии! С осени 1817 г. Эммануил Папас находился в Константинополе.

Он был главным казначеем Константинопольской налоговой казны и инспектором Национальной кассы при Вселенском Патриархе Григории V. Хотя сам он и не успел оставить нам мемуаров об обществе «Филики этерия» и о восстании на Халкидики, сохранился его личный уникальный исторический архив. Десятки документов и писем позволяют проследить, как день за днем развивались события 1821 года. Этот архив был перенесен на пленку и в итоге передан на хранение в Историческую и Этнологическую Ассоциацию.

Эммануил Папас был провозглашен предводителем и покровителем Македонии афонскими монастырями, он исполнял определенные указы Правления общества «Филики Этерия», направленные на начало Революции в Македонии, на которую он пожертвовал свои собственные средства в размере 2.400.000 грошей.

Эммануил Папас, этот благородный, бескорыстный, очень богатый по меркам того времени человек, был уникальной личностью периода Греческой Революции.

С финансовой точки зрения Эммануил отдал во имя Освободительного движения все имевшееся у него движимое и недвижимое имущество. Пожалуй, только семья Ипсиланти пожертвовала на дело национально-освободительного движения 1821 г. большую денежную сумму, чем Эммануил Папас.

Однако Эммануил принес в жертву и свою семью. Четверо его старших сыновей продолжили борьбу в южной Греции. Афанасий был обезглавлен в Халкиде, Яннакис погиб, сражаясь в битве при Маньяки под командованием Папафлесаса, Николаос – в битве при Каматероне под командованием Караискакиса. Второй его сын Анастасиос оборонял город Месолонги.

Основная масса документов из архива семьи Эммануила Папаса происходит из двух источников: из Исторической и этнологической Ассоциации (Ι.Ε.Ε.Ε.) и из Отдела рукописей Национальной библиотеки. Документы из второго источника в основном представляют собой данные, которые в течение длительного периода времени собирал самый младший сын Эммануила Папаса, Константинос, в попытке воздать должное вкладу своей семьи в Освободительную борьбу.

Эти документы Константинос передал ответственным лицам в Военный Комитет, добившись тем самым окончательного признания жертв, принесенных его семьей, что подтверждено докладной запиской от 8 июня 1865 г. на имя «уважаемого Афинского комитета по делам Освободительного движения». Эти документы расположил в хронологическом порядке и изучил, снабдив научными пояснениями, приснопамятный историк Апостолос Вакалопулос, опубликовавший в 1981 г. потрясающий труд «Эммануил Папас – предводитель и покровитель Македонии. История и семейный архив».

Перевод: Ксения Климова

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Balta Evangelia, *Les vakıfs de Serrès et de sa region (XVe et XVIe siècles)*. Un premier inventaire, Traduit par Edith Karagiannis, Athenes 1995.
- Boggi Giovanni, “*Collection de portraits des personnages Turcs and Grecs les plus recommes soit par leur cruauté soit par leur bravoure dans la guerre actuelle de la Grece*”, Παρίσι [1826].
- Cydones Demetrius Correspondance*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Πόλη του Βατικανού 1956.
- Guillou André, *Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Bibliothèque byzantine, série «Documents», n° 3, Paris, Presses universitaires de France, 1955.
- <http://de.academic.ru/dic.nsf/greek2deu/55927>.
- http://el.wikipedia.org/wiki/Ιωάννης_ΣΤ'_Καντακουζηνός
- Leake William Martin, *Travels in Northern Greece*, t.3, London 1835.
- Lefort J., *Paysages de Macédoine*, collective (Bellier, Bondoux, Cheynet, Geyer, Grelois, Kravari), Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, monographies, Paris, de Boccard 1986.
- Nicolaidy B., *Les Turcs et la Turquie Contemporaine*, tome premier, editeur F. Sartorius, Paris 1859.
- Pouqueville François, *Voyage en Grèce* (Paris, 1820-1822, 5 vol., 1826-1827, 6 vol.).
- Psateles Demetrius Panagiotes, *Aperçu sur la situation de la Grece et réflexions sur son independence*, A Paris, 1826.
- Svoronos J. N., *L'hellénisme primitif de la Macédoine, prouvé par la numismatique, et l'or du Pangee*, Paris, Athens, 1919.
- Αγγέλου-Βλάχου Έλλη, *Η παιδεία εις τας τουρκοκρατούμενας Σέρρας, Εν Αθήναις*, 1935.
- Αιών*, Εφημερίς Πολιτική και Φιλολογική, Κυριακή 21 Ιανουαρίου 1840.
- Αιών*, Εφημερίς Πολιτική και Φιλολογική, Κυριακή 3 Μαρτίου 1840.
- Αιών*, Εφημερίς πολιτική και φιλολογική, Κυριακή 21 Ιουλίου 1840.
- Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, Αναφορά Ιωάννου Εμμανουήλ Παππά, υπ' αριθμ. 89 τεκμήριο.
- Ασδραχάς Σπύρος Ι., «Φορολογία και εκχρηματισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωριών (15ος - 16ος αι.)», *Μνήμων* 8 (1982).
- Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, *Η Τουρκοκρατία κατά τον ΙΔ' και ΙΕ' αιώνα, πανεπιστημιακές παραδόσεις*, Θεσσαλονίκη 1975.
- Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, *Εμμανουήλ Παπάς, «Αρχηγός και υπερασπιστής της Μακεδονίας», Η ιστορία και το αρχείο της οικογένειάς του*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1981.
- Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, *Νέα Ιστορικά Στοιχεία για τον Αναστάσιο Εμμ. Παπά*, Ανάτυπον εκ του ΚΕ' -ΚΣΤ' τόμου των «ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ», Θεσσαλονίκη 1986.
- Βασδραβέλλης Ιωάννης Κ., υπ' αριθμ. 22 έγγραφο παραρτήματος.
- Βασδραβέλλης, υπ' αριθμ. 31 έγγραφο παραρτήματος.
- Βοζιάνης Γεώργιος, «Κοινότητα Εμμ. Παπά, Πρόεδροι-Κοινοτικά Συμβούλια από το 1880 μέχρι σήμερα», *Εμμανουήλ Παπάς*, περίοδος Β', τεύχος 18, Δεκέμβριος 1981.

- Βοζιάνης Γ., «Ο ιερός ναός του Αγίου Αθανασίου», περιοδικό *Εμμανουήλ Παπάς*, τ. 25, Οκτώβριος 1983.
- Βοζιάνης Γ., «Ο Ιερός ναός του Αγίου Αθανασίου Εμμανουήλ Παπά», περιοδικό *Εμμανουήλ Παπάς*, τ. 77, Ιούνιος 2005.
- Γκιουζέλης Ν. Θ., «Κωνσταντίνος Βοζιάνης, η ζωή και το έργο του», *Εμμανουήλ Παπάς*, περίοδος Β΄, τεύχος 18, Δεκέμβριος 1981.
- Δημητριάδης Βασίλης, «Φορολογικές κατηγορίες των χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδονικά* 20 (1980).
Ελληνικά Χρονικά, 14 Ιανουαρίου 1825.
- Εξαρχος Γιώργης, Ω, *Μεσολόγγι Αθάνατο!, Ημερολόγια Β΄ Πολιορκίας και Εξόδου του Μεσολογγίου (10 Απριλίου 1825 - 11 Απριλίου 1826)*, *Τεκμήρια-Αναμνηλαφήσεις-Ερμηνείες*, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2021.
- Επιθεώρησις Εμμανουήλ Παπάς*, τεύχος 1, σελ. 1, 1η Ιανουαρίου 1932.
- Επιθεώρησις Εμμανουήλ Παπάς*, τεύχος 2, σελ. 24, 17η Ιανουαρίου 1932.
- Η Ελληνική Επανάσταση και η Ίδρυση του Ελληνικού Κράτους (1821-1832)*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΒ΄, Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, 1975.
- Ηροδότου Ιστορία*, Βιβλίο Ε΄ [5.16.1 - 5.16.4].
- Θεοχαρίδης Γεώργιος Ι., *Κατεπανίκια της Μακεδονίας, Συμβολή εις την διοικητικήν ιστορίαν και γεωγραφίαν της Μακεδονίας κατά τους μετά την Φραγκοκρατίαν χρόνους*, Παράρτημα Μακεδονικών, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1954, υπ. 1.
- Θουκυδίδης, *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*, Β΄, 29, 95-100.
- Κάρτσιος Βασίλης Σ., *Δοβίστα, μία υστεροβυζαντινή παροικία*, Θεσσαλονίκη 1991.
- Κάρτσιος Βασίλης Σ., *Η μάχη της Δοβίστας, τα γεγονότα που συντάραζαν τα Δαρνακοχώρια και τις Σέρρες και έφεραν στα πρόθυρα του πολέμου Ελλάδα και Τουρκία*, εκδόσεις Ερωδιός, 2007.
- Κάρτσιος Βασίλης Σ., *Η Γενοκτονία του Ελληνισμού της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τη 2η βουλγαρική κατοχή (1916-1918)*, Ερωδιός, 2010.
- Κάρτσιος Βασίλης Σ., *Η Επανάσταση του 1821 και ο Εμμανουήλ Παπάς*, εκδόσεις Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2021.
- Κασομούλης Νικόλαος Κ., *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833*, εισαγωγή και σημειώσεις υπό Γιάννη Βλαχογιάννη, τόμος πρώτος, Αθήναι 1940.
- Κουτσονίκας Λάμπρος, ταγματάρχης, *Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμος Β΄, Αθήναι 1864.
- Λάιος Γεώργιος, *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821*, Αθήνα 1958.
- Λιγνός Αντώνιος, *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου 1821-1822*, τ. 1.
- Μακαρόνας Χαράλαμπος Ι., «Ανασκαφή παρά την λίμνην της Δοϊράνης», *Μακεδονικά*, τ. 1, Ιανουάριος του 1941.
- Μουστάκας Κωνσταντίνος, «Οι Σέρρες και η περιοχή τους, Από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή», *Πρακτικά β΄ διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου*, τ. Α΄, Σέρρες 2013.
- Μπαϊρα Αλεξάνδρα, «Αντικρούοντας μια αντεπιστημονική ετυμολογία», περιοδικό *Εμμανουήλ Παπάς*, τ. 100, Δεκέμβριος 2016.
- Παπαγεωργίου Πέτρος Ν., *Αι Σέρραι και τα προάστεια, Τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου*

- του Προδρόμου, Συμβολή Ιστορική και Αρχαιολογική, Πανηγυρική έκδοση για τα 75 χρόνια από την απελευθέρωση των Σερρών από τον ξένο ζυγό, 2η έκδοση με εισαγωγή Χαράλαμπου Μπακιρτζή, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, Θεσσαλονίκη 1988.
- Παπαδόπουλος-Βρετός Ανδρέας, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι Κατάλογος των από πτώσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν, με βιβλιογραφικά και κριτικά σημειώσεις περί των αξίων λόγου συγγραμμάτων*, μέρος Β', Εν Αθήναις, 1857.
- Παπαοικονόμου Δημήτριος, «Ο Σύλλογος Εμμ. Παπά και οι δραστηριότητές του γύρω στα 1930», *Εμμανουήλ Παπάς*, περίοδος Β', τεύχος 17, Σεπτέμβριος 1981.
- Παπαρηγόπουλος, Ιστ. Τομ. 5ος.
- Παππός Μιχαήλος Ε., *Αρχαί Γραμματικής Ελληνικής διά τους αρχαρίους*, τόμος 2, Εν Βιέννη της Αυστρίας, 1829.
- Περιοδικό *Εμμανουήλ Παπάς*, τ. 2, 1932.
- Σκενδέρης Κων. Χ., *Ιστορία της Αρχαίας και Συγχρόνου Μοσχοπόλεως, έκδοσις Δευτέρα επηρξημένη και μετά πολλών εικόνων*, Εν Αθήναις, Τύποις Ι. Βάρτσου, οδός Πραξιτέλους 21, 1928.
- Σπηλιάδης Ν., *Απομνημονεύματα*, τόμος Α', Αθήνησιν, 1851.
- Σπηλιάδης Ν., *Απομνημονεύματα*, τόμος Β', Αθήνησιν, 1852.
- Σουρμελής Διονύσιος, *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ της ελευθερίας αγώνα αρχομένη από της Επανάστασεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων*, έκδοσις Δευτέρα, Εν Αθήναις, 1853.
- Στράτης Ευάγγελος Γ., «Οι Ευεργέται και Δωρηταί της Ελληνικής Κοινότητος Σερρών, Ιστορία των Εκπαιδευτηρίων της πόλεως Σερρών», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1909.
- Στράτης Ευάγγελος Γ., *Ο Σερραίος Αρχιστράτηγος των Μακεδονικών Δυνάμεων κατά τον Ιερόν Αγώνα του 1821 Εμμανουήλ Παπάς*, Ιστορική πραγματεία επί τη βάσει επισήμων ανεκδότων εγγράφων, Τύποις Χρήστου Γούσιου, Σέρραι 1914.
- Σχινάς Νικόλαος Θ., *Οδοιπορικά Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας Οροθετικής Γραμμής και Θεσσαλίας, Μακεδονίας*, Τεύχος Β', Εν Αθήναις, 1886.
- Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμος πρώτος, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήναι 1859.
- Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμος τρίτος, Τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήναι 1860.
- Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμος τέταρτος, Εκ του Τυπογραφείου Π. Β. Μωραϊτίνη, Αθήναι 1861.
- Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν Περί της Φιλικής Εταιρίας*, Εν Ναυπλία, Εκ της τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, 1834, θ'.
- Φιλιππίδης Ν. Γ., *Επίτομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από του 1453-1821*, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου Α. Καλαράκη, 1900.
- Φωτεινός Ηλίας, *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής επανάστασεως το 1821 έτος*, Λειψία 1846. Αναδημοσίευσις, Αθήνα 1956.
- Χ' Αναργύρου Ανάργυρος, *Σπετσιωτικά*, Αθήναι 1861, τ. 1.

ΕΚΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ»

Ο ομώνυμος εκπολιτιστικός σύλλογος της γενέτειρας του Εμμανουήλ Παπά δραστηριοποιείται τις τελευταίες δεκαετίες με ιδιαίτερη επιτυχία σε πολλούς τομείς. Ουσιαστικά, όμως, αποτελεί συνέχεια της λειτουργίας του φιλοπρόοδου πολιτιστικού συλλόγου των μέσων της δεκαετίας του 1920, διότι το ενδιαφέρον των νέων για τα κοινωνικά δρώμενα του χωριού παραμένει το ίδιο και αναλλοίωτο.

Με έδρα το παραδοσιακό και ιστορικό κτίριο των Εκπαιδευτηρίων της Ελληνο-ορθόδοξου Κοινότητας Δοβίστης (1885), το γνωστό «Σχολαρχείο», το δ.σ. και τα μέλη του Συλλόγου δημιούργησαν τμήμα χορωδίας, χορευτικό συγκρότημα, και κατάφεραν να αναβιώσουν τα παραδοσιακά έθιμα του χωριού, όπως το «Κούσασι» της Αποκριάς.

Ο Σύλλογος συμμετέχει σε χορωδιακά φεστιβάλ, σε φεστιβάλ και συναντήσεις παραδοσιακών χορών, και παράλληλα διοργανώνει εκδηλώσεις προσκαλώντας παραδοσιακά σχήματα από όλη την Ελλάδα.

Ακολουθώντας το παράδειγμα του θιάσου των καπνοπαραγωγών του χωριού της δεκαετίας του 1920, που είχε δώσει εξαιρετικές παραστάσεις με το έργο του Σπυρίδωνος Περεσιάδη «Γκόλφω», τα μέλη του Συλλόγου δραστηριοποιούνται και σ' αυτόν τον τομέα συμμετέχοντας στο θεατρικό τμήμα της Κοινωφελούς Επιχείρησης του δήμου Εμμανουήλ Παπά. Η αρχή έγινε με τη σύγχρονη αστική κωμωδία «Δυστυχώς πλούτισα» των Καμπάνη-Μακρίδη, που παίχτηκε με ιδιαίτερη επιτυχία σε πολλά χωριά της περιοχής αλλά και στην αίθουσα ΑΣΤΕΡΙΑ του ΔΗ.ΠΕ.ΘΕ. Σερρών.

Ο Σύλλογος βρίσκεται σε αгаστή συνεργασία με τους «αδελφούς» συλλόγους «Εμμανουήλ Παπάς» Θεσσαλονίκης και Αθηνών, πάντα με κύριο σκοπό τη διατήρηση της μνήμης του εθνικού μας ήρωα Εμμανουήλ Παπά και την προβολή της προσφοράς και της θυσίας του στην Επανάσταση του 1821.

Επίσης, ο Σύλλογος συνεργάζεται στενά με τον Μορφωτικό Αθλητικό Σύλλογο (Μ.Α.Σ.) «Εμμανουήλ Παπάς» του χωριού. Ο Μ.Α.Σ., εκτός από την αθλητική, πολιτιστική και κοινωνική του δράση, στοχεύει στη διαμόρφωση ενός αθλητικού κέντρου στη γενέτειρα του Ήρωα, η ολοκλήρωση κατασκευής του οποίου θα συντελέσει στην ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής των Σερρών. Τα τελευταία χρόνια στο χωριό διοργανώνονται από τους δύο τοπικούς συλλόγους εκδηλώσεις πανελλαδικής εμβέλειας.

Από αριστερά πρώτη σειρά από πάνω: Γεώργιος Γρηγορούδης, Χρήστος Τζιόμαλλος.

Από αριστερά μεσαία σειρά: Εύα Πιένκος Ματάκου, Αλεξάνδρα Τσιάπου, Πασχαλία Χασιώτη, Μάρθα Χαβαλέ, Μαρία Βαγιάτα, Ασημίνα Τζιόμαλλου, Αγγελική Μούργκου, Γεωργία Πάνου, Μαγδαληνή Παντώτη, Χρυσή Παπαδοπούλου.

Από αριστερά στην κάτω σειρά: Στεργιανή Μπαΐρα, Μάρθα Κανλή, Στεργιανή Θολούλη, Αλεξάνδρα Τσιακίρη, Γεωργία Μπιλίτου, Διονύσιος Βαφειάδης (μαέστρος), Βάσω Κρυστάλλη, Βαΐα Μενέκου, Κυριακή Γκλιόγκου, Ευδοκία Τζιόμαλλου, Μαρία Καρανάσιου.

Μετά την τελευταία παράσταση «Δυστυχώς πλούτισα», που έγινε στην κεντρική σκηνή στο ΔΗΠΕΘΕ Σερρών. Από αριστερά στην πάνω σειρά: Σωτήρης Καραουλάνης, Απόστολος Κιοσσές, Βασιλική Χατσαντουριάν Οικονόμου, Ιωάννης Γκίκας, Βασιλική Μαλαμούδη, Γεωργία Μπιλίτου, Κωνσταντίνος Μπιλίτος, Στέλλα Οικονόμου, Δέσποινα Μαυροπούλου, Μαρία Τυμπανάρη, Μάκης Καλλιτσάρης.

Από αριστερά στην κάτω σειρά: Νίκος Βεργίδης (καθηγητής θεατρικής τέχνης), Δέσποινα Μέγγουλη, Νικόλαος Μόσχος (Πρόεδρος ΚΕΔΗ Εμμανουήλ Παππά), Σάββας Ρίζος (Πρόεδρος του ΔΗΠΕΘΕ Σερρών), Εύα Πιένκος Ματάκου, Νικόλαος Βλάσκος, Αργυρώ Ηλιοπούλου. (Φωτογραφικό Εργαστήρι Παναγιώτα Θ. Λίτσα).

Εύα Πιένκος Ματάκου.

Ελένη Πράππα.

Ελένη Γουραλέ.

(Φωτογραφίες
Αμαλία Πολατσίδου)

Στις εκδηλώσεις της Αποκριάς προσκαλούνται παραδοσιακά χορευτικά συγκροτήματα από όλη την Ελλάδα.

Χριστούγεννα 2013. Όρθιοι από αριστερά: Δημήτρης Ματάκος, Χρυσή Παπαδοπούλου, Φεβρωνία Μίγκου, Εύα Πιένκος Ματάκου, Σοφία Μούργκου, Στέλλα Τζιόμαλλου, Βασιλική Πράπα, Μάρθα Χαβαλέ, Βασιλική Τσαχουρίδου, Κατερίνα Γεωργιάδου Γουραλέ, Ελευθερία Οικονόμου, Ελένη Γουραλέ, Ελένη Πράπα, Βασιλική Χατσαντουριάν Οικονόμου, Στέλλα Οικονόμου.

Καθιστοί από αριστερά: Ηλίας Ομηριάδης, Χριστίνα Σουβατζή, Θεοχάρης Τζιόμαλλος με τον μικρό Δημήτρη Κρυστάλλη, Γεωργία Μπιλίτου με την εγγονή της Κυβέλη Μπιλίτου, Ασημίνα Τζιόμαλλου, Γεώργιος Γρηγορούδης.

«Κούσασι» 2014. Από αριστερά στην πάνω σειρά: Αγγέλα Μαλαμούδη, Φεβρωνία Μίγκου, Βασιλική Πράπα, Βασιλική Τσαχουρίδου, Ελένη Γουραλέ, Στέλλα Οικονόμου. Από αριστερά στην κάτω σειρά: Ασημίνα Τζιόμαλλου, Γεωργία Μπιλίτου, Στέλλα Τζιόμαλλου, Χριστίνα Σουβατζή, Ελευθερία Οικονόμου, Μάρθα Χαβαλέ, Εύα Πιένκος Ματάκου.

Βασιλική Μαλαμούδη.

Αθανασία Πράππα.

Γεωργία Μπιλίτου.
(Φωτογραφίες Αμαλία Πολατσίδου)

Κατερίνα Γεωργιάδου Γουραλέ.

Εκδηλώσεις του δήμου Σερρών τα Χριστούγεννα του 2013. Από αριστερά στην πάνω σειρά: Ελένη Πράππα, Χρυσή Παπαδοπούλου, Γεώργιος Γρηγορούδης, Φεβρωνία Μίγκου, Σοφία Μούργκου, Βασιλική Πράπα, Εύα Πιένκος Ματάκου, Θεοχάρης Τζιόμαλλος, Μάρθα Τζιόμαλλου, Νικόλαος Τσιάπος, Ελευθερία Οικονόμου, Βασιλική Τσαχουρίδου, Χριστίνα Σουβατζή, Κατερίνα Γεωργιάδου Γουραλέ. Από αριστερά στην κάτω σειρά: Γεωργία Μπιλίτου, Ασημίνα Τζιόμαλλου, Ελένη Γουραλέ.

Από αριστερά: Φεβρωνία Μίγκου, Εύα Πιένκος Ματάκου, Μάρθα Χαβαλέ, Ελευθερία Οικονόμου.

SEREXPO 2019, 1ο Φεστιβάλ Παραδοσιακής Γαστρονομίας στις Σέρρες. Από αριστερά: Αθανασία Πράππα, Γεωργία Μπιλίτου, Ασημίνα Τζιόμαλλου, Εύα Πιένκος Ματάκου, Ελένη Πράππα.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ *Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ*
ΚΑΙ Η ΓΕΝΕΤΕΙΡΑ ΤΟΥ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2022, ΣΕ 500
ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΕ ΧΑΡΤΙ VELVET 150 γρ.
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΕΚΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ
ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΣ»,
ΜΕ ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ-ΠΑΙΔΕΙΑ.